

4169
BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, OF BENGAL.

NEW SERIES No 1239

सभाष्यवृत्ति-निरुक्तम् ।

THE NIRUKTA.

WITH COMMENTARIES.

EDITED BY

LATE ACHARYA SATYAVRATA SAMAKANTH

SIR WILLIAM JONES

MDCCXLVI-MDCCXCIV

Thoroughly revised by his son and pupil

PROF. HITAVRATA SAMAKANTHA

Assistant Lecturer, Velas The University of Calcutta

(SECOND EDITION)

VOL I FASC I

CALCUTTA

PRINTED BY S. V. CHATTERJI SATYA PRESS 16/1 C. 105K LANE.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,

1911

॥ निरुक्तम् (निघण्टुः) ॥

टीका-भूमिका ॥

महस्ययन्तकान्तारसञ्चारिकरिणं मुखे * ।

मदालदैत्यमातङ्गभङ्गे केसरिण † भजे ‡ ॥ १ ॥

नमस्त्रिधान्त्रे शिपिविष्टनाम्ने §

निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम् ।

अवाप यास्को विविधेषु यागे-

ध्वनेन ॥ चान्द्रायमभिष्टुयानः ॥ २ ॥

प्रणमामि यास्कभास्करं योद्धत्तमसः प्रकाशितपदार्थः ।

यस्य भुवनत्रयीमिव गावः ¶ प्रकटां त्रयीं वितन्वन्ति ॥ ३ ॥

* यस्य मुखे दृशः अथ करोति बुध्यते तमित्यर्थः । करो यासौ कीदृशं दृश्यते
मस्य विशेषणं कान्तारसञ्चारोति । कान्तारसः च विशेषणं महस्ययन्त इति । अथ ययो,
पक्षे दीदतयपरम्, पक्षे विलोकोपरम् ।

† मदालदैत्यरूपमातङ्गानां भङ्ग पराजयं दत्तम् वा दृशः यः केसरौत्पलभ्यते तम् ।

‡ यस्य दैवस्य मुखदर्शनात् अथ करोति विक्रमदर्शनात्वाय केसरौति बुध्यते, तं
करितकैसरित्त्वोभयवचनोक्तम् महाबलं गजाननं दैवभञ्जक इत्यर्थः ।

§ शिपिविष्टोऽथ सविता, स च जगत्प्रसविता, त्रयं आदित्यो वा विचारा
नारम् । (निघ० ३, ७-८ । अ० सं० ७, ८८, ७-१००, ३, -१) ।

॥ 'अनेन' सविता प्रेरित एव 'यास्क' [तथा च श्रुत्ये 'धिद्योद्योगं प्रचोदयात्'
अ० सं० ३, ६२, १०], 'विविधेषु यागेषु' विविधयागसिद्धाद्य [निमित्तात् कर्मधारे (२,
३, ३६ वा०)—इति मत्तमो] 'चान्द्रायमभिष्टुयान' मन् 'निरुक्तविद्यानिगमप्रतिष्ठाम्'
'अवाप' अतस्तस्मै नम इत्यर्थः ।

¶ किरणः ।

वागोस्तरं वचोभिर्वसिष्ठमुखाभ्युनींस्तपोभिः ।

अनुकृतवन्तं वन्दे, पितामहं देवराजयज्वानम् ? ॥ ४ ॥

आचार्यं शाब्दिकानामृचि यजुषि च यद्वदुत्पन्नभावम्,
वन्दे नैरुक्तवृत्तिक्रममुपनिषद्गुरोणामुपघ्नम् ।

आभक्तारं क्रतूनामवनिसुखकरप्रक्रियानुक्रियायै,
तातं यज्ञेश्वरायं प्रतिहततमसं ज्ञानभास्वभयूखैः ॥ ५ ॥

यज्वा 'रङ्गेश'पुरी-'पर्येत' ग्रामवास्तव्यः ॥

विरचयति देवराजो नैघण्टुककाण्डनिर्वचनम् ॥ ६ ॥

भगवता धास्त्रेण समाम्नायं नैघण्टुक-नैगम-देवताकाण्ड-
रूपेण विविधं गवादि-देवपञ्चान्तं निर्गुवता नैगम-देवताकाण्ड-
पठितानि पदानि प्रत्येकमुपादाय निरुक्तानि दर्शित-निगमानि
च, नैघण्टुककाण्डपरिपठितानान्तु गवाद्यपारे अन्तानामेकवत्त्वा-
विशिष्टतयाधिकसङ्ख्यं ॥ सामान्येन 'एतावन्त्यस्य सत्वस्य नाम-
धेयानि'—इति व्याख्याय तत्र प्रदर्श्य कतिचिदेव निरुक्तानि,
तथा कानिचिदेव दर्शितनिगमानि ; अन्यानि तु अन्यविस्तर-

* वासुकारी : 'वसिष्ठस्त कर्तारि विद्य'—इति पा० १. १. २६ वा० ।

† यदि च काण्डव्याख्याकस्य सम्भव 'निघण्टु'—इति प्रसिद्धस्य निरुक्तग्रन्थस्य,
व्याख्यानं कर्तव्यमस्ति, तथापि विज्ञेयं नैघण्टुककाण्डनिर्वचनार्थेवैवधारणम्
इति सूचयितुमुक्तं नैघण्टुकेत्यादि ।

‡ तथाहि—प्रथमाध्यायी-मन्त्रदशमध्याये 'मौ'—इत्यादि 'महावि'—इत्य-
नम् पञ्चदशोत्तरं चतुःशतम् (३१३), ततः द्वितीयाध्यायी-दाविशति-अन्ते
'अप'—इत्यादि 'इम'—इत्यनं षोडशाधिकपञ्चशतम् (३१६), ततश्च तृतीयाध्यायी-
विंशत् पञ्चे 'सह'—इत्यादि 'अपारे'—इत्यनम् दशोत्तरचतुःशतम् (३१०),
एव सङ्ख्यया अत्रशतम् (१३३१) ।

भौत्या सामान्येन निर्वचनलक्षणस्योक्तत्वात् शुद्धिमद्भिर्निर्वक्तुं सु-
शक्यानीत्यभिप्रायेण चोपेक्षितानि । स्कन्दस्वामी च ततएव
निरुक्तमनुजगाम ।

तत्र तु 'दिवद्यादित्यस्य च साधारणनामानि स्वरादीनि षट्'
—'इदमादीनि, च उपभाभेदात् भेदनामानि द्वादश'—'प्रपित्वे
अभीक्ते इत्यादीनि च षड्विंशतिश्च' भाष्यकारेण बहुवक्तव्यत्वात्*
प्रकरणस्य एव निरुक्तानि †, स्कन्दस्वामिना च व्याख्यातानि ‡ ।
अतोऽन्येषां § यथाक्रमेणानिरुक्तेर्निगमाप्रदर्शनाच्च स्वरूपमात्र-
मप्यध्ययनादेवावगन्तव्यम् ॥ । तच्चाध्ययनं कलियुगे प्रायेण
विच्छिन्नसम्प्रदायमासीत् । ततश्च कोशएव ¶ शरणमासीत् ।
तेषु च केपुचिदर्थेषु लेखकप्रमादादिभिः कानिचित्पदान्यधि-
कान्यासन्, अन्येषु च कानिचिद्भूतानि, अपरिषु च कानिचिद-
पह्वाय कानिचित् विग्रहस्तानि अक्षराणि च विपर्यस्तानि ।
एवं व्याकीर्णेषु कोशेषु नियमैकभूतस्य प्रतिपदनिर्वचन-निगम-
प्रदर्शनपरस्य कस्यचिद् व्याख्यानस्याभावात् नैवण्टुकं काण्ड-
मुत्सवप्रायमासीत् ।

* सत्यं बहुविधं ब्रह्मत्वानीति धियेति यावत् ।

† प्रकरचानुगत यथाक्रमं प्रतिपदमुच्चार्येव । अत्र च भाष्यकारेणैव
निघण्टुभाष्यकारेण यास्केनेत्यर्थो बोध्यः ।

‡ अतस्तेषां स्वरूपादिनिर्देशाय न मे तत्र कश्चिन्मात्रम् ।

§ 'अतः' एव्यं सङ्क्षिप्तनिरुक्तादिव्याख्यातपदम्, 'अन्येषां' सर्वेषामेव
पदानाम् ।

॥ अजयमहाप्र पुस्तकाक्षरशानविहीनवेदिकानां सम्प्रदायमिह शुद्धपरम्परा
यतः बोध्यम् ।

¶ कोशपुस्तकमिवेत्यत्र ।

ततश्च पाठसंगोघनार्थं बालानां सुगमत्वाय च तद्वतानां पदानां क्रमेण प्रतिपदनिर्वचननिगमौ प्रदर्शयितुं #,—स्वरादीनीति पूर्वमुक्तस्य प्रकरणत्रयस्य, नैगम देवताकाण्डगतानाञ्च पदानां भाष्यकारेण निरुक्तानां स्कन्दस्वामिना च तद्व्याख्यातानां, प्रक्रिययोन्मीलयितव्यम् † ; बहुशसु नैघण्टुककाण्डनिर्वचनानन्तरं तदुन्मीलयितुञ्चायमभ्युत्थितः ।

इदञ्च स्वमनीषिकया न क्रियते किन्तु नैघण्टुगतैश्वर्यपदेष्वर्द्धशतत्रयमात्राणि पदानि भाष्यकारेणैव तत्र तत्र निगमेषु प्रसङ्गाद्विरुक्तानि, स्कन्दस्वामिना च निगमव्याख्यानेषु अन्यानि च पदानि गतइयमात्राण्युपात्तानि । तेन च समान्नायपठितानां पदानामन्येभ्यो व्याहृत्यर्थे किञ्चिद्विद्धं कृतम्, अतस्तेषां पाठशुद्धिस्तत्रैव शुद्धा । अन्येषाञ्च पदानामश्रुते समान्नायाध्ययनस्याविच्छेदात्,—चीवेडटाचार्यतनयस्य माधवस्य भाष्यकृती नामानुक्रमण्याः आस्यातानुक्रमण्याः—स्वरानुक्रमण्याः—निपातानुक्रमण्याः—निर्वचनानुक्रमण्याः—तदीयस्य भाष्यस्य च बहुशः पर्यालोचनात्,—बहुदेगममानीतात् बहुकीर्णनिरीक्षणाय पाठः संगोधितः । निर्वचनञ्च—निरुक्तं, (१) स्कन्दस्वामिकृतां

* प्रदर्शयितुम्—इत्यत्र चतुर्विधः—इत्यनेन सूत्रम् । एतेनैव नैघण्टु, व्याख्यानं—अवसंश्लेषितम् । एतावानेव इत्यत्र कथं न समाहितः ? प्रमुक्तं चरितचरने नैरुमादित्याद्याने कथं इत्यत्र व्येक्षित इत्यत्र—स्वरादीनीत्यादि तदुन्मीलयितुं निरुक्तम् ।

† अथ पदे.—इह प्रकृतिः, अथ इत्यत्र, इमानि च शुद्धादीनि व्याख्यानानि—इत्येव कृतीकृतं निरुक्तम् ।

निरुक्तटीकां, (१) स्कन्दस्वामि(क)-भवस्वामि(ख)-राहदेव(ग)-
श्रीनिवास(घ)-माधवदेव(ङ)* -उवटभट्ट-(च)-भास्करमिश्र(झ)-
भरतस्वाम्यादि ७)-विरचितानि वेदभाष्याणि (१) पाणिनीयं व्याक-
रणं, (४) विश्वत उषादि(क) तद्वृत्ति, (ख) घोरस्वाम्यनन्ता-
चार्यादिकृता निघण्टुव्याख्या, (१) भोजराजोय व्याकरणं, (१)
कमलयनीय-निखिलपदसंस्काराय(७) निरीक्ष्य क्रियते । तत्र
च अस्मद्व्याख्येयानां तत्र दृष्टानां पदानां तत्तत्कृतञ्च निर्वचन-
मुपादाय तदेवास्मत्प्रकरणानुरूपञ्चदुल्लिख्यते, अनुरूपन्तु किञ्चिद्
विपरिणम्य, अन्येषाञ्च कतिपयानां निरुक्तकारोक्तनिर्वचन-
सामान्यलक्षणमनुसृत्य, निरुक्तिः क्रियते ।

निगमश्च † दक्षिणापयनिवासिभिरधीतेषु वेदेषु परिदृश्य-
मानस्तत्तद्भाष्याणि निरीक्ष्य तत्र तत्र प्रदर्श्यते, अदृष्टनिगमानाञ्च
पदानां निगमा अन्येषाः ‡ ।

— अतोऽस्माभिर्यथा मतिं प्रदर्शितौ प्रतिपदनिर्वचननिगमौ विद्वां-
सो बुद्ध्या निरूप्य शुक्लभाषितवन्मनसि कुर्वन्तु § ॥

* सायवनापदान् प्राचीनोऽयं माधव, 'रजोत्रये जन्मनि, सत्त्वब्रह्मे —
इत्यादिसंज्ञाचरणपूर्वविरचयत्यकार' ।

† निगम — उदाहरणरूपेण वैदिकमन्त्रादि ।

‡ एतेन विधानमपि व्यतिमन्भावना लक्षिता ।

§ यथा, यथा कीरा यानि काव्यपि वचनानि भाषयन्ति, तानि सुवोच्येव
यथा श्रुतानि, न तु कुबुद्धादिश्रुतानि तथैवाताम्यदुक्तयश्च सवाएव श्रुत्याकारादि
लभा, न सङ्कपोपकर्षिता — इतीह विज्ञानं स्थापयन्तु विचयन्ता इति भावः ।

अथ प्रथमाध्यायः ।

—००००—

‘अथातोऽनुक्रमिष्यामः’—इत्यादि (२,५) निरुक्ते तस्य टीका-
याश्च यन्नैघण्टुककाण्डविषयमुक्तं तत् सर्वं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

आदित एकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि—

ॐ गौः^(१) । ग्मा^(२) । उमा^(३) । ज्मा^(४) । चा^(५) ।
ज्मा^(६) । क्षोणिः^(७) । क्षितिः^(८) । अवनिः^(९) ।
उर्वी^(१०) । पृथ्वी^(११) । मही^(१२) । रिपः^(१३) । अदि-
तिः^(१४) । इळा^(१५) । निर्ऋतिः^(१६) । भू^(१७) । भू-
मिः^(१८) । पूषा^(१९) । गातुः^(२०) । गोत्रे^(२१) त्वेकविंशतिः
पृथिवीनामधेयानि ॥ १ ॥

(१) “गौः” ख । “गाना”—इति C. D. E. ग ; अथ च निगमाः
—अ० स० ६, १३, ३, ८, ८३, ११ १०, १२, १ । “गाम्,”—इत्यपि पाठो
अभिलुप्तमिति, तथापि निगमदर्शनात् अ० स० २, ३८, ७, ६, ३, २, ८, ७०, ३
१०, १०६, १० । “गाम्”—इत्यपि अकर्मणिमायां दृश्यते (४, ५, १६ ;—
१८, ४, ६, ३१, ११-१०, ४३, ३ —१०६, १ ।

(७) “क्षोणी”—इति कतिचित्सेषु सर्वत्र, अत्रात्रान्यतया टीकाककृततः ।

(१३) “रिपः”—इति च दृश्यते अकर्मणिमायाम्—२, ३२, २, ७, १२,
१२ ;—६०, ८ ;—१०३, १८ ।

(१८) “भूमिः” ख, अष्टद्व्येतदिति वृज्जते ।

(२१) “गात्रे” क, सुत्रावरणमादपवाय निदाममिति गम्यते ।

• “इति षडित्या” ग ।

(१) गौः ‡ । 'गस्तृमती (भू० प०)' अस्माद् 'गमेर्डोस् (उ० २, ६३)'—इति कर्त्तरि कारके अधिकरणे वा डोः प्रत्ययः । गातेर्वा स्तुत्यर्थात् (अदा० प०) बाहुलकीकृतेः (३, ३, ११३) कर्मण्यधिकरणे वा । 'गोतोषित् (७, १, ८०)'—इति च णिङ्-ज्ञावात् वृद्धिः । अत्र भाष्यम्—'गौरिति पृथिव्या नामधेयं यदूरं गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति गातेर्वीकारो नामकरणः (निद० २, ५)'—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—'दूरं गता भवति नैरन्तर्येणात्माकाशादिवत् दूरेऽप्युपलब्धेर्गतिक्रिया-व्यवहारः' । अन्यत्रान्यत्र चोपलब्धेर्दूरोपदेशः । प्रत्ययोपात्त-रूप्यसम्बन्धाच्च गमिरत्र नैरन्तर्योपलब्धिदूरविशिष्टं गमनमुपा-दत्ते, 'तच्चा' 'परिव्राजकः' इति यथा † । यच्चास्यां भूतानि प्राणिनो गच्छन्ति । चो वाच्यं । गातेर्वा स्तुत्यर्थस्य । (अदा० प०) गीयते स्तूयतेऽसाविति, गायन्ति वास्यां स्थिता इति गौः । उदाहरणम्—'गोपदसि (?)'—इति । गार्हपत्योपस्थाने विनियोगात्, गार्हपत्यस्य च गवि पृथिव्यां सदेनात् गो-शब्दस्य पृथिव्यभिधानत्वत्रियितमिति । एवमन्येष्वप्युदाहरणेषु तत्र तत्र मन्त्रवाक्यार्थसमवायेन अभिधेयं प्रदर्शनोयं निश्चित्य तत्तदर्थ-भिधायित्वम् । "व्रजं गच्छ गोष्ठानम् (य० वा० सं० १, २५-

* प०—४. ५ ११ २, १६ ४, १ ५, ३ । निद० २, ५ १४. ४, २४.

६, १ १९, ० ।

† अथमभिप्राय—यथा तत्तत्त्वं कुर्वन्त्यनेकएव पर तत्तेत्युक्ते योग्यद्वया वरीकृतास्तुल्यं कश्चिदित्येव प्रतीयते, एवं परिव्रजन्ति वदन्त्येव पर परिव्राजक इत्युक्ते योग्यद्वया भिन्नरेव बुद्धान्ते, एवमत्रापि ।

२६)”—“गौर्जगार् यद् दृच्छान् (ऋ० सं० १०, ३१, १०)”*

—“अभवत् पूर्या भूमना गौः (ऋ० सं० १०, ३१, ६)”†—
इति निगमाः ॥

(२) गमा गमेः पूर्वस्मिन्नेव कारकद्वये ‘कनिन्युपधितसि (उ० १, १५४)’—इत्यादिना विहितः कनिन् प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । ‘गम-हन-जन-खन-घसां लोपः किङ्कत्यनङि (६, ४, ८८)’—इत्युपधानलोपः, औणादिकेन ‘मनिन् (उ० ४, १४०)’—इति सूत्रेण वा मनिनि बाहुलकात् (१, ३, १) टिलोपः, ‘डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३) । अर्थः पूर्ववदेव । ‘ग्मा गच्छतेः, गच्छन्तीहीयन्’—इति माधवः । “दिवद्य गमयापाचं जन्तवः (ऋ० सं० १०, ४८, २)” ‡—“दिवद्य गमय मत्स्यम् (ऋ० सं० १०, १२, ६)” §—इति च निगमौ ॥ । गम इत्यत्र छान्दसत्वादूपसिद्धिः ॥

(३) ग्माङ् । जमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १०) ‘जमु षदने (मृ० प०)’—जनौ प्रादुर्भावे ‘(दि० आ०)’—‘यञ्जू व्यति-स्त्रचण-

* ‘गौः षचिरो • • तां गमो • • जगार सद्भिरविं’—इति सा० भा० ।

† ‘गौ दिवान् प्रति कन्त्री’—इत्यादि सा० भा० ।

‡ ‘दिवो द्युन्नीकस्य आ द्युधियापोऽनुरिषमेतेषु’—इत्यादि सा० भा० ।

§ ‘दिवद्य द्युन्नीकाय, यञ्जु मृन्नीकाय, ऋणं मनुष्यम्’—इति सा० भा० ।

॥ सक्तोऽपि निगमाः ; सप्तदि—ऋ० सं० १, १३, १०, १०, ६-

३, १८, १ । एवं पूर्ववदपरत्र च सर्वत्र बोध्यम् ।

॥ निघ० १९, १९ ।

कान्ति-गतिषु (रु० प०)', म्रच्छणं सेचनमिति तद्वृत्तिः ।
 एतेभ्यः 'श्वद्वुत्तन् पूषन् धीहन् (उ० १, १५५)'—इत्यादिना
 परिष्कन्निति कनिष्ठन्तं सोपसर्गं निपातितम्, बाहुलकात्
 (३, ३, १) निरूपसर्गमपि भवति । निपातनादेव कारक-
 विशेषसिद्धिः । 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् (४, १, १३)' । गतौ
 पूर्ववदर्थः । अदन्ति वास्यां भूतानि, जातानि वा स्वकारणात्,
 जायन्ते वास्या ओषधयः । तथाधोपनिषत्—'अद्भ्यः पृथिवी,
 पृथिव्या ओषधयः (ते० उ० २, १)'—इति । अथवा व्यक्ता
 सर्वेषां प्रत्यक्षा न ह्याकाशादिवदव्यक्ता पृथिवी ; 'तिस्रो मही-
 रूपरास्तस्युरत्या गुहा द्वे निहिते दृश्येका (ऋ० सं० ३, ५६, २)'
 —इति च श्रुतिः । अक्ता सिक्ता भवति द्वयेण ; 'तस्माद-
 साविमां हव्याभ्युनक्त्यभिजिघ्रति (ऐ० ब्रा० १, २, १)'—इति
 ब्राह्मणम् । "ये के च आ मद्भिर्नो अहिमायाः (ऋ० सं० ६,
 ५२, १५)" *—"अभिक्रत्वेन्द्रभूरध्वमन् (ऋ० सं० ७, २१, ६)" †
 —"उमया अत्र वसवोरन्त देवाः (ऋ० सं० ७, ३६, ३)" ‡
 —"अध्वमो अधवा दिवः (ऋ० सं० ८, १, १८)" §—इति
 च निगमाः ॥

* उमा पृथिवीनामेतन्, पृथिव्यां अग्निरे—इति सा० भा० ।

† 'हे इन्द्र ! त्वं कृत्वा कर्मणा धमन् पृथिव्यां वर्तमानान् जगन् वाभिभू
 अभू'—इति सा० भा० ।

‡ 'वसवो वसुधुवका देवा अत्र अध्विन् यत्र उमया पृथिव्या रत्न
 रमयन्ताम्—इति सा० भा० ।

§ 'जगति गच्छन्त्यस्यामिति उमा पृथिवी, तस्या अकाशादध'—इति सा० भा० ।

(४) छा ३ । 'चि क्षये' भूवादिः (प०), 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः (प०), 'चि हिंसायाम्' क्रादिः (प०), क्षै, जै, सै, क्षये ' (भू० प०)', 'क्षमूप् सहने (दि० प०)', 'क्ष्मायो विधूनने (भू० प्रा०)';—एतैभ्यः श्रीणादिके भनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । डापि गतावर्थउक्तः । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिनः, क्षायन्ति क्षययव गच्छन्त्यस्यां पदार्था इति वा, हिंस्यन्तेऽस्यां पापकृतइति वा, क्षमते वा प्राणिजातरूपं, भारं विधूनयति वा प्राणिनः स्वकोयकाले । "पिता यस्यां दुहितरमधिष्कन् क्षया रतः (ऋ० सं० १०, ६१, ७) †— "क्षया चरन्ति परि सा हृष्यन्तु नः (ऋ० सं० ७, ४६, १)" ‡—इति च निगमौ ॥

(५) छा ५ । निरूपिताएव धातवः ॥ । 'अग्न्येष्वपि दृश्यते (१, २, १०१)'—इति सोपपदात् जनेर्विधीयमानो डः प्रत्ययः, 'अपिशब्दः सर्वोपाधि-व्यभिचारार्थः' ॥—इत्युक्तेर्निरूप-

* निघ० १०, ७ ।

† 'पिता प्रजापतिः सद्यदा आं दुहितर दिवमुच्यते वाचिष्यन् अथ्यम्भ्यन्तु मदानौमेव क्षया इविष्या सह'—इत्यादि सा० भा० । अतश्चानुक्रमेण प्रजापते-दुहितरामित्तं पुत्रादादीं प्रसिद्धम् ।

‡ 'क्षया क्षिप्वा क्षितौ वा चरन्ति वर्तन्ते सा दिव्यन्, भोऽकान् परिहृष्यन् परिहृष्यन्'—इति सा० भा० । एव सर्वत्रैव भाष्यं दृष्टेयं त्रिरमलं सोक्तव्यम् ।

§ निघ० ९, ६ ।

॥ इतः पूर्वे चोक्तयेव ।

८. एवंति परिर्विनमन्मादकारस्य मयस्वत्तद्विरिति बोध्यम् ।

पदेभ्योऽपि भवति । छायास्तु क्कान्दसत्वान्मकारलोपः । अर्थः पूर्वोक्तएव । “जातस्य च जायमानस्य च चाम् (ऋ० सं० १, ८६, ७)”—इति निगमः ॥

(६) क्षमा । निरूपिताएव धातुभावाः । औणादिके मनिनि (उ० ४, १४०) बाहुलकादूपसिद्धिः । अर्थः पूर्वोक्तएव । ‘क्षमूप् सङ्घने (दि० प०)’—इत्यस्माद् वा पूर्ववत् डाप् प्रत्ययः । “यः पार्थिवस्य चम्यस्य राजा (ऋ० सं० २, १४, ११)”—इति निगमः ॥

(७) क्षीणिः † । ‘टुक्षु वक्षु शब्दे’ अदादिः (प०) ‘वीज्या-
ष्वरिभ्योनिः (उ० ४, ४८)’—इति विहितो नि-प्रत्ययो बाहु-
लकाद् भवति, गुणः णत्वम् । क्षूयते शब्दरते स्तूयते स्तोत्रभिः,
क्षुवन्यस्यां भूतानीति वा । क्षीणीति ईकारान्तं केचित् पठन्ति ।
तदा ‘क्षदिकारादक्तिनो वा डोप् वक्तव्यः (४, १, ४५ वा०)’
—इति डोप् । “नर्वन्त क्षीणयो यथा ‡ (ऋ० सं० १०, २२,
८)”—“य क्षीणीरनुचक्रुर्दे (ऋ० सं० ८, ३, १०)”—इति
निगमौ ॥

(८) क्षितिः § । ‘क्षि निवासगत्योः (उ० प०)’, ‘क्षि
क्षये (भू० प०)’ ‘क्षि हिंसायां (स्वा० क्रमा० प०)’—एतेभ्योऽपि

* प० १, १० ।

† ‘नवन विविधं व्याप्नुवन्ति । क्षीणय मनुष्यमास्तेतत् । मनुष्या
सकौट सामिन सेवार्थं यथा व्याप्नुवन्ति तद्वत्’—इति सा० भाष्ये विन्यम् ।

‡ प० ११ । नि० ४, १४ ।

‘वसेस्ति (उ० ४, १७५)’—इति विहितस्ति-प्रत्ययो बाहुलकाद्
(३, ३, १) भवति, गुणाभावय । अथवा ‘स्त्रियां क्तिन् (३, ३,
८४)’ कर्मण्यधिकरणे (३, ३, ८३) वा भवति । अर्थस्तु स्मेत्य-
व्रीकः । “क्षेति^१ क्षितोः सुभगो^२ नाम पुष्यन् (ऋ० सं० ५,
१७, ४)”—“योहि स्वस्ति सुक्षितिं दिवः (ऋ० सं० ६, २, ११)”
—इति निगमौ ॥

(८) अवनिः ॥ ‘अव रक्षण-गति-दक्षि-भीत्य-ऽवगम-
प्रवेश-अवण सामर्थ्य-याचन-क्रिये-च्छा-दीप्त्य-ऽवास्या-ऽऽनिङ्गन-
हिंसा-दानभाग-वृद्धिषु (भू० प०) अस्मात् ‘अस्ति^३ष्टृधर्म्यम्य-
वितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५)’—इत्यनि-प्रत्ययः । अवति प्रजाः
अश्वन्ते वा भूपैः । एतावत्स्वर्गेषु यो योग्यः स बोद्धव्यः । “आ
वां रजोऽवमिर्न प्रवत्वान् (ऋ० सं० १, १८१, ३)”—“यत्कीं
मन्त्रीमयमिं प्राप्ति मर्मृगत् (ऋ० सं० १, १४०, ५)”—इति
च निगमौ ॥

(१०) उर्वी ॥ ‘ऊर्णुय् आच्छादने (अटा० उ०)’—
अस्मात् ‘महति ऋस्वय (उ० १, ३०)’—इति उ-प्रत्ययो ण-
लोपोऽस्वय, उरुः । ‘वीतो गुणवचनात् (४, १, ४४)’—इति
डोप् । ऊर्णोति आच्छादयति उर्वी । महत्त्वादाच्छादयित्री
भूमिः स्वस्मिन् हितानां वा पदार्थानाम् । हणोतेर्वा (स्वा० प०)
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) रूपमिहिः । ‘ह्लादनार्थं विगिटम्’

• प० १३ ४, ३ । निघ० ३, ८ ।

† प० १३ ३ १, —२० । निघ० २, २१ ।

— इति स्कन्दस्त्रामो । वृणोतेराच्छादनार्थत्वेऽनुवादश्च । ‘मा
सीमवद्य आ भागुर्वी काष्ठा (ऋ० स० ८८०, ८)’—इति निगमः ॥
। (११) पृथ्वी । प्रथमप्रस्थाने (भू० आ०)’—प्रथि अदि
अस्मां सम्प्रसारणसलोपश्च (उ० १, २७)’—इति कु-प्रत्यय
सम्प्रसारणश्च । प्रथतेऽसाविति पृथु । पूर्ववद् (४, १, ४४)
डोप् । पृथ्वी विस्तोर्ल्यर्थः । पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तोणति
पृथिवी । यद्वा, अन्तर्भावितस्वर्यात् प्रथते उणादयो बहुलम्
(१, २, १), भूतऽपिदृश्यन्ते (१, २, २)—इति वचनात् भूते
कु प्रत्ययः । ब्रह्मणा पूर्वमेव विस्तारितेत्यर्थः । ‘तत्पुष्करपणं
ऽप्रथयत् यदप्रथयत् पृथिव्यै पृथिवीत्वम् (य० श० ११, १६ १२,
२)’—इति हि त्राहणम् । पृथुना राज्ञा अवतारिता पृथ्वी—
इति चोरस्त्रामो । ‘स्तेगो न क्षामत्येति पृथ्वीम् (ऋ० स० १०,
११, ६)’—इति निगमः । ‘यत्रैकार्थानां पदानां सन्निपातः,
तत्रैकं तस्य वाचकं भवति, अन्वेषा निरुक्त्यायोजनं कर्तव्यम्’—
इति मर्यादा^१, अतोऽत्र क्षामित्यस्य निरुक्त्या योजनम् ॥

(१२) महो ः । ‘मह पूजायाम्’ भूवादि प० । इन्
सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’—इतीन् प्रत्ययः । कदिकारात्
(४, १, ४५ वा०)—इति डोप् । मह्यते प्रजाभिः, महति वा
देवता स्वभारावतरणाय । अथवा मानेन स्वगुणेन परिमाणेन

• प० ३ २० । निरु० १ १२ १४ ।

† अन्वेषायां व्याख्याननिघमः ।

‡ प० ११२ ११ २ २० । निरु० ४ २१ ३ २२ ।

स्वस्मादूनं परिमाणं पातालं जहाति अतिक्रामति, मानशब्दाज्ज-
हातेय मही । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) निर्वाहः । “आ-
नो महीमरमतिं सजोषा (ऋ० सं० ५, ४३, ६)”—इति निगमः ॥

(१३) रिपः । ‘रिष्ट गती (भू० आ०)’, ‘क्लिब्वचिप्रच्छाया-
तलुकटपूजुथोणान् (३, २, १७८ वा०)’—इत्यत्र ‘प्राक्प्रत्यय-
निर्देशात् इष्टसिद्धिः’—इति वचनात् झस्वे रिपः । गौरित्यनेन
समानार्थः । यदा ; ‘रिफ कत्यन-युद्ध-मिन्दा-हिंसा-दानेषु’
तुदादिः परस्मैपदी । क्तिपि, फकारस्य पकारो व्यत्ययेन (३, १,
८५) । कत्यन-युद्धादीनस्यां कुर्वन्ति तत्कारिणः । यदा ; ‘लिप
उपदेहे (तु० उ०)’, लिप् । गोमयादिना चालिष्यते इति लिप् ।
रलयोरभेदः । तथाच माधवीयनिर्वचनानुक्रमण्णां ‘लेपनाद्रेपणा-
दपि’—इति । यदा ; ‘रप लप व्याक्तायां वाचि (भू० प०)’,
‘रपेरिचोपधायाः (उ० १, २५)’—इत्युप्रत्यवे विधीयमानमित्वं
बाहुलकादन्यत्रापि भवति । चालपन्त्यस्यां प्राणिनः इति रिप्,
जसि रिपः ; एवंरूपस्य वेदे भूयोदर्शनात् यथादृष्टं पाठः ।
“रिरिद्धांस रिप उपस्ये अन्तः (ऋ० सं० १०, ७८, ३)”—
“पाति प्रियं रिपो अयं पदं वेः (ऋ० सं० ३, ५, ५)”—इति
च निगमौ ॥

(१४) अदितिः ७ । ‘दीङ् छये (दि० आ०)’ । ‘कृत्यष्टुटो-
वहुलम् (३, २, ११३)’—इति कर्त्तरि क्तिनि क्कान्दसं झस्त्वम्,
नञ्ममासः । अदितिः सकलप्रपञ्चधारणेष्वदीना न विद्यते

इत्यर्थः । अदितिरदीना (निरु० ४, २२)'—इत्यत्र भाष्ये स्कन्द-
स्वामी—‘यद्यपि नञपूर्वात् द्यतेः क्तिनि ‘द्यति-स्थिति-मा-भ्याम्
(७, ४, ४०)’—इतीत्वे च रूपं सिध्यति, तथापि द्यतेर्नित्यमपूर्वा-
दर्थान्वयाच्च ‘दीङ् घञे (दि० आ०)’ इत्यस्यैवेद क्कान्दसं रूपं
द्रष्टव्यम् । तथाचोक्तम्—‘न सस्कारमाद्रिदेत अर्थोऽनित्यः परीक्षेत
(म० भा०)’—इति । “देवेभ्यो अदितये स्योनम् (ऋ० सं० १०,
११०, ४)”—“तमसृक्षन्त वाजिनमुपस्ये अदितेरधि (ऋ० सं०
८, २६, १)”—इति निगमौ ।

(१५) इळा १ । ईङ् लुतौ (अदा० आ०)', 'जि इन्धी
दीमौ (र० आ०)' । अनयोः ‘अकार्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्
(१, ३, १८)’—इति घञ्, घृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) ईङ्-
ऋत्वम्, इन्धेर्नकारलोपो धकारस्य ङकारो गुणाभावश्च ।
ईङ्यते स्तूयते वास्यां यजमानो देवान्, इन्धे दीप्यतेऽस्यां यौभिः ।
यद्वा ; ‘इण गतौ (अदा० प०)', ‘क्षादिभ्यः कित् (उ० १, ११२)’
—इत्यस्मिन् सूत्रे ‘बहुलानुवृत्तेः अजमन्तादपि भवति’—इति
वचनात् ङ-प्रत्ययः, किच्चाहुणाभावः । गवा समानार्थः । यद्वा ‘इल
स्त्रप्रवेपणयोः (तु० प०)’—इत्यस्मात् ‘इगुपधा-ज्ञा-प्रो-किरः कः
(१, १, १३५)’—इति क-प्रत्ययः, ‘कृत्यव्युटो बहुलम् (१, ३,
११३)’—इति अधिकरणे भवति । चिद्यन्तेऽस्यां भावः, स्वपन्ते-
ऽस्यामिति वा ; ङ-ल्योरिकत्वस्मरणात् ङत्वम् । यद्वा ; ‘इला’
—इत्यचनानाम गोनाम वा (निघ० २, ७.-२, ११), इला-अक्षं

गौर्वा अस्यामप्तीत्यर्थं आदित्वात् (५ २, १२७) अच् ; अन्नवती
 गोमती वा इडा । बहुवानान्तु 'इयोषास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्प्र-
 द्यते स डकारो ळकारः (प्राति०)'—इति ळत्वम् इळा, ऋदु
 षडाहरणबाहुल्याच्च ऋग्वेद-दृष्ट पाठः इळेति । “इळायास्त्वा
 पदे वयं (ऋ० सं० १, २८, ४)” —“अथा होता न्यसीदो यजो-
 यानिळस्यद० (ऋ० सं० ६, १. २)” [‘इळ्ळान्दमत्वादाकारलोपः’
 —इति स्कन्दस्वामी] —“इळस्यदे समिंध्यसे (ऋ० सं० १०, १८१,
 १)” —इति निगमाः ॥

(१६) निरुक्तिः * । निरुक्तिर्निरमणात् (२, ७) —इति
 निरुक्तम् । अस्य स्कन्दस्वामी — ‘निरमणात् = नियलत्वेनावस्था-
 नात्-इत्यर्थः ; रमन्ते वास्यां भूतानि’ —इति । तत्र निद्-पूर्वा-
 द्रमेः (भू० आ०) ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३. ३, ११३)’ —इति कर्त्त-
 र्यधिकरणे च क्तिनि (३, ३, ८४) अनुनासिकलोपः, ‘रमेर्मती बहु-
 लम् (६, १, २४ वा०)’ —इत्यत्र बहुलवचनात् सम्प्रसारणम् ।
 आद्येऽर्थे निर्निथलत्वमाह नानवस्थानम् उत्तरत्र धात्वर्थमनुवर्त्तते
 निः । वैयाकरणपक्षेण तु निरुपसृष्टादत्तैः क्तिनि निरुक्तिः
 निःक्रान्ताकृतेर्गमनात् नियलवदवतिष्ठते इत्यर्थः । “बहुप्रजा
 निरुक्तिर्माविवेश (ऋ० सं० १, १६४, ३२)” —“अथा गयीत
 निरुक्तिरुपस्ये (ऋ० सं० १०, ८५, १४)” —इति च निगमो ॥

(१७) भूः † । भू सत्तायां (भू० प०) सम्प्रदादित्वात् भावे

* निघ० १, १० २, ७ ७, १ ।

† प० ३ । निघ० ७, २० २८ ।

किप् (१, ३, ८४ वा०) । भवत्यस्यां सर्वमिति भुः । “मूर्द्धा भुवो भवति नक्तमग्निः (ऋ० सं० १०, ८८, ६)”—इति निगमः । रेफान्तं व्यत्ययम्, यथा—“भूर्भुवः स्वंः (य० वा० सं० ३६, २)” —इति ॥

(१८) भूमिः । ‘भुवः कित् (उ० ४, ४५)’—इति भवतेः मिप्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । अथवा भूतेऽपि दृश्यन्ते (१, १, २)’ —इति वचनात् भूते मि-प्रत्ययः । ‘अभूतभूमिस्तथा अभूद्वा इदमिति तद् भूम्यै भूमित्वम्’—इति श्रुतिः । “न्यङ्ङुत्तानाम- न्वेति भूमिम् । ऋ० सं० १०, २७, १३”—“भूमिर्भूमिमगात्”— इति च निगमौ ॥

(१९) पूषा † । ‘पुष पुष्टौ’ (भू० दि० क्र० प०) । ‘खन्व- चन्पूषन् (उ० १, १५५)’—इत्यादिना कनिन्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनादुपधायादीर्घः । पुष्यति धान्यादिभिः समृद्धा भवति पोषयति वाचैः प्रजाः । ‘सर्वार्थपोषणात् पूषा’ इति महभास्तरभिर्यः । तथा ‘पृथिवी न्यवर्त्तयत् सोषधीभिर्वनस्यति- भिरपुष्यत्’ इति श्रुतिः । यदा ; ‘पुष धारणे (सु० प०)’— इति धातुः । धारयति सर्वाणि भूतानि पोषयत्याभरणानीति यथा । “आ पूषश्चित्रवर्द्धिपम् (ऋ० सं० १, २३, १३)” — इत्यत्र माधवः—‘पूषा पोषयतीति तस्य प्रत्ययं रूपम्’ । “पूषा त्वेती नयतु इष्टागृह्या (ऋ० सं० १०, ८५, २६)”—इति, “स- रंस्त्वत्यै पूषेऽग्नये स्वाहा (य० वा० सं० ४, ८)”—इति निगमः ॥

(२०) गातुः ‡ । 'गाड् सुतो' छन्दसि जुहोत्यादिः (भू० प०), 'गाड् गतो (भू० आ०)', 'कै गै शब्दे' भूषादिः (प०) । 'कमि मनि-जनि-गा-भा-या-हिभ्यश्च (उ० १, ७०)'—इति तु-प्रत्ययः । गीयते स्तयतेऽसौ, सुवन्ति वास्यां स्थिता इन्द्रादीन्, गच्छन्त्यस्यां भृतानीति वा, गायन्ति वास्यां स्थिता गायना इति । यदा ; गम्यतेऽनेनेति गातुर्मार्गः, 'लुगकारेकाररेफाद्येति वक्तव्यम् (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । गातुः मार्गवतो हि भूमिः । "इन्द्राय गातुर्गन्तवीर्यं येने (ऋ० सं० ५, ११, १०)" — "अदंशिं गातु रुरवे वरीयसी (ऋ० सं० १, ११६, १)" —इति निगमौ ॥

(२१) गोत्रा । 'गुड् अथ्यक्ते शब्दे (भू० आ०)' । 'गु-ष्ट-वी-पवि-ववि-यमि-[मनि-तनिर्ग]-सदि-चदिभ्यश्चः (उ० ४, १६२)'—इति अप्रत्ययः । गुणः । मृगपक्षादयोऽस्यामथ्यक्त-शब्दं कुर्वन्तीति गोत्रा । यदा ; गोत्राः शैलाः सन्त्यस्याम् अर्थपादित्वात् (५, २, १२७) अच् । यदा ; गोशब्दे कर्म-ण्युपपदे 'वैड् पाचने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् 'भातोऽनुपसर्गे कः (१, २, १)' । टाप् (४, १, ४) । गाक्षायते रक्षति यव-सोदकवत्तया । यदा ; गोभिरादित्यकिरणैर्वृष्टिप्रदानेन द्रायते रक्षते इति, 'कृत्यल्युटोवडुलम् (३, ३, ११३)'—इति कर्मणि 'भातोऽनुपसर्गे कः (१, २, १)' । यदा ; गोशब्दात् 'तस्य समूहः

• प० ४, १ । निघ० ४, ११ ; २४ ।

† विद्यामणीसुपायः नेमी चान् २६ दृश्येव ।

(४, २, ३७)—इत्यस्मिन्धिकारे 'खल-गो-रथात् (४, २, ५०)'—इत्यनुवृत्ती 'इति-त्र-कव्यचय' (४, २, ५१)—इति त्र-प्रत्ययः । गोत्रा, गवां समूहो मत्वर्थोऽकारः । गोसमूहोऽस्यामस्तीति गोत्रा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्येकविंशतिः पृथिवी-नामधेयानि ॥ "उवाच मे वरुणो मेधिंराय (ऋ० सं० ७, ८७, ४)" —इत्यत्र साधवः—'उवाच वरुणो मेधाविने'—इति स तत्रैकविंशतिनामानि काचिद् गोर्वि-भर्त्तीति पृथिवोमाह तस्याहि यास्तपठितान्येकविंशतिर्नामा-मीति ॥ १ ॥

हिम^(१) । चन्द्रम्^(१) । रुक्मम्^(१) । अयः^(१) । हिर-
ण्यम्^(१) । पेशः^(१) । कुशंनम्^(१) । लोहम्^(१) । कनकम्^(१) ।
काञ्चनम्^(१) । भर्म^(१) । अमृतम्^(१) । मरुत्^(१) । द-
र्वम्^(१) । जातरूपम्^(१) । इति पञ्चदश हिरण्यनामा-
नि + ॥ २ ॥

* वरुणस्येव नृपते 'मेधा'—चदम्, पर न तत् ज्ञापि इदिकीदृशमिति भावः । एवञ्च गोत्रेणैव इदिकीनामसु पाठः किं तुमेव ? गोत्रेणैव नायथादि-
व्याख्यानात्मिका तत्र तत्र भक्त्येव व्याख्यातव्यं दृष्टव्यमुरसोभावंम्, तदा च न
सर्वत्रैव गोत्रेणैव प्रकाशितं वाच्यं ज्ञापितं ज्ञापितं इदिकीवाचकमेवमिति तस्य
दृष्ट्वा तदा तद्वत्त्व निगमनाभिसम्पत्तिरिति ध्येयम् ।

(१) "हिमा"—इति ख । "हिमा"—इति ख ।

१ "इति हिरण्यम्" ॥

(१) हेम ः । ‘हि गतौ हृदौ च (स्वा० प०)’ । ‘अस्मां-
 हातोः ‘नामन्-सोमन्-सोमन्-हेमन्-रोमन्-लोमन्-व्योमन्-
 विधमन्-पाप्मन्’† (उ० ४; १४६)”—इति मनिव्रत्तं निपात्यते ।
 हिनोति गच्छति अनेन सुखं पुरुषः, गम्यते वा तदर्थिभिः,
 गच्छति वा स्वयं कटकादिरूपां विकृतिम् ; हिनोति वाणिज्या-
 दिना प्रतिदिनं वर्धते ; ‘ताम्राद्युपरि लेपनाद् वर्धते’—इति
 सुबोधिनौ ‡ । अथवा हितमापदि निहितं वा भूम्यादौ दधाते-
 हिरादेयो निपातमात् । हेम । “अस्व प्रेया हेमनां पूयमानः
 (ऋ० सं० ८, ८७, १)”—“अस्त्रो न स्वे दम् वा हेम्यावान्
 (ऋ० सं० ४, २, ८)”—इति च निगमौ § । हेम्यावान्—
 हिरण्यकक्षया युक्तः ॥

(२) चन्द्रम् ॥ । ‘चदि आच्चादने दीप्तौ च (भू० प०)’ अस्मात्
 ‘स्फायि-तद्धि-वद्धि-शक्-चिपि-स्तुदि (उ० २, १२)’—इत्या-
 दिनारक् । चन्दयति, आच्चादयति तद्वत् दीप्यते वा । स्वयं
 तेजसत्वात् । यदा ; विजन्ताश्चदेर्वाङ्मुक्तकात् णिलोपः, दीप-
 यति धारयितुन्,—दीप्यतेऽनेन धारयितेति वा । कान्त्यर्थी
 वा चदिः, ‘चन्द्रः चन्दतेः कान्तिकर्मणः (निरु ११, ५)’—इत्युक्तेः ।

* प० १९ ।

† सिद्धान्तकौमुदीधृतपाठस्य ‘नामन् सोमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन्
 धामन्’—इत्येव ।

‡ उच्चादिशक्तिः ।

§ अकर्महितया नापरो दृश्यते निगमः ।

॥ निरु० ११, ५ ।

काम्यते सर्वैः इति चन्द्रम् । “ये वध्वयन्द्रं वहन्तु (ऋ० सं० १०, ८५, ३१)” — “दक्षिणा चन्द्रमुत यद्विरक्ष्यम् (ऋ० सं० १०, १०७, ७)” — इति च निगमौ ॥

(३) रुक्मम् । ‘रुक् दीप्ती (भू० आ०) । ‘युजि-रुचि-तिजां कुय (उ० १, १४३)’ — इति भक् प्रत्ययः कुत्वं च । रोचते तदतिशयेन दीप्यते तेन तदिति च रुक्मम् । “आ रुक्मैरायुधा नरैः — (ऋ० सं० ५, ५२, १)” — “एष रुक्मिभिरीयते (ऋ० सं० ८, १५, ५)” — इति च निगमौ ॥

(४) अयः । ‘इष् गतौ (अदा० प०)’ । असुन् (उ० ४, १८४) एति गच्छति अङ्गुलीयकादिरूपेण शरीरम्, ऋक्वय-कय-संविभागादिना वा, पुरुषात् पुरुषान्तरं गच्छत्यनेन धर्मदानादि-नेति वा । “अयः शोषां मदरेषुः (ऋ० सं० ८, १०१, ३)” — इति निगमः ॥

(५) हिरण्यम् । ‘ह्रज् हरणे (भू० उ०) । अस्मात् ‘हर्यतेः कन्यन् हिर च (उ० ५, ४५)’ — इति विधेयमानः कन्यन् प्रत्ययो हिरादेशस्य बाहुलकाद् भवतः । तथाच अन्यन्नित्यधि-कृत्य ‘ह्रज इव’ — इति भोजसूत्रम् । द्वियते जनाङ्गनमिति वा संव्यवहारार्थम्, द्रव्यस्वभावत्वात् नैकत्वावस्थायित्वं तस्य । अथवा द्विधातुज रूपम्, — हिनीतेः रमतेष धातुद्वयात् समु-दितात् कन्यन् प्रत्ययो बाहुलकाद्रूपसिद्धिः ; हितश्च तत् आपदि दुर्भिचादौ, रमयति च सर्वदा सर्वमिति । अथवा हर्यतेः प्रेषाकर्मणः (निरु० २, १०) ; — हर्यतेः कन्यन् हिरय

ह्रियतेर्यथाप्राप्तं रूपम् । सर्वैर्हि तत् सर्वदा प्राप्नुमिष्यते ।
'ह्रियति स्वप्रभया दीप्यते'—इति सुबोधिनौकारः । "हिरण्य-
रूपः स हिरण्यसन्दृग् (ऋ० सं० २, ३५, १०)"—इति निगमः ॥

(६) पेशः ङ । 'पिश गती (शु० प०)' । असुन् । अयद्वत्य-
नेन समानार्थम् । "त्रिषन्तुरेषं चित्ततां सुपेशसा (ऋ० सं० १,
४७, २)"—इति निगमः । "हिरण्ययेन रथेन (ऋ० सं० ८,
५, ३५)"—हिरण्ययी वां रभिः (ऋ० सं० ८, ५, २८)"—
इत्यादौ अग्निनोरथस्य हिरण्यकेषुक्तेः पेशोऽत्र हिरण्यम् । तच्च-
दारण्यके—'तद्यथा पेशस्तारो पेशसोमाचा मपादायान्यं नव-
तरं कल्याणतरं रूपं तनुते (४, ४, ४)'—इति । यथा ।
वाजसनेयके "सरस्वतो मर्मसा पेशलम् (१८, ८३)"—इत्यत्र 'पेश
इति हिरण्यनाम रूपनाम वा'—इत्युक्तेन व्याख्यातम् ॥

(७) कशमम् ङ । 'कश तनूकरणे (दि० प०)' । कृ-पृ-
भृजि-मन्दिनि-धाभ्यः क्युः (उ० २, ७६)'—इति विधीयमानः
क्युर्बाहुलकाद् भवति । कशति तनूकरोति यम् । अत्र माध-
वसु—'कशिर्दीप्त्यर्थः । कशति स्वप्रभया दीप्यते ; अपि वा
कर्मयति संसृष्टं, कशमेव वा भवति संव्यानतो रजतात्'—
इति । "अदिष्टयः कशनिनो निरेके (ऋ० सं० ७, १८, २१)"
—"अभि श्यावं ॥ कशनेभिरशम् (ऋ० सं० १०, ६८, ११)"

—“अभिष्टेतं कर्षनैर्विखरूपम् (ऋ० सं० १, ३५, ४)”—इति निगमाः ॥

(८) लोहम् । ‘लुह कत्यनादौ (भू० प०)’ । घञ् (३, ३, २१) । कत्यते श्लाघतेऽनेनात्मा, चिर्वर्गसाधनत्वात् पुरुषैः सम्प्रार्थ्यते वा । ‘लूजोहः—इति तु श्रीभोजदेवः । लुनाति क्षिनत्ति पापसम्बन्धं पात्रे दीयमानम् । निगमोऽन्वेयणीयः ॥

(९) कनकम् । ‘कनी दौप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०) । ‘लजादिभ्यः सञ्ज्ञायाम् (उ० ५, ३६)’—इति पुन्-प्रत्ययो धात्वर्थेष्वपि । रुक्मादिवदर्थोऽनुसन्धेयः । निगमोऽन्वेयणीयः ॥

(१०) काष्ठनम् । अत्र सुबोधिनी—‘कचि दौप्तिकम्बनयोः (भू० पा०) । कश्चते वर्णेन दीप्यते बध्यते कुण्डलादिरूपेणेति ‘युच् बहुलम् (३, ३, १३०)’—इति युच् प्रत्ययः । दौर्घोऽत्र बाहुलकात् । निगमोऽन्वेयणीयः ॥

(११) भर्म† । ‘डु भृञ् धारणपोषणयोः (लु० उ०) । सनिन् ३, २, ७५) । भ्रियते धार्यते, अङ्गुस्थादिभिर्धार्यते चाप-दर्थमिति वा, पोषयत्यनेन कुटुम्बमिति वा । हरतेर्वा (भू० उ०) सनिनि ‘ह्रयहोर्मंश्छन्दसि (सि० कौ० वै० ३ अ०)’—इति भकारः । हिरण्येन हरति-धातुर्जन समानार्थम् । “सुधीरा-भिस्तिरते वाजंभर्मभिः (ऋ० सं० ८, १८, ३०)”—“अरिष्ट-भर्मसागंहि (ऋ० सं० ८, १८, ४)”—इति च निगमौ । ‘वाज-

* म्र्यते तु लोह पद यत्पूर्वाणसमेवे—“लोहसं मि लोहसं मे (१०, ११)”

—इति । ‘लोहं काष्ठं रजतकनकं वा’—इति च तदव्याख्यानं महीधर ।

† निघ० ७, २५ ।

रोचयति ; मातेः पूर्वार्धे, रीतेर्वीतरार्धम् ; शृणोदरादित्वात्
(६, २, १०६) साधु । हिरण्यं हि अग्न्यादि-तेजस्वि-पदार्थेभ्यो
मितं भोगादिभ्योऽमितं रोचते ; अर्थिभ्योदीयमान लोकद्वयेऽपि
कीर्त्तिं कारयति । तथाच सुभाषित-श्लोकः—‘शृणु पाणि ।
त्वयि न्यस्तं कियत्प्राणादि कङ्कणम् । इदमेवार्थिहृदयस्य’ राव-
यति च रोचते । यथा ; मृडो रुतिः,—स्त्रियतेर्धातोः (तु०
आ०) रुतिप्रत्यये रूपम् । स्त्रियन्तेऽनेन पुरुषादिति मरुत्,
—एतदर्थं हि चौरादिभिः पुरुषाः हन्यन्ते । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१४) दत्तम् । ‘हु दाञ् दाने (जु० उ०)’ । ‘अभि-
विभि-मिदि-शंसिभ्यः क्तः (उ० ४, १५६)’—इति विधीयमानः
क्ती बाहुलकात् (१, २, १) भवति । ‘दो दद् घोः (७, ४,
४६)’—इति दद्भावः । दीयते पाप्मे दत्तम् । “एन्द्र !
यत्ते माहिर्न दत्तमस्य” (ऋ० सं० १, ३६, ८)—इति
निगमः ॥

(१५) जातरूपम् । ‘जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)’ । निष्ठा-
तत्कारः । ‘जनसनखनाम् (६, ४, ४२)’—इत्यात्वम् । जातः ।
‘रुच दोषी (भू० आ०)’ । ‘खण्य-श्लिष-शण्य-वाण्य-रूप-पर्य-
तण्णा. (उ० ३, २६)’—इति ण्य-प्रत्ययान्तो निपातितः, निपा-

* मरुत्पुरुषास्तु वदन्ती मरुता मृदन्ते, परं तेषु हिरण्यप्राप्तिन एव
मरुतोऽन्वेषप्रयासः स्वीकर्त्तव्य इति भावः ।

† अ प्रत्यये तद्भावे दत्तमिति द्वितकारात्मकस्य ज्ञात् परं न तदोप-
लभ्यते इतिद्वयः ।

तनादुकारस्य दीर्घयकारलोपय । रोचते रूपम् । अनाहार्य-
तया जातं रूपमस्य जातरूपम् । तथाच श्रीरामायणे स्कन्दो-
त्पत्तौ—‘इह हेमवते भागे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम्’—इत्यतः
‘परिनिक्षिप्तमाने गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् । सर्वं पर्वतसन्नहं
सौवर्णमभवदनम् । जातरूपमिति ख्यातं तदा प्रभृति राघव । ।
सुवर्णं पुरुषस्याघ ! दुताग्नसमप्रभम्’—इति (उ० का०) ।
जातं रूपं सौन्दर्यमनेन धारयितृणामिति वा जातरूपम् ।
“जातरूपमयेन च पवित्रेष्वान्तर्धायाभ्यपिचति (ऐ० मा० ८,
१८)”—इति निगमः ॥

इति पञ्चदश द्विरश्वनामानि ॥ २ ॥

अश्वरम्^(१) । वियत्^(२) । व्योम^(३) । बर्हिः^(४) । धन्व^(५) ।
अन्तरिक्षम्^(६) । आकाशम्^(७) । आपः^(८) । पृथिवी^(९) ।
भूः^(१०) । स्वयम्भूः^(११) । अध्वा^(१२) । पुष्करम्^(१३) । सगरः^(१४) ।
समुद्रः^(१५) । अध्वरम्^(१६) । इति षोडशान्तरिक्षनामा-
नि ॥ ३ ॥

(१) अश्वरम् १ । ‘अविद् ग्रन्थे (भू० पा०)’ । ‘लद-

(१) “अश्व” ख ।

(११) “अश्वरम्”—इति हि इह ईश्वरम् ३३३३३ ।

(१२) “अश्वरम्” R. C. D. F. इ । अ० १०, ८६, १, २०, २० ।

• “इति ईश्वरम्” ख । “इति ईश्वरम्” १ ।

१ ८० २, १६ ।

रादयश्च (उ० ५, ४२)'—इति अरच्-प्रत्ययान्तो निपात्यते ।
 अस्वन्ते शब्दायन्तेऽस्मिन् मेघाः, अस्वन्ते शब्दायते वा स्वयं
 वायुमेघादिसंस्पर्शात्,—आकाशगुणो हि शब्दः । अथवा अर्त्ते-
 र्धातोः 'अर्जिष्टशिकम्यमिपसिबाधाम्जिपशितुक्धुक्दीर्घहकाराय
 (उ० १, २६)'—इति अमतेर्विधीयमान उ-प्रत्ययोनुगागमय
 बाहुलकाद् (१, १, १) भवति ; तस्मिन्, गुणे, र-परत्वे च
 'रिफस्य मकारश्च ; अम्बु । अमतेरेव वा तेनैव सूत्रेण उ-प्रत्ययो
 नुगागमय । उभयत्रापि गच्छति देशदेशान्तरं गम्यते वा
 प्राणिभिरित्यम्बु जलम् । तद्भाति ददातीत्यम्बरो मेघः । 'आतो-
 ऽनुपसर्गे क. (१, २, ३)', ष्टोदरादित्वात् (१, ३, १०८) उक्ता-
 रस्याकारः । तद्वदाकाशमप्यम्बरम् । 'लुगकारिकाररेफाश्च वक्तव्या.
 (४, ४, १२८ वा० २)'—इति मत्वर्थीयस्य लुक् । तदेव वा
 वर्षासु प्राणिभ्य उदकं ददातीति अम्बरम् । अथवा अम्बुशब्दे
 ङपपदे राजतेर्धातोः 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति
 दृशियङ्गत्वात् उः ; अपिशब्दस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादर्थ-
 सिद्धिः । अथवा अम्बुवद्भाजते स्वस्यस्तिमितसारास्युदवभासते ।
 कल्पितोपमानश्चेतत्, तद्यथा—'पुञ्जीकृतमिव ध्वान्तं मेघोभाति
 मतङ्गजः । सर शरत्पद्माश्विनभःखण्डमिवोज्झितम् ॥' पर-
 भार्थतः स्वरूपमवकाशः । अथवा अम्बुमत् भवति रोमत्व-
 र्थीयः ; पूर्ववदुकारस्याकारः ; अन्तरिक्षं हि वर्षोदकेन तद्वत् ।
 "यन्नासत्या परावर्तयद्वास्यो अथ्यम्बरे (ऋ० सं० ८, ८, १४)"
 —इति निगमः ॥

(२) वियत् । 'यसु उपरमे (भू० प०)'—इत्यस्मात्
 श्रीणादिके क्किप्, 'गमः कौ (६, ४, ४०)'—'गमादौनामिति
 वक्तव्यम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युक्तेरनुनासिकलोपः । 'ऊस्वस्य
 पिति कृति तुक् (६, १, ७१)' । विगतं यमनमुपरमणमस्मा-
 दिति वियत् ;—अन्तरिक्षं हि सर्वत्र व्याप्तत्वात् न कुत्रचित् उप-
 रतम् । 'वियच्छति न विरमति'—इति चौरस्त्रामी । यदा ;
 विपूर्वात् 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् क्किप् । विविधं
 यतस्तेऽस्मिन् प्राणिनः ;—आकाशे हि सर्वे व्याप्तिर्युक्ते । निगमो-
 ऽन्वेषणीयः * ॥

(३) व्योम † । विपूर्वादकतेर्वात्ययत्वात् (भू० प०)
 श्रीणादिके 'सर्वधातुभ्यो मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति सूत्रेण
 मनिन्-प्रत्यये 'ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवासुपधायाच (६, ४, २०)'
 —इत्युठि गुणः । व्यवति व्याप्नोति सर्वं जगत् । यदा ; अवति-
 गत्यर्थः (भू० प०) भावे मनिन् (उ० १, १३८),—व्योम् ;
 अवतं गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यदा ; रक्षणार्थः (भू०
 आ०),—विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन । उणादी तु
 'नामन्-मीमन्-व्योमन् (उ० ४, १४६)'—इत्यादिना 'व्येञ्
 संघरणे (भू० उ०)'—इत्यस्मात्प्रनिनि उत्वं निपात्यते । दीयते
 तद्वायुना व्योम । तथाच निरुक्तम्—'योनिरन्तरिक्षं महानवयवः

* अङ्गमङ्गितायाम् 'उ' 'विद्यमानम्' (४, १८, ३) परं तत्र साधनेन 'मि' 'चि' .
 साङ्गम्—इत्यर्थे कृतः ।

† प० ६, १९ । निघ० ११, ४० ।

परिवीतो वायुना (२, ८) — इति । इदं निर्वचनमेतत्पद-
कारयोः शाकल्यात्रेययोरनभिमतं वीत्यस्मिन्नवगृहीतत्वात् । “स-
हस्राक्षरा परमे व्योमन् (ऋ० सं० १, १४६, ४१)” — “सत्या-
नाग्निर^१ पूर्वे व्योमनि (ऋ० सं० ६, ७०, १)” — इति च
निगमौ ॥

(४) बर्हिः^२ । इहि इहो (भू० प०) । ‘बृहर्नलोपय
(उ० २, १०२)’ — इति इति-प्रत्ययः । ‘बृहति वर्धतेऽनेन प्राणि
जातम्, — सर्वे हि प्राणिन आकाशे वर्धन्ते ; परिहृष्टं वा त्वयं
विभुत्वात् । “यस्य त्रिधात्वहंतं बर्हिः (ऋ० सं० ८, १०२, १४)”
— इति निगमः ॥

(५) धन्व^३ । ‘इवि रिवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)’ ।
इदित्वाद्भुम् (उ० १, ५८) । कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रति-
दिवः (उ० १, १५४) — इति कनिन् । धन्वन्ति गच्छन्ति
अस्मादापः । यद्वा ; ‘धन धान्ये (दि० आ०)’, अनेकार्थ-
त्वादर्थनार्यः । कनिप् । धन्वते अर्थ्यते ऽवकाशप्रदानाय, देवता-
त्वात् स्व स्वमभीष्ट वा । “यः परंस्याः परावतंस्तिरोधन्वा-
तिरोचते (ऋ० सं० १०, १८७, २)” — इति निगमः ॥

(६) अन्तरिक्षम्^४ । ‘अन्तरिक्षं कस्मात् ? (निर० २,
१०)’ — इत्यादि भाष्यस्य स्वान्दस्वामि-ग्रन्थो यथादृष्टं लिख्यते —

• प० १२ ३ २ । निर० ८, २ ।

† प० ३, २, १ । निर० ३, ३ ८, १८ ।

‡ निर० २ १० ।

‘अन्तरामध्ये सर्वभूतानां चान्तं निःक्रियं वा ग्रान्तमव्यूहं विष्कम्भ-
स्यानात्मकत्वात् । अन्तरा इमे रोदस्यौ चियतीति वा । अन्त-
रेमे क्षीणाविति वा । एवमनेकविकल्पमुत्तरपरम् । पूर्वशरीरे-
ष्वन्तरक्षयमिति वा ; अन्तः शब्दात् पूर्वपदमक्षयशब्दादुत्तरपदं
विनाशिविषयविनाशीत्यर्थः’—इति । सर्वत्र, वृषोदरादित्वात्
(६, ३, १०८) साधु । न यस्य द्वावापृथिवो न धन्व नान्त-
रिक्षम् (ऋ० सं० १०, ८८, ६)—इति निगमः ॥

(७) आकाशम् । आह पूर्वात् ‘कान्य दीप्तौ (दि० आ०)’
—इत्यस्मात् ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (१, ३, ११८)’—इति
घ-प्रत्ययः । आ समन्तात् काशस्ते दीप्यन्ते सूर्यादयोऽपि ।
यदा ; नञ्-पूर्वात् काशेः पचाद्यच् (३, १, १३४), नञ्शब्दान्दसौ
(६, ३, १३६) दीर्घः । न काशते, पृथिव्यादिवत् अप्रत्यक्ष-
त्वात् । तथाच युतिः—‘तिस्रो महोरुपराम्नास्तस्युरत्या गुह्यं हे
निहिते दश्यंका (ऋ० सं० ३, ५६, २)’—इति । ‘तस्मा-
च्चान्तरिक्षं पश्यति’—इति च । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः (तै० उ० २, १)”—इति निगमः ॥

(८) आपः ४ । ‘आप्ठ व्याप्ती (भू० प०)’ । ‘आप्ठोते-
र्लृत्वथ (उ० २, ५५)’—इति क्तिप्-प्रत्ययः उपधाङ्गत्वथ । जसि
‘अमृन्तृचस्त्रष्ट (६, ४, ११)’—इत्यादिना दीर्घः । व्याप्ठोति
चान्तरिक्षं सर्वं जगत्, आप्यते वा प्राणिभिः । अप्-शब्दस्य
नित्यं बहुवचनान्तत्वात् बहुवचनान्तस्य पाठः । * * * ।

“तृतीयैमेषु वृमणा अजस्रम् (ऋ० सं० १०, ४५)”—इति निगमः ॥

(८) पृथिवी ‡ । प्रथ प्रस्थाने (भू० आ०) । ‘प्रथेः पिवन् सम्प्रसारणं च (उ० १, पा०)’ । ‘पिङ्गौरादिभ्यश्च (४, १, ४१)’—इति ङीष् । प्रथते पृथिवी । “यः पार्थिवस्य चर्मस्य राजा (ऋ० सं० २, १४, ११)”—“स दाधार पृथिवीं व्यासृतेमाम् (ऋ० सं० १०, १२१, १)”—इति च निगमौ ॥

(१०) भूः † । भवतिः (भू० प०) क्तिप् । भवत्यस्माद् वृद्धादिः । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(११) स्वयम्भूः । स्वयं भवति न केनचित् सृज्यते, केषां चिद् वादिनां पक्षे नित्यं ह्याकाशम् । स्वयम्भ्वत्युकारान्तं केषुचित् । तदा ‘ऋग्व्यादित्वात् (उ० १, ३६)’ कुः । निगमस्यादर्शनात् ‡ उभयमपि लिखितम्, निगमदर्शनात्तिर्नयः कार्यः ॥

(१२) अध्वा । ‘अद् भक्षणे (अदा० प०)’ । ‘अदेर्ध्व (उ० ४, ११२)’—इति यनिप् धकारश्चान्तादेशः । अदनं स्वस्ति-गच्छतां पक्षादीनां विषमस्थानाभावात् । यद्वा ; अधिर्गत्यर्थः कश्चिद्वातुः, बाहुलकात् पूर्वेण यनिप्, गच्छन्त्यस्मिन् देवादय-इत्यध्वा । ‘अधिर्गतिक्त्रियात्’—इति माधवः । यद्वा ; अध्वा

• प० ३, २ ५ ६ । निव० १, १९ ८, २१ ११, १६-१९, १० ।

† उ० १ ।

‡ अनरिचवाचकत्वेन स्वयम्भूशब्दस्य सायणादिभिरध्वाप्राप्त्यादिव्येव प्रायः, स्वयम्भूपदवटितमग्नयस्तु दृश्यते एव स्वयम्भूर्भावी अग्निमादिवाह (अ० उ० १०, ८१, ४)—इति ।

मागोऽस्मिन् विद्यते मत्वर्थीयस्य लुक्,—सन्ति छाकाशे मेघ-
पयादयः । ‘अर्तर्धय’—इति भोजसूत्रम् । ‘अत सातत्यगमने
(भू० प०)’ । सततं गच्छन्त्यत्र सूर्यादयश्चत्वारः । “भूर्मा
रेजस्ते अर्ध्वनि प्रविंते (ऋ० सं० ६, ५०, ५)”—“असमने अर्ध्वनि
वृजिने पथि (ऋ० सं० ६, ४७, १३)”—इति निगमौ ॥

(१३) पुष्करम् ० । ‘पुष पुटौ (स्त्रा० प०)’ । ‘पुषः कित्
(उ० ४, ४)’—इति करन् प्रत्ययः । पुषिरत्वान्तर्णीतिष्यर्थः, पोष-
यति भूतान्यवकाशप्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च । ‘पुष्क’
वारि राति पुष्करम्—इति चौरस्यामी । पुषेरन्तर्णीतिष्यर्थात्
‘सुमृष्टपिपुधिभ्यः कित् (१)’—इति विहितः करन् प्रत्ययो
बाहुल्यकाद् भवति । ‘हृहृकृष्टृवीचीपुपिसुपिमुडूशूभ्यः कित्’
—इति कः श्रोभोजदेवः । पोषयति भूतानोति । पुष्कोपपदा-
द्भातेः ‘आतोऽनुपसर्गे कः (१, २, १)’ । यद्वा ; वपुरित्युदक-
नाम (निघ० १, १२), तत्कर्तुं शोभमस्येति ‘कञो द्वितुताच्छी-
ल्यानुलोम्येषु (१, २, २०)’—इति टः, वपुष्करं सद्वकारलोपेन
पुष्करम् ; वृषोदरादिः । “विम्बे” देवाः पुष्करे त्वाददन्त (ऋ०
सं० ७, ११, ११)—इति निगमः ॥

(१४) मगरः । सदृशब्दपूर्वात् ‘गु निगरश्चि (तु० प०)’—
इत्यप्तात् ‘अदोरप् (१, १, ५७)’, सदृश्य सभावः (६, १, ३८)
सदृशिरस्यस्मिन् स्थिता आदित्यरश्मयो भौमरश्ममिति मगरः ।
सदृशद्विरस्यस्मिन् स्थिता मेघा वषोदकमिति वा । यद्वा ;

गीर्यते अभ्यवह्रियते विद्यते इति गर. उदकम्, तेन सह
वर्त्तते इति सगरः । तथाच 'रश्मयय देवा गरगिरः'—इत्यत्र
गृ(रा)हदेवः 'गरमुदकं गिरन्ति गरगिरः'—इति भाष्यं कृत-
वान् । यदा ; 'गृ शब्दे (क्रा० प्या० प०)'—इत्यादि । गीर्यते
इति गरः शब्दः पूर्वघत्, गरीण शब्देन सह वर्त्तते इति सगरः ;
—आकाशोहि स्वशुषेन शब्देन सहैव सर्वदा वर्त्तते । "अपः
प्रेर्यं सगरं बुधात् (ऋ० सं० १०, ८८, ४)"—इति निगमः ॥

(१५) समुद्रः ॥ समुद्रवन्ति सङ्गता जड्वन्ति गच्छ-
न्त्यस्मादापोरश्मिभिराकृष्यमाणा आदित्यमण्डलम् । समुत्-पूर्वात्
द्रवतेर्गत्यर्थात् 'अत्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति अपादानि
ङ-प्रत्यये टि-लोपे च रूपम् । यदा ; सङ्गता अभिद्रवत्येन
मापो भौमरसनक्षणा वायुना प्रेर्यमाणाः आदित्यमण्डलाद्वा
वर्षाकाले रश्मिभिः प्रवर्त्तमानाः । अत्र उदित्येष उपसर्गो
ऽभीत्यर्थे वर्त्तते ; कर्मणि ङ प्रत्यय इति विशेषः । सम्प्रोदन्तेऽस्मिन्
भूतानि अन्तरिक्षचारीणीति वा । सम्पूर्वात् 'सुद ष्वे (भू०
आ०)'—इत्यस्मात् 'स्फायितस्त्रिवचि (उ० २, १२)'—इत्यादिना
अधिकरणे रक्-प्रत्यये, समो म-लोपे च रूपम् । यदा ; 'सम्'-
इत्येकीभावे, उदकात् उच्छब्दः, रो मत्वर्थीयः । एकीभूत-
सुदकमस्मिन् विद्यते वर्षास्त्विति उदकशब्दस्योद्गायच्छान्दसः ।
यदा ; सम्पूर्वात् 'उन्दी क्तेदने (६० प०)'—इत्यस्मात् 'स्फायित-
स्त्रिवचि (उ० २, १२)'—इत्यादिना कर्त्तरि रक्-प्रत्यये कित्वा-

सलोपे च समुद्रः । समुनन्ति वर्षेण भुवनं समुद्रः । “एकः
सुपर्णः स समुद्रमा विवेश (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४)”—इति
निगमः ॥

(१६) अध्वरम् ॥ अध्वा व्याख्यातः (११४० १४५०) । अध्वान्
मार्गं राति ददाति (अदा० प०) स्वस्मिन् गच्छतां पद्यादीनां ।
यद्वा ; अध्वा मार्गो विद्यतेऽस्मिन् मेघादीनाम् । रो मत्वर्थीयः ।
यद्वा ; ध्वरतिर्हिंसाकर्मा (निघ० २, १८), तत्प्रतिषेधः । अध्व-
र्त्तव्यं न हिंस्यमित्यर्थः । नञ्-पूर्वात् ध्वरतेः ‘पुंसि सञ्ज्ञायां घः
प्रायेण (२, ३, ११८)”—इति घः । “शिशू क्रीळन्तो परि-
यातो अध्वरम् (ऋ० सं० ८, १, २३, ३)”—इति निगमः ।
‘अध्वरं यज्ञम्’—इति स्कन्दस्वामिनी व्याख्याति ; तदा निगमो-
ऽन्वेयणीयः ॥

इति षोडशान्तरिचनानामानि ॥ ३ ॥

स्वः^(१) । पृश्निः^(२) । नाकः^(३) । गौः^(४) । विष्टप्^(५) ।

नभः^(६) । इति षट् साधारणानि ॥ ४ ॥

स्वरादीनि षट् तु भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिना च कृतव्याख्या-
नानोति नास्माभिरधीयन्ते ॥ ४ ॥

• प० १, १७ । निघ० १, ८, ६, १६, १०, १२ ।

(१) प० १९ । निघ० १, १७, ३, ४, १८, ११, ७ ।

(२) निघ० १, १७ । (३) “नाका” ख, घ । निघ० १, १७ ।

(४) प० १, ११ ६४० ४५० । (५) निघ० १, १७, ३, १० ।

(६) प० १, १९, १, १० । निघ० १, १७ ।

खेदयः^(१) । किरणाः^(२) । गावः^(३) । रश्मयः^(४) ।
अभीशवः^(५) । दीर्घितयः^(६) । गर्भस्तयः^(७) । वनम्^(८) ।
उस्त्राः^(९) । वसंवः^(१०) । मरीचिपाः^(११) । मयूखाः^(१२) ।
सप्तकृष्यः^(१३) । साध्याः^(१४) । सुपर्णाः^(१५) । इति पञ्च-
दश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

(१) खेदयः । 'तेषामादितः साधारणानि पञ्चाशतरश्मिभिः
(नि २, १५)'—इत्युक्तेः पूर्यमादित्यरश्मिनामानन्तरमश्वरश्मीनाञ्च
निर्वचनं प्रदर्शयते । 'खिद ऐन्द्रे' दिवादिः रुधादिय आत्मनेपदी,
'खिद परिघाते तुदादिर्मुखादिः परस्मैपदी । 'अकर्त्तरि च
कारके सञ्ज्ञायाम् (३, १, १८)'—इति घञ् । खिद्यते खिते
माऽनया, लोको धर्मकाले, अश्वो बन्धनकाले । यद्वा ; परि-
हृत्यन्ते सर्वतो हिंस्यन्ते अनया लोक आदित्येन, अश्वो बन्धन-
काले । यद्वा ; अनेकार्थत्वात् धातूनां खिदिः खेदने वर्तते ।
तथापि 'खेदनं छेदनम्'—इति साधवः । अस्मात् पचाद्यचि
(३, १, १३, ४) खेदति छिनत्ति नागयति तमः । तथाहि
'दोषमिच्छन्न'—इत्यादौ छिदिर्नाशने दृष्टः ; घञि छिद्यते-

(१) "रश्मय" ख, ह ।

(४) "दीर्घितय" च, ह ।

(१२) "मयूखा" ख । इह सप्तकृषिर्नाशकविषं नपेते ।

(१३) "सप्तकृष्य" च ।

[• "इति रश्मीनाम्" ग ।

† लौकिकव्यवहारणम् ।

ऽखोऽनयेति खेदा अश्वरश्मिः । तृतीयैकवचनान्तस्य पाठो यथा-
दृष्टः । “खेदेया चिह्नतो दिवः (ऋ० सं० ६, ५, १५, १)”—
इत्यश्वरश्मेर्निगमः, आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(२) किरणाः । ‘कृ विचेपे’ रुदादिः (प०), ‘कृञ् हिंसा-
याम्’ क्षादिः (प०) । ‘कृपृष्ठजिमन्दिनिघाम्भ्यः क्युः (उ०
२, ७६)’—इति क्यु-प्रत्ययः । किरन्ति तापम् ; एकचौष्टोम,
इतरत्र बन्धनेन । कीर्यन्ते वा ; आदित्येन दिक्षुखेपु, अश्व-
वालेनाश्वग्रीवादियु । यद्वा ; कृच्छन्ति हिंसन्ति तमः, हिंस्यन्त-
यभिरश्वकिरणाः । “भिया दृळ्हासः † किरणा नैजन् (ऋ०
सं० १, ५, ४, १)”—इति निगमः आदित्यरश्मेः । “क्षुं रेरेरहत्
किरणं ददृक्षान् (ऋ० सं० २, ७, १२, १)”—इत्यश्वरश्मेः ॥

(३) गावः ‡ । व्याख्यातः पृथिवीनामसु (१, १) । गच्छन्ति
सर्वतस्तमो विहन्तुं, भीमं रसं वा हर्तुं, गीयन्ते स्तूयन्ते स्वाभि-
मतसाधनाद् यजमानैरश्वपालैश्च । “यश्च गावो भूर्विशुद्धा

* अनेयमाश्रया—“खेदा”—इत्यस्य रश्मिपर्यायत्वे “खेदयः”—इति कथं
पठितम् ? निगमदृष्टयथापाठान्वयमनमेव हृदयत्वेत् “खेदया”—इति पाठेन
भविताम्यम् । अधिकमापद्यमेतत्—यद्दीकाकारैश्च ‘खेदयः’—इति प्रतीकमवलम्ब्यैव
‘खेदा’—इति व्याख्याय ‘खेदया’—इत्युदाहृत्य च निरसमिति । अक्षुत्तेहिताया
मपरावपि द्वौ निगमौ,—“अरए ईव खेदेया (६, ५, २८, ३)—इति, ‘खेदाभ-
श्रद्धा देवस्य (उ० ६, २०, ४)—इति च । १०, १०, ४, ४ परं ‘खेदयः’—इत्येव
पदं न दृश्यते क्वपि ।

† ऋककारतामिति च परं आस्य दकारः सप्तपथा अन्त्यदुक्तः—इति प्रतिशब्दात् ।

‡ पु० १, १ । उ० १ प० ।

अयासः (ऋ० सं० २, २, २४, ६)—“की अद्य युक्ते धुरिगा
ऋतस्य (१, ६, ८, १)”—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ । अश्वरश्मे-
रन्वेपणीयः ॥

(४) रश्मयः ‡ ‘रशिर्यमनार्योधातुः (सौ०)’ । ‘नियोमिः
(उ० ४, ४३)’—इति विधीयमानो मि-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति ।
रशना रश्मिरिति कतिपयप्रयोगविषयएवायं रशः, भरत्यादि-
वत्, न सर्वत्र, बन्धनप्रतीतेः । वध्नन्त्युदक्षमयवा वध्यते तै
रुदकमश्नीवा । यद्वा ; ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० पा०)’ । अशेरश
(उ० ४, ४६ ँ)’—इति मि-प्रत्ययोरघादेशयः । अशुवते
सर्वं जगत् अश्वशीवादि वा रश्मयः । “सूर्यस्येव रश्मयो द्वाव-
यिद्वौ (ऋ० सं० ७, २, २२, १)”—“विरश्मयोजनाए अतु
(ऋ० सं० १, ४, ७, १)”—इति आदित्यरश्मेर्निगमौ । “मनः
पयादनु’ यच्छन्ति रश्मयः (ऋ० सं० ५, १, २०, १)”—“ते
रश्मिभिस्तपकर्मभिः सुखादयः (ऋ० सं० १, ६, १३, ६)”—इति
चाश्वरश्मेः ॥

(५) अभोगवः ‡ । अभिपूर्वात् ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० पा०)’
—इत्यस्मात् ‘भृशशीतृचरितरितनिधनिमिममृजिभ्यउ. (उ० १,
७)’—इति उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति धात्ववयवभ्याकारस्ये-
कारयः । जम् । अभि ध्याप्नुवन्ति जगदश्वशीवा वा । यद्वा ;
अभिपूर्वात् ‘इश ऐश्वर्ये (अदा० पा०)’—इत्यस्मात् पूर्ववदु-

• नि० २. १६ ।

† ‘अशेरश च’—इति नि० शी० पाठः ।

‡ प० २, ४, ४ ४, ४ । नि० १ ६ ८, १३ ।

प्रत्ययः । ईष्टे सूर्यस्तमोऽपहन्तुमेभिः, अखपालोऽश्वं बहुम् ।
 “अभीशूनां महिमानं पनायत् (ऋ० सं० ५, १, २०, १)”—
 इत्यखरश्मेर्निगमः । आदित्यरश्मेरन्वेषणीयः ॥

(६) दीधितयः ० । एतदादीन्यादित्यरश्मिनामान्येव ।
 ‘दीधिङ् दीप्तिदेवनयोः (अदा० आ०)’ । ‘क्षिच्क्षी च सञ्ज्ञा-
 याम् (३, ३, १७४)’—इति क्षिचि घृषोदरादित्वादेव (६, १,
 १०६) यथाकथञ्चिद्रूपसिद्धिरुच्येया । धीयन्ते विधीयन्ते मेथ्यन्ते
 रसाहरणादिकर्मकारादित्येन, धार्यन्ते वा वर्षार्थमुदकमेभिरादित्येन
 तथा । ‘अथास्य कर्मरसादानं रश्मिभिरसधारणम् (५, १०)’
 —इति निरुक्तम् । ‘न वा न धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
 पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्’—इति श्रीरामा-
 यणम् । “शुचोर्दयन्दीधितिमुक्थगासः (ऋ० सं० १, ४, १८,
 १)”—इति निगमः । ‘दीधितिं रश्मिमिथ्यः’—इति (१८, १८)
 वाजसनेयभाष्यकदुषटोऽभाषयत् ॥

(७) गभस्तयः ० । गो-शब्दपूर्वादन्तर्नीतप्लयात् ‘भस भक्षण-
 दीप्त्योः (चु० घ०)’—इत्यस्मात् पूर्ववत् क्षिचोङ्भावे च घृषो-
 दरादित्वात् गो-शब्दस्याकारान्तादेगः । गां भूमिश्च भासयन्ति
 दीपयन्ति । यदा ; गवि संसर्गे दीप्यते । यदा ; वभस्तिरत्ति-
 कर्मा (निघ० ३, ८०) । गासुदकं भीमरमनक्षणं वभसति
 पदन्ति । यदा ; ‘भमेर्गट् च’—इति भोज-मृत्वेण ति-प्रत्ययः
 धातोर्गडागमघ, वभसति दीप्यन्ते इति गभस्तयः । ‘शृङ्-

गर्भस्तिः'—इति साधवः, तदा पूर्वसूत्रेण ति-प्रत्यये धातोरसुगा-
गमः, 'ह्रस्वोर्भञ्जन्दसि (सि० कौ० वै० ३ आ०)'—इति निर्वाहः,
वृत्तान्ति भौसं रसं । "गर्भस्तिपूतो नृभिरद्विभिः सुतो (ऋ० सं०
७, १, १८, ४)"—"वृष्यो अष्टभ्यां गर्भस्तिपूतः (य० वा० सं०
७, १)"—इति च निगमौ ॥

(८) वनम् ७ । 'वनं यण सम्पन्नौ' भूवादिः परस्मैपदी ।
'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (१, ३, ११८)' । वन्यते सेव्यते गीतादिनि-
वारणाय । अथ वा वननिर्दिष्टार्थः (भू० प०) । वन्यते हिंस्यते-
ऽनेन तमः । यद्वा ; 'वन्तु याचन्ते' तनादिरात्मनेभाषा । वन्यते
याच्यते वृष्टिदानाय । यद्वा ; 'वनं शब्दे' भूवादिः परस्मैपदी ।
वन्यते शब्दयते स्तूयते स्तोष्टभिः । "अमुधे राजा वरुणो वनस्य
(ऋ० सं० १, २, १४, २)"—इति निगमः । 'वननीयस्य तेजसः'
—इति साधवः ॥

(९) उत्स्राः १ । 'वस निवासे (भू० प०)' । 'स्फायितद्धि-
वधि (उ० २, १२)'—इत्यादिना रक्, अदादिखात् सम्प्रसारणं
वाङ्मनकात्, 'गासिषसिघसीनाश्च (८, ३, ६०)'—इति प्रत्वा-
भावः । वसत्येषु परतेजः वसन्त्येषु रसाः इति वा । यद्वा ;
उत्पूर्वात् 'सु गतो (भू० प०)'—इत्यस्मात् 'उपसर्गे च मञ्ज्ञायाम्
(१, २, ८८)'—इति जनेर्विधीयमानो उ-प्रत्ययो वाङ्मनकाद्
भवति, उदोऽन्तनोपय । उत्स्रवन्ति एभ्योरसाः । "उत्स्रा ईव
मसंराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)"—इति निगमः ॥

(१०) वसवः * । 'वस निवासे (भू० प०)', 'वस आच्छा-
दने (अदा० आ०)' । 'शृस्वृस्त्रिहित्वप्यसिवसिहनिक्लिदिवन्धि-
मनिभ्यश्च (उ० १, १०)'—इति उ-प्रत्ययः । वसन्ति लोकेषु,
वसन्त्यत्र रसाः, वसत्यत्र परं तेजः, आच्छादयति वा लोकान्
वृष्ट्या, विवासयति वा तमः । 'बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाच्छन्दसीः
(६, ४, ५१ वा०)'—इति णि-सुक् । वासयितारो वा लोकानां
वृष्ट्यादिप्रदानेन । "अया अत्र वसवो रन्त देवाः (ऋ० सं० ५,
४, ६, ३)"—"सुगावो देवाः सदेना अकर्म य अजग्मुः सर्वनमिदं
क्षुपाणाः । अक्षिवांसः पपिवांसश्च विश्वं अ धृत वसवो वसूनि
(य० वा० सं० ८, १८ १)",—"हिहृष्वती वंसुपत्री वसूनाम्
(ऋ० सं० २, ३, १८, १)"—इति च निगमाः ॥

(११) मरीचिपाः । 'मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०)' ।
'मृकणिभ्यामीविः (उ० ४, ७०)'—इति ईचिः प्रत्ययः । म्रियते
तमोऽस्मिन्निति मरीचिः रश्मिः । अत्र मरीचिगण्डेन मरीचिमान्
सूर्यं उच्यते, मत्वर्ययस्य सुक् माहवर्धाद् भाष्यते, मरीचिमकूर्य-
मण्डलं पान्ति मरीचिपाः, 'आतोऽनुपसर्गे क. (३, २, १)' । "देवे-
भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यः (य० वा० सं० ७, ३)"—इति निगमः ॥

(१२) मयूखाः । 'डु मिष् प्रक्षेपणे (स्वा० उ०)' । अस्मात्
'मुहेः खो डयूट् च (उ० ४, २२ ३)'—इति विधीयमानः ख-

* य० १, ७ १, १० ३, ६ । निघ० ३, १८ ८, ४१, ११, ४१ ।

† आद्यान्तर्यामिणः ।

‡ 'माहवर्धामय च । उ० ३, १३'—इत्येतच्च दृष्टं विष्णु १ ।

प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति ; ड्यूडागमस्य प्रत्ययस्य बाहुलकादेव ।
मिन्नन्ति तमः मयूखाः । स्व-प्रत्ययाधिकारे 'मयेरुट् च'-इति
श्रीभोजदेयः । महतिर्गत्यर्थः (भू० आ०) । गच्छन्ति सर्व-
लोकेषु मयूखाः । "दाधर्यं पृथिवी ममिती मयूखैः (ऋ० सं०
५, ६, २४, १)" — "इमे मयूखा उपसेदुरु सदः (ऋ० सं० ८,
७, १८, २)" — इति च निगमौ ।

(१३) सप्तऋपयः ॥ 'सप्त सप्ता सङ्ख्या (निरु० ४, २६)' —
इत्युक्तेः स्वपेर्गत्यर्थात् 'सप्तशृभ्यां रुट् च (उ० १, १५५)' — इति
सपेर्विधीयमानः कनिन् प्रत्ययमुडागमस्य बाहुलकाद् भवति
ऋकारस्याकारस्य । षड्भ्यः भकाशात् सप्ता सङ्ख्या सप्त । 'ऋप
गती (तु० प०)' चनेकार्थत्वाच्चातूना दर्शनार्थः । 'इशुपधात्
(उ० ४, ११६)' — इति इन् प्रत्ययः । ऋपयः द्रष्टारः । सप्त-
सङ्ख्याकाश्च ते ऋपयो द्रष्टारश्च त्रैलोक्यस्येति सप्तऋपयः । 'ऋत्यकः
(६, १, १२८)' — इति प्रकृतिभावः । "सप्त युञ्जन्ति रथमेक-
चक्रम् । (ऋ० सं० २, ३, १४, २)" — इत्यत्र 'सप्त चादित्यरश्मयः
(४, २६)' — इति वदन्ति नैरुक्ताः । यद्वा ; 'पप समवाये (भू०
प०)', 'सप्तशृभ्यां रुट् च (उ० १, १५५)' — इति कनिन्
प्रत्ययमुडागमस्य । समवेताः सप्त ; ऋपिरपिगत्यर्थेय प्रत्ययः ।
समवेता गच्छन्ति दिक्षुस्थानि सप्तर्षयः । "यत्रा सप्त ऋषीन्
पर एकमाहुः (ऋ० सं० ८, १, १७, २)" — सप्त ऋपयः प्रति-

हिताः गरीरै (य० वा० सं० ३४, ५५)—“अवाप्तु ऋषयः
सप्त साकम् (अथ० सं० १०, २६, ८)”—इति निगमाः ॥

(१४) साध्याः ० । ‘राध साध संसिद्धौ (स्वा० दि० प०) ।
‘ऋद्धलोर्णत् (३, १, १२४)’—इति ण्यत् प्रत्ययः, ‘कृत्यलुटो
बहुलम् (३, ४, ११३)’—इति कर्त्तरि भवति । ‘रसाहरणादिकं
स्वध्यापारं साधुवन्ति संसिद्धं कुर्वन्ति’—इति स्कन्दस्वामी ।
‘साध्यन्ते चाराध्यन्ते साध्या’—इति चौरस्वामी ; अत्र यथा-
प्राप्नोष्यत् । “यच्च पूर्वे” साध्याः सन्ति देवाः (ऋ० सं० २, ३,
२२, ४)—इति निगमः ॥

(१५) सुपर्णाः † । सूपसृष्टात् ‘पु पालनपूरणयोः (छ०
मारा० प्या० प०)’—इत्यस्मात् ‘धापवस्यज्यतिभ्यो नः (उ० ३,
६)’—इति न-प्रत्ययः । ‘पर्णं पततेः पृष्ठातेः प्रीणातेः वा’—
इत्यष्टाष्टकपठाध्यायदृष्टत्वात् पत्-धातोः बाहुलकात् न-प्रत्ययः
तकारस्य रेफादेशश्च । प्रीणातेरीकारस्य अकारादेशः स च पका-
रात् परः । शोभनं पृष्णन्ति पालयन्ति जगत् शीतादिनिवार-
णात् ; अथवा पूरयन्ति वा वृद्धा ; शोभनं पतनं गमनं निपा-
मिति वा ; सुष्ठु प्रीणन्ति तर्पयन्ति जगत् वर्षप्रदानेनेति वा
सुपर्णः । यद्वा ; सुर्मलर्णः, भावे च न प्रत्ययः । पतनादि-
मन्तः सुपर्णाः । तथाच—‘वृद्धदेम विदधे’ सुवीराः (ऋ० सं०

० प० ४, ६ । निघ० १२, ४० ।

† प० ११, १४, ३, ४ । निघ० १, १२, ३, २, ७, २४, ७, २१.

८ १८, १९, २३ ।

१, ६, ६, ६)”—इत्यत्र ‘वीरवन्तः कल्याणवीरा वा (निरु० १, ७)’ ।
 षष्ठादशाध्याये च ‘सुपर्णा विप्राः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ५)—
 इत्यत्र ‘पर्शवन्तं कल्याणपर्श वा’—इति चेति सुर्मत्वर्थे बहुशो-
 दृष्टः । “यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम् (ऋ० सं० २, १, १८,
 १)”—“वयः सुपर्णा उपं सेदुरिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ३, ४, ६)”
 —इति च निगमौ ॥ रश्मिना प्रायो बहुवचनास्तत्वेन दृष्टत्वात्
 रश्मिनामाभिप्रायेण बहुवचनास्तानि पठितानि । एवं दिङ्नाम-
 क्षपि(६) द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चदश रश्मिनामानि ॥ ५ ॥

आताः^(१) । आशाः^(२) । उपराः^(३) । आष्ठाः^(४) ।
 काष्ठाः^(५) । व्योम^(६) । ककुभः^(७) । हरितः^(८) । इत्यष्टौ
 दिङ्नामानि * ॥ ६ ॥

(१) आताः । आङ्पूर्वादततेर्गतिकर्मणो (भू० प०) ‘अक-
 र्त्तरि च कारके (१, ३, १८)’—इति घञ् । आभिसुख्येन गम्यन्ते
 प्राणिभिस्तं तं कार्यं प्रति । यद्वा ; आङ्पूर्वात् तनोतिः ‘उपसर्गे
 च सञ्ज्ञायाम् (१, २, ८८)’—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो
 बहुलवचनाद् भवति । आतताः आताः । “ऋक्षम्याताः सुस-
 मृष्टासौ (ऋ० सं० ३, ३, ७, ६)”—“उदातैर्जिह्वते हृद्द्वारो
 (ऋ० सं० ६, ७, २४, ५)”—इति निगमौ ॥

(२) आशाः ‡ । आङ्पूर्वात् 'शदृष्ट श्रातने (भू० प०)'
—इत्ययमत्र गत्यर्थः, अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् । पूर्वघट्टः । तं
तमर्थं प्रत्यागमनात् । यदा ; आ इच्छेपोऽभौत्यस्यार्थे वर्तते ।
'अशू व्याप्ती (स्वा० प्रा०)'—इत्यच्चात् घञि रूपम् । आशा
उप'दगा भवन्त्यभ्यशनात् परस्परर'दिभिः संख्याते । 'आ अशु-
वति आशाः'—इति क्षीरस्वामी । अत्र पचाद्यच् (१, १, ११४) ।
“इन्द्र आशाभ्यस्परि (ऋ० सं० २, ८, ८, २)” — इति निगमः ॥

(३) उपराः † । उपरमन्ते आस्त्रभ्राणि प्राणिनो वा स्त्र-
स्त्र व्यापारिभ्यः । पूर्वघत् डः । “उप'हरे यदुपरा अपिन्वन्
(ऋ० सं० १, ५, २, १)”— इति निगमः । “तमस्य द्रुवसुपं-
रासु धीमहि (ऋ० सं० २, १, १२, ५)”—इत्यत्र दिग्वाची न
वेति चिन्त्यम् ॥

(४) आठाः । आङ्पूर्वात् तिष्ठते (भू० प०) धातोर्घञर्थे
कविधानम् । 'स्यास्त्रागापाव्यधिहृत्नियुध्यर्थम् (१, २, १८ वा०
भा०)'—इति क-प्रत्ययः । सुपामादित्वात् (८, १, ८८) पठ्यम् ।
आ समस्तात् स्योयते आभिः । निगमोऽन्वेदणोयः ॥

(५) काठाः ‡ । 'काठा दिशो भयन्ति (निरु० २, १५)'—
इत्यत्र स्तन्दस्वामी—'क्रात्वा सर्वमतोत्य स्थिताः आकाशवद्
व्यतिरेकपक्षे । अव्यतिरेकेऽपि तएव शब्दाटयः सर्वत्र सन्ति
संस्थितायेति । उपदिशोऽप्येवमेव । व्यतिरेकेऽपि इतरैतरापेक्षया

* प० ३, १ । निरु० ८, १ ।

† प० १० । निरु० १, ११ ।

‡ निरु० १, ६-९, १५, ८, १४ ।

परत्वापरत्ववत् सर्वत्र व्यवहारोऽस्तित्वमिति । कान्त्वा-शब्दात्
पूर्वाहं स्थिता शब्दादुत्तरार्हमित्यर्थः । पृथोदरादिः । वैया-
करणपक्षे तु 'कान्त् दीप्तौ (भू० आ०)' । 'हनिकुपिनीरमिका-
शिभ्यः वयन् (उ० २, २)'—इति वयन् प्रत्ययः । 'तितुव्रतय-
सिसुसरकसेषु च (७, २, ८)'—इति इडभावः । काशस्ते दीप्यस्ते
काष्ठाः । "नरस्त्वां काष्ठास्त्वतः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)"
—इति निगमः ॥

(६) व्योम ५ । व्याख्यातमन्तरिक्षनामसु(१) । स एवार्थो-
ऽत्रापि । परिधीता वायुना । 'पर्वमानो हरित आ विवेश
(ऋ० सं० ६, ७, ८, ४)'—इति श्रुतिः । यदा ; विविधमीम-
मन्नस्मिन् विद्यतइति व्योम । 'ओमानमापो मातुषोरमृतम्
(ऋ० सं० ४, ८, ८, २)'—इत्यत्र 'अस्तेर्वा ओमन्'—इति
साधवः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) ककुभः १ । 'ककुभ्राति विस्तारयतीति ककुप्'—
इति चौरसामी । 'ककुप् कुमेरुच्छयार्थात् उच्छ्रिता इव हि
दिशो वृक्षाग्रेषूपलभ्यमानाः'—इति साधवः । केन प्रजापतिना
विस्तारिता इति वा । सर्वत्र 'क्विब्वचिप्रच्छायतसु (१, २,
१७८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् गत्यनिर्देशादिष्टसिद्धिः (म० भा०)'
—इत्युक्तेः किपि पृथोदरादित्वाच्च रूपसिद्धिः । "य ककुभोनि-
धारय (ऋ० सं० ६, ३, २६, ४)"—इति निगमः ॥

(८) हरितः * 'हृम् हरणे' भूवादिः (उ०), 'हृ प्रसङ्ग-
करणे' जुहोत्यादिः (प०) । 'हृष्टरुहिपुपिभ्यः (हृष्ट्याभ्यामितन् ।
उ० ३, ८०)'—इति इतिः । हरन्ति जहति वा आसु स्थिता-
चीरादयो धनादिकम् । 'हरन्त्याभिः'—इति चीरस्त्रामी । पर्वमा-
नो हरित् आविवेश (ऋ० सं० ६, ७, ८, ४)—इति निगमः ॥
'वायुरेव पवमानो दिशो हरित् आविष्टे'—इत्युपनिषत् (ऐ०
आ० ३, १) ॥

इत्थष्टौ दिङ्नामानि ॥ ६ ॥

श्यावौ^(१) । क्षपा^(२) । शर्वरी^(३) । अक्षुः^(४) । जम्ब्यौ^(५) ।
राम्यौ^(६) । यम्यौ^(७) । नम्यौ^(८) । दोषा^(९) । नक्ता^(१०) ।
तमः^(११) । रजः^(१२) । असिक्ता^(१३) । पर्यस्वती^(१४) । तम-
स्वती^(१५) । घृताची^(१६) । शिरिणा^(१७) । मोकौ^(१८) ।
शोकौ^(१९) । ऊर्ध्वः^(२०) । पयः^(२१) । हिमा^(२२) । वस्त्रौ^(२३) ।
इति त्रयोविंशतीरातिनामानि † ॥ ७ ॥

* प० १६, १६, ९, ३ । निघ० ४, ११ ।

(१) "श्या" C. D. F. न, ह ।

च-पुलक नष्टः ।

(११) "असिक्ता" }
(१२) "पर्यस्वति" } ख ।
(१३) "तमस्वति" }

(१४) "घृताची" ख ।

(१५) "शोका" C. D. F. न, ह ।

(१६) "मोका"

(१७) "शोका"

(१८) "उवा"

(१९) "हिम"

ख ।

(२०) "ऊर्ध्व" ख. घ पु० ३ । "वस्त्रेति" न. C. D. F. । "वस्त्रे"

—इति रीट्-इटाव्यद्वययोः दीर्घाज्जटपुलकयोः पाठः ।

† "इति रात्रेः" न ।

(१) श्यावी ः । श्यैङ् गतौ (भू० आ०)' । 'इण्श्रीभ्यां वन् (उ० १, १५०)'—इति विधीयमानो वन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । श्यायते गच्छति स्वाश्रयमिति । श्यावो धूसरारुणो वर्णः ; तमः सन्ध्यादिवन्धात् श्याववर्णा रात्रिः श्यावी, 'अन्यतो-
ङीष् (४, १, ४०)' । "श्यावी च यदरुणी च स्वसारौ (ऋ० सं० १, २, १०, १)"—इति निगमः ॥

(२) क्षपा । 'क्षप्यते सूर्यचारेण क्षपा'—इति क्षीरस्वामी । 'क्षप् प्रेरणे', 'क्षपि क्षान्त्याम्'—इति कथादिषु पठितोऽपि बहुल-
मेतन्निदर्शनमित्यस्योदाहरणत्वेन धातुहत्ती पठ्यते । 'क्षपेः क्षपयन्ति
क्षान्त्यां प्रेरणे क्षपयेत्'—इति देवम् । 'क्षपः क्षपयतेर्निशा'—इति
च माधवः । क्षपा-शब्दोऽन्तोदात्तो रात्रिनाम्, आसुदात्तसु
क्षपणवचनः । "नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् (ऋ० सं० ७, ७,
२२, १)"—इति निगमः । "त्वमिदंक्षि क्षपावान् (ऋ० सं० ६, ५,
११, २)"—इति क्षपणवचनः ॥

(३) शर्वरी । 'शु शिंसायाम् (क्रा० प०)' । 'कृगृगृहृजृतिभ्यः
ष्वरच् (उ० २, ११४)' । टित्त्वात् (४, १, १५) ङीप् । शृणाति
चेष्टाम्, रात्रौ हि स्व-स्व-व्यापारेभ्यः उपरमस्ते प्राणिनः ; श्रीयन्ते
वास्यां प्राणिनो नक्तश्वरैः । "अतिं प्क्षन्दन्ति शर्वरीः (ऋ० सं० ४,
१, ८, १)"—इति निगमः ॥

(४) अक्षुः ः । 'अक्षू व्यक्तिमन्त्रणकान्तिगतियु (र० प०)' ।
'पः क्विच्च (उ० १, ६८)'—इति विधीयमानः तु-प्रत्ययः क्विच्च

बाहुलकाद् भवति । 'पाञ्चनृभ्यः क्तुः'—इति क्तुरिति श्रीभोज-
देवः । 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपः । अन्यते
सिध्यतेऽस्यामवस्थायेन जगत्, गच्छति वा प्रतिदिनम् अक्तुः ।
“विशामक्तोरूपसः पूर्वहृतौ (ऋ० सं० ५, ४, ६, २)”—इति
निगमः ॥

(५) ऊर्म्या । 'ऊर्णुञ् आच्छादने (अदा० उ०)' । 'ऊर्णीते-
र्णलोपश्च (उ० १, २८१)'—इति मि-प्रत्ययः' इति इति
केचित् । 'अर्णोरुच्च (उ० ४, ४४)'—इति मि-प्रत्ययः'—इति
कमलनयनः । ऊर्मिः तमः-सङ्घातः, आच्छादकत्वात् लोकस्य ।
तमर्हति (५, १, ६१), 'हृन्दसि च (५, १, ६०)'—इति यत्
प्रत्ययः । “इन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवार्चः (ऋ० सं० ६, ६, १२, १)”
—इति निगमः ॥

(६) राम्या । 'रसु क्रीडायाम् (भू० आ०)' । अन्तर्णीतप्ल-
र्यात् प्रीपार्थविशिष्टादस्मात् 'कृत्स्नुटो बहुलम् (१, १, १११)'—
इति बहुलवचनात् 'पौरदुपधात् (३, १, ८८)'—इति यत् बाधित्वा
'नृहन्तीर्ण्यत् (१, १, १२४)' भवति, 'अचोऽणिति (७, २, ११५)'
—इति वृद्धिः । प्ररमयति भूतानि नक्तक्षराणि, उपरमयति
दिवाक्षराणि स्वश्चापारेभ्यः । माधवस्तु सर्वभूतानि रमयति ।
तथाच कौपीनकिः—‘ये वै के चानन्दा अग्ने पाने मिथुने रात्रि
एव ते सन्तता अवच्छिद्याः क्रियन्ते, तेषां रात्रिः कारोत्तरः’—
इति । 'अधोरोमः सावित्रः (य० वा० सं० २८, ५८)'—इत्यत्र
'श्वेतः कृष्णोदरः'—इति भाष्यम् । 'रामयारी सितेऽसिते'—इति

वैजयन्ती । तस्माद्रामशब्दः कृष्णपर्यायः ‡ । स्वाश्रये रमते रामः
 'ज्वलिति कसन्तेभ्यो णः (३, १, १४०) । 'तदर्हति (५, १, ६३)',
 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यत् । 'अहं कृष्णमहरज्जुनं च
 (ऋ० सं० ४, ५, ११, १)'—इति श्रुतिः ‡ ‡ ‡ । यद्वा ;
 रमणं रामः । भावे घञ् (३, ३, १८) । स्त्रीभिः सङ्गौडा
 रामः । 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति यत् । "सद्धान
 उपसो राभ्या अनु (ऋ० सं० २, ५, २१, ३)"—इति, "आविर्धेना
 अकृणोद्वाभ्याणाम् (ऋ० सं० ३, २, १५, ३)"—इति च निगमौ ॥

(७) यस्या । 'यम उपरमि (भू० प०) । 'अप्रादयच (उ०
 ४, १०८)'—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते । उपरमयति पाणि-
 नां चेष्टाः । अथवा 'गदमदवरयमयानुपसर्गे (३, १, १००)'—
 इति यत् कर्सरि बाहुलकेन । यद्वा ; यमनीया उपरमयितव्या
 आदित्यचारेणेति यथाप्राप्तौ यत् निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(८) मय्या । (९) दीया । (१०) मत्ता । (११) तमः ।
 (१२) रजः । (१३) असिक्ती ‡ ॥

• अतएव "राममेसात् (अ० सं० ७, ३, ३१, २)'—इति व्याख्यासदरे
 उक्तं सायणेन—'राम इत्येव तस्योऽभ्युत्थात्'—इति ।

† ऋक्संहितायाम् अन्तर्गते इत्यने 'यस्या—इति । तर्कश्च (३, १,
 १०, ११) 'यस्या यमरूपे निवृणभूते अहं रात्रिचोक्त'—इति, अपरत्र (४, १ १.५)
 'यस्या यमो निवृणभूते वा'—इति, अन्यत्र 'यस्या युगलभूते'—इति
 व्याख्यातवान् सायणः ।

(१०) निघ० ८, १० ।

(११) निघ० २, १६ ।

(१२) प० २, ३० अ. १ । निघ० २, २१ १५, ८ १०, ३३ १२, ० ;—११ ।

(१३) निघ० ८ २६ । ‡ अयमेवार्थः यदनि व्याख्यातानि आचरे दन्तव्यं ।

(१४) पयस्वतोऽ । पयोऽस्या अस्तीति । 'अस्मायामेधास्तजो-
विनिः (५, २, १२१)' । बहुलं छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युक्ते-
र्मनुपि वत्त्वे च 'उगितय (४, १, ६) — इति ङीप् । 'तसौ मत्वर्थे
(१, ४, १८)'—इति भ-सञ्ज्ञाविधानात् रुत्वं न भवति ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१५) तमस्वतो । ताम्यस्यनेनेति (दि० प०) तमोऽन्वकार-
तेन तद्वतो । पूर्ववत् प्रकृत्या । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) घृताघो । 'घृ चरणदौत्योः (चु० प०)', 'घृ घृ वेचने
(भू० प०)' । 'अस्त्रिघृपिभ्यः क्तः (उ० १, ८६)' । वेचयत्यनेन
भूमिं पर्जन्य, चरति मेघात् दीप्तं वा स्वेन तजसा देवतात्वादिति
घृतमत्रावश्यायलक्षणं जनम्, तद्वद्वति । 'षट्त्विग्दृक्स्त्रिग्वि-
गुयुजिष्नुत्राश्च ३, २, ५८)'—इति अचर्तर्गत्व्यात् (भू० प०)
क्विनि 'अनिदिताम् (६, ४, २४)'—इति न-लोपे, 'अवः (६, ४,
११८)'—इत्यकारलोपे, 'घौ (६, १, ११८)'—इति दीर्घे, 'अचर्त
योपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)'—इति ङीप्, घृताघोति । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(१७) गिरिणा । ग्रीडः (अदा० आ०) अन्तर्गतिण्यर्थात्
'बहुलमन्यत्रापि (उ० २, ४६)'—इति इनच्-प्रत्यये रुडागमो-
धातोर्लृत्त्वस्य । शाययति प्राणिनः गिरिणा । शाययेन्निगेति
भाष्यः । "गिरिणायां विद्गुनामहोभिः (चट० सं० २, ६, २, १)"
—इति निगमः ॥

(१८) शोकी । 'सुच्ल मोचणे (तु० उ०)' । 'इन् सर्व-
धातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इनि बाहुलकात् कृत्वम् । 'क्षदि-
कारादक्षिणः (४, १, ४५ वा०)'—इति डोष् । सुच्यत्यस्याम-
वश्यायं मध्यम, सुचन्ति प्राणिनः स्वस्वस्थापारात् मोक् । तदस्या-
मस्तीति 'छन्दसीवनिपौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति मत्व-
र्थीय ईकार-प्रत्ययः, व्यत्ययेन (१, १, ८५) ह्रस्व्यादिलोपः (६,
१, ६८) । "अतुव्रतं सवितुर्मोक्षागात् (ऋ० सं० २, ८, २, १)"
—इति निगमः ॥

(१९) शोकी । 'शुच् शोके (भू० प०)', ज्यसति-कर्म
(निघ० १, १७) वा । पूर्ववत् प्रक्रिया । शोचन्त्यस्यां विरहिणः,
शोकस्तेजोऽस्या अस्तीति या, 'अग्निना वै तेजसा रात्रिस्तेजसती'
—इति ब्राह्मणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) अधः ० । रात्रिनाम-निर्वचनार्थप्रसिद्धं तावदुच्यते ।
गौरुध उद्धृततरं भवति प्रसवकाले अङ्गान्तरभ्य उच्छ्रिततरं
भवति । यथा ; उपोरुद्धमुपरि सृष्टमूर्धमिव केनचित् । तत् केचं
रसानुप्रदानसामान्याद् रात्रिपूध उच्यते । यथा ; 'उन्दी स्तेदने
(ह० प०)' । असुनि (उ० ४, १८४)', बाहुलकात्रलोपे दकारस्य
धत्वे दोर्ध्वे च रूपम् । उनस्यवश्यायेन भूतानि । 'उनस्यूधः'—
इति घोरस्वामी । "यो अस्मै प्रंस उत वा य ऊर्धनि (ऋ० सं०
४, २, ३, ३)"—"ऊर्ध्वं नग्ना जंरन्ते (ऋ० सं० ५, ७, १९, १२)"

—इति च निगमो । अथनीत्यत्र छान्दसत्वादनङ् (५, ४, १२१ ;—१४२) ॥

(२१) पयः * । व्याख्यातं पयस्वतीत्यत्र, मत्वर्थीयस्य लुक् । निगमोऽन्वेयणीयः ॥

(२२) हिमा । 'हन्तेर्हि च (उ० १, १४४)—इति मक्-प्रत्ययो हिरादेशय । हन्ति (भदा० प०) पद्यानीति हिमम्, अर्थ-भादित्वादच् (५, २, १२७) । "शं भानुना शं हिमा शं छुषेन (ऋ० सं० ७, ८, १२, ४)"—इति निगमः ॥

(२३) वसू । 'वस चाच्छादने (भदा० चा०)' । 'वसूश्चि-द्वित्रप्यसिवसि (उ० १, १०)'—इति च-प्रत्ययः । वसो चाच्छा-दयते लोकमिति अवश्यायन्मसो वा, तदतो वसुः । 'छन्दसो-धनिषौ च (५, २, १२२ वा०)'—इति ईकारः, 'हृषादीनाञ्च (६, १, १०२)'—इत्याद्युदात्तत्वम् । यद्वा ; प्रशस्य-वचनाद् वसुशब्दात् 'वीतोगुणवचनात् (४, १, ४४)'—इति ङीप्, सर्वभूत-रमणत्वाद्वाच्यः प्राशस्त्यम् । निगमोऽन्वेयणीयः † ॥

इति त्रयोविंशतीरात्रिनामानि ॥ ७ ॥

* प० १२-२, ७ । नि० २, ५ ।

† एवमेव निगमोऽस्य भविष्यतीति—'वसू-भु-मं-लु-व'—इति (ऋ० सं० ५, २, २, ५) । तत्र 'वसोभु-वसु-वसु-वसु-वसु-वसु'—इति सायबीय-व्याख्या, परं 'वसो । च'—इति पदद्वन्द्वविरोधादुपेयं वा । एवमुपेयिते एवमादि ३ वरं-रेव निगमः दुर्लभः, अपि चोक्तम् ।

विभावरौ^(१) । सुनरौ^(२) । भास्वरौ^(३) । ओदरौ^(४) ।

चित्राम्बरौ^(५) । अर्जुनौ^(६) । वाजिनौ^(७) । वाजिनीवतौ^(८) ।

सुम्नावरौ^(९) । अहना^(१०) । द्योतना^(११) । श्वेत्या^(१२) ।

अरुणौ^(१३) । सुन्दता^(१४) । सुन्दतावतौ^(१५) । सुन्दतावरौ^(१६) ।

इति षोडशोषोनामानि * ॥ ८ ॥

(१) विभावरौ । 'भा दीप्तौ (अदा० प०)' विपूर्वः । 'आतो-
मनिनृक्तनिव्वनिपद्य (१, २, ७४)'—इति वनिप् । 'वनी र च
(४, १, ७)'—इति ङीष् । विप्रैरेण भाति दीप्यते आदित्य-
किरणसम्बन्धात् । "आपप्रुषौ" विभावरि (ऋ० सं० १, ८, १,
६)"—इति निगमः ॥

(२) सुनरौ । शोभना नरा अस्यां सन्ति, मत्वर्थीय ईकारः,
अत्ययेन हल्ङादिलोपः । अथवा बहुव्रीहिः, पिप्पल्यादेराकृति-
गणत्वादीकारः । नराणां प्रसन्नचित्तत्वेन धर्मादिविशिष्टतया
तदानीं शोभनत्वम् । तथाच महाकविः—'पथिमाद् यामिनौ-
यामात् प्रसादमिव चेतना'—इति । यद्वा ; सुनरौ शोभनं नयति
कालम् । 'नृ नये (क्रा० प०), सुपूर्वात् 'अच इः (उ० ४,
१३४)', 'हादिकारादक्तिनः (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीप् ।
सुनरौ सुधना । यद्वा ; 'नृभिर्देवैः समन्विता'—इति माधवः ।

(८) "वाजिनीवतौ" ख, छ । (१३) "अरुणौ" ख, छ । (१४) 'सुन्दता'—इति ख ।

(१५) "सुन्दतावतौ" ख ।

* "इत्युपस" न ।

‘अन्येषामपि दृश्यते (६, २, १३०)’—इति दीर्घः । व्यत्ययेनावधारणाद्भावगृह्यते । “ज्योतिष्कृणोति सूनरी” (ऋ० सं० ५, ६, १, १)—इति निगमः ॥

(३) भास्वतो * । ‘भास्व दीप्तौ (भू० आ०)’, क्तिप् । भासत-इति भासः प्रकाशः । भासा, तद्धतो भास्वतो ‘तसौ सत्वर्थे’ (१, ४, १८)—इति भ-सञ्ज्ञया पदकार्यं कृत्वं न भवति भास्वतो । “भास्वतो नेचो सुनृतानाम्” (ऋ० सं० १, ८, १, ४)—इति निगमः ॥

(४) ओदतो । ‘उन्दो स्तेदने (क० प०)’ । उन्देर्लटः यतरि ‘उन्दस्यभयथा’ (३, ४, ११७)—इति गतुरादिधातुकत्वेन विकारणाभावः, सार्वधातुकत्वात् ‘सार्वधातुकमपित्’ (१, २, ४)—इति ङिङ्ङाधात् ‘अनिदिताम्’ (६, ४, २४)—इति न-लोपः, व्यत्ययेन शुणः, ‘उगितय’ (४, १, ६)—इति ङीप् । उनस्यवभ्यायेन ओदतो । * * * । “पदं न वेत्तोदतो” (१, ४, ४, १)—इति निगमः ॥

(५) चित्रामवा । ‘चिञ् चयने स्त्रा० उ०)’ । ‘अमिदि मिमिदिशंसिभ्यः क्तः’ (उ० ४, १५८)—इति क्त-प्रत्ययः, चित्रम् । मंहतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०), घञर्थे क विधानमित्यत्र परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वात् क्त-प्रत्यये ‘अनिदिताम्’ (६, ४, २४)—इति न लोपः, ष्टपोदरादिवात् (६, ३, १०८) घत्वम् । मंहति दीयतेऽर्थिभ्यः इति मघं धनम् चित्रमायर्थभूतं धनं यस्या इति

चित्रामघा, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)'—दीर्घः । "वाजि-
नीवतो^१ सूर्यस्य योषा^२ चित्रामघा (ऋ० सं० ५, ५, २२, ५)"
—इति निगमः ॥

(६) अर्जुनी ॥ 'अर्जं सर्जं अर्जने (सु० प०)' । अर्जेर्णि-
सुक्तिं उभन्-प्रत्ययः (उ० ३, ५५), अर्जयति । यडा ; 'अर्जं
गतिस्थानार्जनेषु (भृ० प०)' । बाहुलकादुभन् । गम्यते तदर्थिभिः
तिष्ठति स्नायवे । अर्जुनमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), तच्चा-
वादित्परस्मिन्सम्बन्धात् उभेतम्, अर्जुनो उभेता, 'अन्यतो डीप्
(४, १, ४०)' । यडा ; अर्जुन्यो गावः ता अस्याः सन्ति बाहनत्वेन
मत्स्ययीय ईकारः, व्यत्ययेन हन्त्यादिजोपः ; "या गीमन्तीरुपसः
सर्ववीरा (ऋ० सं० १, ८, ४, ३)" —इति श्रुतिः । "दिपच्चतु-
प्यदर्जुनि (ऋ० सं० १, ४, ६, ३)" —इति निगमः ॥

(७) वाजिनी ॥ वाजद्वयनाम (निघ० २, ७), वाजी-
हविर्लेखणमन्त्रमस्या अग्निः, 'अत इनिठनी (५, २, ११५)'—
'ऋषेभ्योडोप् (४, १, ५)' । यजमानेभ्यो यानि देयान्यन्नानि
तैस्तदतो वा । "वायविन्द्रं च चेतयः सुतानीं वाजिनीवसू (ऋ०
सं० १, १, ३, ५)" —इति निगमः ॥

(८) वाजिनीवती ॥ वाजो बलं वेगो या तेन तदती वाजिनी,
कामी उपस, स्त्रभूता तेन तदती वाजिनीवती । यडा ; वाजो

१ निघ० १, ११ । प० ३, ७ ।

२ प० १, १४ ४, ६ । निघ० १, २८ १, ३ ७, १० १०, २८, —३१, १५, ३३ ।

३ निघ० १, ८ ११, १६-१५, ६ ।

हविल्लक्षणम् अत्राद्यस्या अस्तीति वाजिनी यागसन्ततिः ; तदतो वाजिनीवती । यद्वा ; वाजमन्त्रं तदतो वा वाजिनी, कासी अव-
यवभूतेनावेन तदतो अत्र संहतिः, तथा अत्रसंहत्या तदतो वाजिनोवती । यद्वा ; द्वावेतो मत्वर्थीयौ तयोरेकार्थेणातितरी-
मत्वर्थीयः अतिशयेनात्रवतोत्यर्थः 'वाजिनोवतोत्विषा हि सर्वेऽम-
लभन्ते'—इति माधवः । 'सञ्ज्ञायात् (८, २, ११)'—इति वा
'छन्दसीरः (८, २, १५)'—इति वा मतुपोवत्वम् । "अथेभ्यः
सुभगे वाजिनीवति ऋ० सं० ६, २, २२, ३)"—"अस्मभ्यं वाजि-
नोवति (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)" —इति निगमौ ॥

(८) सुम्नावरी । सुपूर्वात् 'न्वा माने (अदा० प०)'—इत्य-
च्चात् 'उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (१, २, ८८)'—इति जनेर्विधीयमानो
उ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । सुहु धात्रायते अभ्यस्यते इति
सुन्त्रं सुखं, तद्वि सर्वैः सर्वदा ममेदं भूयादित्यभ्यासेन प्रार्थ्यते ।
तथाच—'सुखं सुम्नातेः, प्रजा वै पश्यवः सुम्नम्'—इति माधवः ।
तदस्या अस्ति । 'छन्दसीवनिषौ च (५, २, १२२ वा०)'—'वनो
र च ' ४, १, ७)'—इति डोग्रौ, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, १, ११७)'
—इति दोर्घः । सुम्नावतीत्यर्थः । "सुम्नावरी सूनुता ईरयन्ती
(ऋ० सं० १, ८, ३, २)" —इति निगमः ॥

(१०) अहना । 'अहि गतौ', सुवादिरात्मनेपदी ; 'अह
ध्याप्तौ', स्नादिः परस्मैपदी । 'युच् बहुनम् (उ० २, ७४)'—इति
युच्-प्रत्ययः, बहुनवचनात् पूर्वत्र नकारलोपः । अहन्ते गच्छत्या-
वाये प्रतिदिनं चयं गच्छतीति वा । ध्याप्नोति ध्वभासा ऽन्त्रिकं

व्याप्यते वादित्यस्मिन्मि । “गृहं गृहमहना यात्यप्था (ऋ० सं० १, १, ४, ४)” — इति निगमः ॥

(११) द्योतना । श्यन्तात् ‘द्युत दीप्तौ (भू० पा०)’ — इत्यस्मात् ‘श्यासयन्यो युच् (१, १, १०७)’ — इति बाहुलकात् कर्त्तरि युष्, ‘शेरनिटि (६, ४, ५१)’ — इति णि-लीपः । द्योतयति सूर्यान् पदार्थान् प्रकाशकत्वात् । यद्वा ; केवलाद् ‘अनुदात्तेतच्च इलादेः (१, १, १४८)’ — इति युच् । द्योतते स्वर्यं द्योतना । “सिर्षासन्ती द्योतना शम्भदागात् (ऋ० सं० १, १, ४, ४)” — इति निगमः ॥

(१२) श्वेत्या ४ । ‘श्रिता वर्षे (भू० पा०)’ । अग्रादि-त्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । श्वेतते श्वेत्या । ‘श्रिता वर्षे’ इति वर्षसामान्यं सामर्थ्यात् श्रुतवर्षेऽपि श्रिषे पर्यवसितं द्रष्टव्यम् उपसि तथा दर्शनात् । “रुगं दत्ता रुग्ती श्वेत्यागात् (ऋ० सं० १, ८, १, २)” — इति निगमः ॥

(१३) अक्षयो १ । ‘अक्ष गती’ लुहोत्यादिः (प०), ‘अक्ष गति-प्रापणयोः’ भूवादिः (प०) । ‘अक्षद्विभ्यामुपन् (उ० ४, ७४) ३’, पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वादीकारः ५ । इत्यस्मिन् गच्छति वादित्यो-दयेनास्तं प्रतिदिनम् प्रापयति वा स्तोतुन् ऐश्वर्यादि । यद्वा ; आहपूर्वात् ‘रुच दीप्तौ (भू० पा०)’ — इत्यस्मात् बाहुल-

० निघ० १, १०१ । प० ४, ७१ निघ० ११, ० ।

१ ‘अक्षद्विभ्यामुपन्’ — इति मुनपाठः । एवमावर्त्तमानं साधनाय ह्यकारं न्यस्यम् । ‘अक्षद्विभ्यामुपन् (उ० १, ११०)’ — इत्येव ‘अक्षद्विभ्यामुपन्’ — इति निघण्टे पिप्प-ल्यादिनादीव लोमि अक्षद्विभ्यामुपन्ति ।

५ पिप्पल्यादिना लोमि अक्षद्विभ्यामुपन्ति (४, १, ४१), ईकार लोमि अक्षद्विभ्यामुपन्ति ।

कात् डुपश्च, टिलोपः, आढीङ्गस्त्रयः ; आरोचते अरुषी । यद्वा ;
अरुपमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), सामर्थ्यादत्र शक्तविषयम्,
शक्तवर्णा अरुषी । ‘अन्यतो ङीप् (४, १, ४०)’ । ‘अखे’
चिवाखे (ऋ० सं० १, ८, ३, २)—इति च निगमः ॥

(१४) स्रुता ४ । (१५) स्रुतावती । (१६) : स्रुता-
वती । स्रुतु अन्यते अप्रियैरिति स्रुत् । सपूर्वात् ‘जण परिहानि
(दि० आ०)’—इत्यस्मात् कृप् । ऋतमिति सत्यनाम (निघ०
४, १८) । संघ तद्वत्तच्च स्रुतम्, पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
न-लोपाभावः । प्रियश्च सचश्च । पूर्वं मत्वर्थीयोऽकारः, उत्तरश्च
मत्तुप्, अन्यश्च ‘इन्द्रसीवनिषो च (५, २, १२२ वा०)’—इति
वनिप्, मती वत्वरत्नी, ‘अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३०)’—
इति दीर्घः । यद्वा ; प्रियसत्यरूपा वाचः स्रुता उच्यन्ते ।
‘सुन्नावती’ स्रुता ईरयन्ती (ऋ० सं० १, ८, ३, २)—‘उदी’-
रय प्रति मा स्रुता उयः (ऋ० सं० १, ४, ३, २)—इत्यादि
दर्शनात् तदस्यः स्रुतादयः । दीर्घो नापेक्षणीयः । यद्वा ; स्रु-
तृतेत्यन्ननामस्रु (निघ० २, ७) पाठादस्यम् । स्रुता धननाम
(१) भाष्यपक्षेण अन्नवत्यो धनवत्यो वा स्रुतादयः । ‘रेवत्-
स्रोत्रे स्रुते जारयन्ती (ऋ० सं० २, १, ८, ५)’—‘रेवदस्ये’
ष्यञ्च स्रुतावति (ऋ० सं० १, ६, २६, ४)—‘चिकित्तिवत् स्रु-
तावरि (ऋ० सं० ३, ८, ३, ४)’—इति च निगमाः क्रमेण ॥
इति षोडशीयोनामाभिः ॥ ८ ॥

वस्त्रोः^(१) । द्यौः^(२) । भानुः^(३) । वासरम्^(४) । स्वसंरा-
शि^(५) । घंस^(६) । घर्मः^(७) । घृणः^(८) । दिनम्^(९) ।
दिवा^(१०) । दिवेदिवे^(११) । द्यविद्यवि^(१२) । इति द्वाद-
शाहर्नामानि ॥ ६ ॥

(१) वस्त्रोः १ । अथ स्कन्दस्वामो—‘वस्त्रोरितौडग्रमेवेदं
नाम, न विभक्त्यन्तरम्, “दोषावस्त्रोर्वर्षती घृताची (ऋ० सं०
५, १, २४, १)”—“दोषावस्त्रोर्वर्षीयसः प्रपित्वे (ऋ० सं० १, ७,
१८, १)”—इति समस्तस्यापि दर्शनात् । वस्त्रे ज्योतिरिति
वस्त्रोः, द्योततइति द्यौः । एवं सर्वत्र—इति । वस्त्रे (अदा०
भा०) आच्छादयतीति ज्योतिः । व्यत्ययेन कर्त्तरि तोसुन् (१,
४, ११) । “कुहं स्निहोषा कुह वस्त्रोरग्निना (ऋ० सं० ७, ८,
१८, २)”—इति निगमः । कुह क्तेति सप्तमीसामानाधिकरण्यात्
दोषावस्त्रोरित्यपि सप्तम्या एवाव्ययलुगध्यवसितः ॥

(२) द्यौः ३ । ‘द्युत द्यौः (भू० भा०)’, बाहुलकात् डी-
प्रत्यय. (उ० २, ६४) । द्योतते किरणसम्बन्धात् । यद्वा ; ‘द्यु

(१) “द्यु” —कातिरिक्तेषु सर्वत्रैवमेव टीकाजना अपाधत्वेन स्वीकृतम् ।

(८) “घृण” C D F. ग, ख । प० १७ २, ११ ।

(११) “दिवेदिवे”—इति ६ ।

• “इत्यत्र” न ।

† निब० १, १४ ८, ८ ।

‡ निब० १ ६ २, १० ६ १ ८, ११ १०, १२, — १० ।

अभिगमने (अदा० प०)' ; 'द्युगमिभ्यां डोः'—इति श्रीभोजदेवः ।
 अभिगच्छत्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतप्रदेशं प्राणिनः । 'गोतोषित्
 (७, १, ८०)'—इति वृद्धिः । "मर्ध्यं चारोधने दिवः (१, ७, २२,
 '१)'—इति निगमः ॥ केचित् द्युरिति पठन्ति । तदा 'डिञ्'
 —इत्यधिकारि 'द्युदुभ्यां च'—इति भोजसूत्रेण च-प्रत्ययः । 'द्यु
 अभिगमने (अदा० प०)' द्युतेरेव वा 'अथादयस्य (उ० ५, १०)'
 —इति डुन्-प्रत्ययान्तो निपातितो द्रष्टव्यः । उभयत्र पूर्वोक्त-
 एवार्थः । "द्युभिर्दुभिः परिपातमस्मान् (ऋ० सं० १, ७, १७,
 ५)" — "त्वमग्ने द्युभिः स्वमाशुशुचणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)" —
 इति निगमौ ॥

(१) भातुः । 'भा दी० नी (अदा० प०)' ; 'भादाभ्यां तुः (उ०
 १, ११) । भात्यादित्याधिकरणसम्बन्धादेव । "उद्देष्ट्या उपसौ'
 भातुरेत्तं (ऋ० सं० १, ४, १५, २)" —इति निगमः । रश्मि-
 भातुरिति माधवोक्तमहर्भवितुमर्हति ॥

(४) वासरम् ७ । 'वस निवासे (भू० प०)' ; णिजन्तः
 शुबोऽपि वि-पूर्वस्वार्थे वर्तते । 'अर्त्तिकमिभ्रमिदिविर्वामिवा-
 सिभ्ययित् (उ० १, १२८)'—इत्यरच् प्रत्ययः । विवासयति अप-
 नयति शोतादिकम् । यदा ; वसेः स्वार्थे णिचि अधिकरणेऽरच् ।
 वसत्यस्मिन् सुखेनेति वासरम् । यदा ; 'वाश् दी० नी (दि० चा०)' ;
 पूर्वभादेव सूत्रादरच् दीप्यते वासरम् । यदा ; विपूवात् सत्ते-
 र्गत्यर्थात् पचाद्यचि वीत्यस्येकारस्याकारः ष्योदरादित्वात् ; द्विविधं

सराणि सृजानि विस्तीर्णानित्यर्थः । 'वासराणि विसराणि (निरु० ४, ७)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामो—'विसरशब्दस्यायमेकारस्याकारः । सादृश्येन चात्र वर्तते । यथा विसरो निष्पादकगताभ्यां विरुद्धाभ्यां जातिभ्यामश्वत्वजात्या गर्हभत्वजात्या सम्पन्न । एवं यावत् द्वौ निष्पादकौ पूर्वभागापरभागौ तद्वताभ्यां विरुद्धाभ्यां शीतोष्णाभ्यां पूर्वभागगतेन शीतेनापरभागगतेन चोष्णेन सम्बन्धाद् विसरसदृशत्वाद् वासरम्—इति । "अहानीव सूर्यो वासराणि (ऋ० सं० ६, ४, १२, २)" । अहानीत्यनेन घनरुक्तादन्त्योऽपि निगमोन्वेपणीयः ॥

५) स्वसराणि * । स्वशब्दे उपपदे सत्तेर्गत्यर्थात्, भू० प०) पधाद्यच् (१, १, १२४) । स्वेन आत्मनैव गच्छन्ति । अपि च, स्वरित्यादित्यनाम (निरु० २, १४) । सत्तेः, 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण (१, २, ११८)' । अन्तर्णीतस्यैव चात्र सत्तिः । स्वरित्येतस्य रिफलोपः पृथोदरादित्वात् (६, १, १०८) । आदित्येन सार्यते । स हि स्त्रोदयास्तमयाभ्यां तानि गमयति । यद्वा ; सुपूर्वात् 'असु ज्येष्ठी (दि० प०)'—इत्यस्मात् कदगादित्वादरच् (उ० ५, ४२) द्रष्टव्यः । सुदु असन्ते क्षिप्यन्ते सूर्येण स्त्रोदयास्तमयाभ्याम्, तथाच 'स्वरद्वैत्युपसृष्टात्—इति माधवः । "उस्त्राईव स्वसराणि (ऋ० सं० १, १, ६, २)" इति निगमः ॥

(६) घंसः † । 'ग्रह उपादाने (क्रा० उ०)' अस्मात् घञि पृथोदरादित्वात् (६, १, १०८) गकारस्य घकारस्य घकारो

नुगागमः हकारस्य सकारः । गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा अवंश्याया
पादित्येन । “यो अंस्मै प्रंस उत वा य ऊर्ध्वनि (ऋ० सं० ४, २,
३, ३)”—इति निगमः ॥

(७) घर्मः ॥ ‘ह चरणदीप्त्योः (शु० प० १)’ ; ‘घर्मः (उ०
१, १४६)’—इति म-प्रत्ययान्तो निपातः । जिघर्त्ति दीप्यते
रश्मिसम्बन्धात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) घृणः । जिघत्तेः (शु० प० १) ‘इण्सिन्निदीडुःयविभ्यो
नक् (उ० ३, २)’—इतीणादिभ्यो विधीयमानो नक्-प्रत्ययो बाहु-
लकाद् भवति । पूर्ववदर्थः । “घृणा ययोऽरुपासः परि र्मन्
(ऋ० सं० ३, ७, १८, ६)”—इति निगमः १ । ॥ ७ ॥

(९) दिनम् । ‘दो अवखण्डने (दि० प०)’ ; पूर्ववदीणादिके
नक्-प्रत्यये बाहुलकात् (उ० २, ४६) ; ‘द्यतिस्यतिमास्याम् (उ०,
४, ४०)’—इतीत्वम् । द्यतितमः दिनम् । “अर्धा सूरिभ्यः
सुदिना व्युच्छान् (ऋ० सं० ५, २, २८, १)”—इति निगमः ॥

(१०) दिवा ॥ द्योतनात् । अश्वयमिदम् । “दिवा नक्ष-
त्रभिपित्वेऽवसा गमिष्ठा (ऋ० सं० ४, ४, १७, २)”—“दिवा नक्ष-
त्रवसा गन्तमेम् (ऋ० सं० ४, ३, १७, ३)”—इति निगमो ॥

(११) दिवेदिवे ॥ ‘दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युति-

० प० ३, १० । निघ० ६, ११ ११, ४२, —४३ ।

१ उक्तिरिति पाठान्तरपक्षेऽप्यत्र निगमः—“हर्षो वञ्छावाप्तम्”—इति ‘हर्षो व-
ञ्छायां पक्षा नृपैरिदमवसावञ्छावाप्तम्’—इति तथोक्तं आत्ययेन २. ७, १०, १ ।

२ ५ द० न० ।

३ निघ० ४, १८ ।

सुतिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु (दि० प०) । 'दिवेर्दिविः (१-)'
— इत्यधिकरणे डिविप्रत्ययः । दिश्यन्तेऽस्मिन्निति द्यौः । दिव्-
शब्दात् परस्य सप्तम्या एकवचनस्य 'सुपांसुलुक् (७, १, ३८)'—
इत्यादिना शे आदेशः, प्रगृह्यत्वं (१, १, १३) तु व्यत्ययेनात्र न
भवति । चतुर्थी वा व्यत्ययेन । ततो वीष्णादिः (८, १, ४),
दिवसेदिवसे इत्यर्थः । यथादृष्टं पठितमिदं नाम । "उपत्त्वान्ते
दिवेर्दिवे (१, १, २, २)"—"दिवेर्दिवे वाममस्मभ्यं सावीः (ऋ०
सं० ५, १, १५, ६)"—इति च निगमौ ॥

(१२) अविद्यवि । द्यौशब्दो व्याख्यात (२) । सप्तम्येकवचनं,
वीष्णादि पूर्वधत्, "मिनीमसि अविद्यवि (ऋ० सं० १, २, १६,
१)"—इति निगमः ॥

इति द्वादशाहर्नामानि ॥ ८ ॥

अद्रिः^(१) । गावाः^(२) । गोत्रः^(३) । वलः^(४) । अश्वः^(५) ।
पुरुभोजाः^(६) । वलिशानः^(७) । अश्मा^(८) । पर्वतः^(९) ।
गिरिः^(१०) । व्रजः^(११) । चक्रः^(१२) । वराहः^(१३) । शम्बरः^(१४) ।
रौहिणः^(१५) । वैद्यतः^(१६) । फालिगः^(१७) । उपरः^(१८) ।

(१) "वलिशान" क, छ । "पर्वत" C, D न अत्रमेव पाठो युक्ततर इति
मन्यते अप्येव निगम-द्वयमात्र । ऋक् सं० ३ ७, १, ४. ३, ८ २४, ४ ६, १,
४८, ६ । "पर्वत" F । स पुलके तु अत्रापि प० अत्रम् ।

(८) "अश्वमा" च । ब० मेखकेन लिखितस्य द्वादशपाठे अममूलिके वा त्रिपि-
रितमुद्रिने नामरावर-लिखित 'अमा—इत्यत्र 'पुमा' पाठमममममम ।

उपलः^(१८) । चमसः^(१९) । अहिः^(२०) । अभ्रम्^(२१) ।
 वलहकः^(२२) । मेघः^(२३) । दृतिः^(२४) । ओदनः^(२५) । हृष-
 म्भिः^(२६) । वृत्रः^(२७) । असुरः^(२८) । कोशः^(२९) । इति विंश-
 म्मेघनामानि ॥ १० ॥

‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः (निरु० २, २१) — इत्युते मेघनामत्वं पर्वतनामत्वं क्रमेण निरूप्य प्रदर्शयते ।

(१) अहिः † । ‘अद भवये (अदा० प०)’ । ‘अदिगदि-
 भूशुभिभ्यः क्तिन् (उ० ४ पा०)’ — इति क्तिन्-प्रत्ययः । अस्ति हि
 मेघो वर्षार्यमादित्यरश्मिभिराहतान् भीमरसान्, अस्ति मेघैरभि-
 हृतं जलम्, अद्यते वा प्राणिभिस्तृणभक्ष्यपदार्थभक्षणं तत्रोपचर्यते,
 अदन्त्यस्मिन् पदार्थान् मनुष्या इति वा । यदा ; नञ्पूर्वात् ‘दृ-
 विदारणे (क्रा० प०)’ — इत्यस्मात् बाहुलकात् रिन्-प्रत्ययः टि-
 लोपश्च । अदरणीय इत्यहिः पर्वतः । “वि जयुषी यययुः सान्वद्रेः
 (१, ८, १६, १)” — इति मेघस्य निगमः । “नाम्नरिचं नाद्र्यः
 सोमो’ अक्षाः (ऋ० सं० ८, ४, १५, १,)” — इति पर्वतस्य ॥

(२) आवाः ‡ । हन्तेः (अदा० प०) ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते

(१८) “उपलम्” ग. C. D. F । प० १२, १, १ ।

(१९) “चमसः” इत्येव कानिचिद-सर्वपुस्तकेषु, परं टीकाविरोधादुपेक्षाः ।

(२०) “अहिः” च ।

(२१) “अभ्रम्” ग. C. D. F ।

(२२) “वलहभिः” — इत्यपि टीकासम्मतम् ।

• “इति मेघानाम्” अ ।

† निब० ग. ४, ८, २ ।

‡ प० १, १ । निब० ८, ८ — ८ ।

(३, २, ७५)'—इति कनिष् । शृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८)
धातोर्धादेशः । हन्यते हि मेघ इन्द्रेण 'अहवहिम्' (ऋ० सं० १,
२, ३६, १)'—इति श्रूयते । हन्यतेऽनेन सोमः । यदा ; 'गृ
निगरणे' (तु० प०)', 'गृ शब्दे (क्रा० प०)', गृणातिसुतिकर्मा
(निह० ३, ५) ; एभ्यः पूर्ववत् कनिषि अडागमः । दृशिग्रंशणात्
(३, २, ७५) सर्वे सिद्धम् । गिरत्युदकं वर्पितुम् । अत्र गिरति
रूपपूर्वस्यार्थे वर्तते, समुद्गिरति जलं दृष्टिसमये, समुद्गीर्ण इति
वा अन्तरिक्षेण, गृणाति गर्जितलक्षणं शब्दं करोति, श्रूयते वा
वर्षार्थिभिरिति यावा मेघः । पर्वतोऽपि इन्द्रेण हन्यते पक्ष्मदे-
समये, गिरति मेघैरभिगृष्टं जलमुद्गिरति निर्भरजलम्, समुद्गीर्ण
इव वा गुहादिगतसिंहादिशब्देन, शब्दकारो, श्रूयते च पदार्थ-
बाहुल्यात् प्राणिभिस्तदाश्रयिभिरिति यावा । "इन्द्र प्रावाणो
अदितिः सजोषाः" (ऋ० सं० ४, १, २८, ५)"—इति मेघस्य
निगमः । "प्रावाणो अपं दुष्कुनामपं सेधत (ऋ० सं० ८, ८,
३३, २)"—"प्रावाण सपरेष्वामहीयन्ते" (ऋ० सं० ८, ८, ३३, ३)"
—इति पर्वतस्य निगमो ॥

(३) गोत्रः । 'गृह् चव्यक्ते शब्दे (भू० आ०)' । 'गृध्रवौ-
पचिवचि यमि [मनितनिः] सदित्तदिभ्यस्तः (उ० ४, १६२)'—
इति त्र-प्रत्ययः । मेघोर्गर्जितलक्षणमव्यक्ताक्षरं शब्दं करोति,
श्रूयते शब्दयते वा,—'अहो ! अघनतीवधर्मकाले वर्षार्थमागतः'
—इति । यदा ; गामुदक रश्मिभिराहतं वर्षाव्यतिरिक्तेषु द्रायते
पातयति । 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' । शरदादियु हि

मेघेषु घनीभूतास्त्रिष्टब्धाः । गां पशुजीतिं चायते वा हृत्था
 पानीयप्रदानात् । पर्वतोऽपि निर्भरादिपतनजन्यमध्यक्तं शब्दं
 करोति, अभिवृष्टमुदकमुदकाधारेण धारणाद् रक्षति च, गोघ
 स्रयवसवत्तया गोचाः । “गोत्रा शिचन् दधीचे मातरिष्वने (ऋ०
 सं० ८, १, ५, २)” — “त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणीरप (ऋ० सं०
 १, ४, ८, १)” — “उद्गोत्राणि सृजि दंसनोवाम् (ऋ० सं० १, २,
 २५, ४)” — इति च मेघनिगमाः । “गोत्रमिदं गोविदं वर्ज्जवाहुम्
 (ऋ० सं० ८, ५, २२, ६)” — इति पर्वतस्य ॥

(४) वलः ७ । ‘व आवरणे (स्वा० उ०)’ । ‘यहहृनिधि-
 गमय (१, १, ५८)’ — इत्यप् । अपि स्रकादित्वात् लत्वम् ।
 यदा ; ‘वल संवरणे (भू० आ०), अस्मात् पुंसि सञ्ज्ञायां घः प्रायेण
 (१, १, ११८)’ — इति घः । त्रियतेऽनेन दिश आकाशय मेघः
 पर्वतेनापि स्वगरीरेण भूमिराकाशय संत्रियते । “अलाहृणो वल
 इन्द्र वृजो गोः (ऋ० सं० १, २, २, ५)” — इति निगमो मेघस्य ।
 “इन्द्रो वलं रक्षितारं दुर्धानाम् (ऋ० सं० ८, २, १५, ६)” —
 इति पर्वतस्य ॥

(५) अश्रः ८ । ‘अश्रू व्याप्ती स्वा० आ०’, ‘अश्र भोजने
 (क्रा० प०)’ ; आभ्याम् ‘इण्सिञ्चिदीडुण्यविभ्यो नक् (उ० १,
 २)’ — इति विधोयमानो नक्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, तुल्यं च
 न भवति ‘शात् (८, ४, ४४)’ — इति प्रतिषेधात् । उभावपि व्या-
 प्रुत आकाशमग्रीतयोदकम्, एको वर्षितव्यमपरोहृष्टम् । अशनेन

चात्र तत्स्थत्व लक्ष्यते । “अश्रापिनह मधुपर्यपश्यन् (ऋ० स० ८, २, १८, २)”—इति मेघस्य । निगमोऽन्वेपणीयौ वा ॥ १

(६) पुरुभोजा । ‘भुज पालनाभ्यवहारयी (रु० प०)’—इत्यस्मात् विदिभुजिभ्या विश्वे (उ० ४, २३१)’—इति विश्वशब्द उपपदे विहितोऽसु-प्रत्यय पुरुशब्देऽप्युपपदे बाहुलकाद् (३, ३, १) भवति । पुरु बहु प्राणिजात भुनक्ति पालयति दृष्टिप्रदानेन मेघ, पर्वतो हि दुर्भिच्छादेरक्षति । ‘समुद्र पर्वतो राजा नव दुर्भिचनाशका’—इत्युक्ते । पुरु अभ्यवहरति सामर्थ्याज्जलमत्र विशिष्यम्, एको वपितव्यमपरो हि दृष्टमिति विशिष्य । बहुभिर्भुज्यते पाल्यते अभ्यवह्रियते वा । मेघस्य त्विन्द्र आदित्यरश्मयश्च रक्षितार, पर्वतस्य ततद्देशाधिपतय । मेघ स्वहृद्युदकाऽरिण अभ्यवह्रियते । द्वयोरपि निगमावन्वेपणीयौ ॥

(७) वलीगान । वल सशरणे (भू० आ०), भौणादिक क्षिप् । ईश ऐश्वर्ये अदादिक (आ०) । लट गानच् । सह खुन्नाकाशमीष्टे वर्धितुम्, पर्वताऽपि स्वभोगेन भूमिमाकाश सह खुन्नीष्टे दुर्भिच्छादेर्मनुष्यादोन्नतितुम् वलीगान इति, लोकवेदनि घण्टो दृष्टान्तात् पृषोदरादित्वात् कृत्स्न । निगमावन्वेपणीयौ ॥

● अकसहित ग्रामव दृश्यते समथोरपि निगमौ परं तव तव तन” व्याख्या
दुर्भिनेषुर्दुर्भिमुत्पिप्रक्षितति नीपलम्भा दवरान्न । पुरुभोजो चमे (५ ५ ११
८)—इति मेघस्य ‘निवि न पुरुभोजमम् (६ ६ ११ १२)—इति पर्वतस्य ।

१ “पञ्चान” —इति (न C. D) पठेऽपि मायणादिभार्येऽविज्ञास तु
न न्तात्प्रयास । तच्च हि—यद्वर्जानि पर भूतम् (ऋ० म० ६ १ ४८ ६)—इति
मेघस्य निगम शब्दश्च निरर्कवित्प्रतिष्ठन पञ्चान्तामन्त्रम न (ऋ० म० १ ८
१४ ४)—इति तु पर्वतस्य ।

(८) अश्मा ॥ 'अशू व्यामौ (स्वा० पा०)', 'अश० भोजने (क्रा० प०)' । 'अशिशकिभ्यां छन्दसि (उ० ४, १४४)'—इति मनिन् । अश इत्यनेन समानार्थः । "अपाहणोदुरो अश्मव्रजानाम् (ऋ० सं० ८, ७, २७, ६)"—इति मेघस्य निगमः । "यो अश्मनोरन्तरग्निं जजानं (ऋ० सं० २, ६, ७, ३)"—इति पर्वतस्य । अत्र स्कन्दस्वामिना मेघत्वेन व्याख्यातम् ॥

(९) पर्वतः १ । 'पृ पालनपूरणयोः (क्रा० प०)' । 'स्वामदिपक्षन्तिपृथक्किभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)' । पृणन्ति पालयन्ति अवयविनं पूर्यन्ते वा तेन इति पर्वाणि । यद्वा ; प्रीणातेर्बाहुलकात् (३, १, १) वनिपि ईकारस्याकारः स च पकारात् परः प्रीणयन्ति स्वाययमिति । पर्वाण्यवयवाः मत्स्यस्य 'पर्वमरुद्गां तप् वक्तव्यः (५, २, १२१ वा)'— इति मत्वर्थीयस्तप्-प्रत्ययः । मेघस्य पर्वतस्य च देवतात्मकत्वस्य च विद्यमानत्वात् अवयविनि वक्तुं शक्यम् । यद्वा ; परिदृश्यमानाकारेणापि मेघस्य धूमादिसङ्घातत्वात्, पर्वतस्य च शिलादिमत्त्वादवयवित्वम् । यद्वा ; 'पर्वः पूरणे (भू० प०)', अस्मात् 'भृष्टदृशियजिपविषमितिमिनमिहयिभ्योऽतच् (उ० १, १०७)'—इत्यतच्-प्रत्ययः । पर्वति पूरयति वर्धयति भूमिं स्वर्गरीरेणाकाशं वा पर्वतोऽपि निर्भरनदोप्रवाहादिना भूमिस्त्रोषत्याकाशश्च पूरयति । "नि पर्वता अद्भ्यसदो न सेदुः (ऋ० सं० ४, ७, २, ३)"—"वक्तव्या पर्वतानाम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)"

* निघ० ६, १, ८, १ ।

† निघ० १, १०, १०, ८, ११, १० ।

—इति मेघस्य निगमौ । “यदंद्रय पर्वताः साकमाश्रव. (ऋ० सं० ८, ४, २८, १)” — “प्र पर्वतानामुग्रती उपस्थात् (ऋ० सं० १, २, १२, १)” — इति च पर्वतस्य ॥

(१०) गिरिः ॥ ‘गृ निगरणे (तु० प०)’, अथवा ‘गृ शब्दे (क्रा० प०)’, शृणातिः सुतिकर्मा (निघ० ३, ५) । किदिति वर्तमाने (उ० ४, १३७), ‘कृगृष्टकुटिभिदिहिदिभ्यश्च इ (उ० ४, १३८)’ — इति इ-प्रत्यय, ‘ऋतइहातोः (७, १, १००)’ — इती-त्वम् ; गिरिः । आवेत्यनेन समानार्थः । “गिराविध्यद् गिरे-भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शर्व (ऋ० सं० १, ४, २१, १)” — इति पर्वतस्य । “मृगो न भौमः कुंचरो गिरिष्ठाः (ऋ० स० २, २, २४, २)” — इत्युभयस्य ॥

(११) व्रज. १ । ‘व्रज गतौ (भू० प०)’ । ‘गोचरसञ्चरवह-व्रजव्यजापण निगमाश्च (१, १, ११८)’ — इति निपातनात् च, कारणाधिकरणयोस्तद्व्यतिरिक्तै कारकैऽपि चो भवति । व्रजत्यन्त-रिचे व्रजत्यनेनेन्द्र इति वा व्रजोमेघ, मेघवाहनोहीन्द्रः पर्वतोऽपि पञ्चच्छेदात् पूर्वमन्तरिचे व्रजति । अथवा स्वयरीरेण भूमिमन्त-रिचश्च व्रजति । व्रजन्ति तत्र प्राणिन इति वा । “अपं व्रज मूर्णयः सप्तास्यम् (ऋ० स० ७, ८, १८, ३)” — इति मेघस्य निगमः । “व्रज गोमन्तमुशिजो वि वंहु (ऋ० सं० ३, ४, १४, ५)” — इति पर्वतस्य ॥

(१२) चर ॥ ‘चर गति-मक्षणयो. (भू० प०)’ । ‘मृमृ

श्रीवृत्तरित्तरितनिधनिमिमसृजिभ्य उः (उ० १, ७)—इति उ-
प्रत्ययः । चरन्ति गच्छन्त्यस्मादापो मेघादप्याकाले, पर्वतानां निर्भर-
लक्षणाः चरयन्ति जलं वर्धितव्यमिति चरुर्मेघः ; चरन्ति तत्र
प्राणिनः, चर्यते भक्ष्यते स्वप्नप्रवपदार्थरूपेणेति चरुः पर्वतः । “स
नो’ वपन्नमुं चरुम् (ऋ० सं० १, १, १४, १)”—इति मेघस्य निगमः ।
पर्वतस्यान्वेषणीयः * ॥

(१३) वराहः १ । वृणोतेः (स्वा० प०) । ‘बृहवृहनिधिगमय
(१, १, ५८)’—इत्यकारः (अप्) ; वरशब्दे कर्मण्युपपदे षाङ्-
पूर्वावरते ‘कर्मण्यण् (१, २, १)’ । वरमुदकं माह्वरतीति वराहः ।
वर उदकलक्षणः आहारोऽस्येति वा वराहः (निरु० ५, ४) षाङ्-
पूर्वावरतेर्घञ् । ‘वरमाहारमाह्वर्याः’—इति च ब्राह्मणम् । वृषी-
दरादित्वात् आहारशब्दस्याकाररेकयोर्लोपः । यद्वा ; वरशब्दे
उपपदे हरते षाङ्पूर्वात् ‘अन्वेष्यपि दृश्यते (३, २, १०१)’—इति ।
बाहुलकात् उ-प्रत्ययः । वराहाकाशे वा कृष्णे मेघो वराहसाह-
स्येन वर्तते । वरमुत्कटमुदकं वृहति उद्यच्छति वर्धितुम् ‘वृह
उद्यमने (तु० प०)’ * * * । हन्तेः पूर्ववत् उः । यद्वा ; वरशब्द
उपपदे वृहतीतिर्दानार्थाद् उः । वरमुदकं ददाति आदत्ते वा
वर्धितुमिति वराहो मेघः, पर्वतोऽपि वरमुत्कटं पदार्थमाहारयति
प्राणिभिः, पदार्थानां सर्वत्र सौलभ्यादाहरयतीत्युच्यते । वर

* मायचविरोवाजडा नसेदेव एव निगम — ‘ब्रह्मो भूतस्त्वैव वराहपि’
(८, ८, १३, ४ अ० अ०) तेन लभ्य व्याख्या मे वृहतेव उत्कटव्यवसायः कृतः ।

† प० ४, १ । निरु० ३, ४ ।

आहारोऽत्रेति वा । वराहवत् कृष्णवर्ण इति वा । वरं मूलं
बृहत्पुद्गलच्छत्वादिनि वा (निरु० ५, ४) । वरं वरमित्यत्रैकस्य
वरशब्दस्य निवृत्तिः । वरशब्दाद् वहेय वराह इत्यर्थः । वरमुदक-
माददाति आदीयते च तस्मात् पुरुषैर्वरः पदार्थ उदकमेव वा ।
“विध्यंहराहं तिरो अद्रिमस्ता (ऋ० सं० १, ४, २८, २)”—
“वैराहमिन्द्र एसुपम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, ५)”—इति च मेघस्य
निगमौ । पर्वतस्यान्वेषणीय ॥

(१४) शम्बरः । ‘शमु उपश्रमे (दि० प०)’ । अत्रान्तर्णीत-
ण्यर्थः । ‘शमेर्वन् (उ० ४, ८१)’—इति बन्-प्रत्ययः । शमयति
नाशयति असुरानिति शम्बो ध्वजः । यदा ; आश्रयतेर्बाहुलकात्
बन्-प्रत्यये वृषोदरादित्वात् शमादेशः । शम्बोऽस्य महर्तृत्वेनास्ति ।
रो मत्वर्थीयः । महरति हि यज्वः इन्द्रप्रेरितो मेघात् पर्वतानाञ्च
पञ्चच्छेदसमये । यदा ; सम्पूर्वाद् वृणोतेः (स्त्रा० प०) ‘यहहह-
निधिगमय (१, ३, ५८)’—इत्यपि शम्बरः सन् वर्णध्वज्येन
शम्बरः । सं त्रियते मेघेनाकाशे, भूमिः पर्वतेन । यदा ; शम्बर-
मित्युदकनाम (निघ० १, १२), मत्वर्थीयस्य तुक्, उदकमस्या-
स्तीति वा, उभयत्रापि तुल्यम् । “उतादर्दमन्बुना शम्बराणि वि
(ऋ० सं० २, ७, १, २)”—“अधूनीत् काष्ठा अथ शम्बरं भेत्
(ऋ० सं० १, ४, २५, ६)”—इति मेघस्य निगमौ । पर्वतस्यान्वेष-
णीय ॥

(१५) रौहिणम् । ‘रुह वोजजन्मनि (भू० प०)’, भावे घञ्
(३, ३, १८) रौहः आरोहणम् आदित्यप्रज्ञादीनामस्मिन्नस्तीति ।

‘अत इनिठनौ (५, २, ११५)’, रोहि अन्तरिक्षम् । ‘तत्र भवः
(४, २, ५३)’—इत्यण् ‘इनस्यनपत्ये (६, ४, १६४)’—इति प्रकृति-
भावः रोहिणः । अन्तरिक्षेण हि गच्छति मेघः, पक्ष्मेदात् पूर्वं
पर्वतयेति तत्र भव इति वक्तुं शक्यते । यद्वा ; ‘बहुलमन्यत्रापि
(उ० २, ४६)’—इति इन्च्-प्रत्यये रोहिण इन्द्रः । ‘तस्येदम्
(४, १, १२०)’—इत्यण् रोहिणः । आरोहति मेघमिन्द्रः स्ववाह-
नत्वात्, ‘तुरावास्मेघवाहनः (अम० को० १, ४७)’—इति
तत्पर्यायेषु पठ्यते । असुरोभिः सह रिरंसया पर्वतेष्विन्द्रस्य गम-
नात् तदीयता । यद्वा ; उभयत्रापि क्षेद्य-क्षेदकभावेन सम्यक्त्वः ।
तथाच चरकाध्वर्यूणां ब्राह्मणे इतिहासः श्रूयते—‘प्रजापतेर्वा एत-
ज्जयोक्तन्तीकं यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसन्, ते यत्र यत्र कामयन्ते
तत्परा तमासत, इयं हि गिरिनासीत्, तेवामिन्द्रः पक्षानच्छि-
नत्, तैरिमा दृष्टवन्ति’ । “अहश्चहिमर्भिर्नद्रोहिणम् (ऋ० सं०
१, ७, १६, २)”—“यो रोहिणमस्फुरद्वर्णवायुः (ऋ० सं० २, ६,
८, २)”—इति निगमो क्रमेण ॥

(१६) रैवतः । रैवत्यो गावः ‘पशवो वै रैवतीः’—इति
श्रुतेः । ‘तस्येदम् (४, १, १२०)’—इत्यण् । मेघो हि सर्वत्र
वर्षति यवसं पानोर्यं च जनयित्वा तदीयो भवति, पर्वतस्तदक्षया ।
यद्वा ; रयिरस्याप्तीति मतुपि ‘रयेर्मतो बहुलम् (६, १, ३४ वा०)’
—इति सम्प्रसारणम्, ‘सञ्ज्ञायाम् (८, २, ११)’—इति वत्वम्,
सर्वस्य धनस्येगिष्ठत्वात् रैवान् इन्द्रः, सधवेति हि तस्य नाम,
तदीयो रैवतः । पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् । निगमायन्तेपक्षीयो ॥

(१७) फलिगः । प्रतिफलति तत् फलम् । तदस्मिन्नस्तीति फलि स्वच्छमुदकं तद्वच्छत्याधारत्वेन मेघो वर्णय्यमाण पर्वतो हि दृष्टमिति विशेषः । उ-प्रकरणे 'अन्येष्वपि दृश्यते (१, २, १०१)'—इति गमेर्ड-प्रत्ययः, स्वच्छोदकपूर्ण इत्यर्थः । यद्वा ; फलवत्-ज्ञानपानादि-प्रयोजनवत् उदकं फलि, तद्वच्छतीति पूर्ववत् । माधवस्तु—'फलिर्भेदनकर्मापि भिन्दन् गच्छति फलसंयुतो गच्छतीति वा'—इति निरवोचत् । तस्यायमभिप्रायः प्रायेण मेघो हि वर्षासु ग्रीष्मजन्यं तापं भिन्दन् गच्छति, पर्वतोऽपि स्वभारेण भूमिं भिन्दन्नधोगच्छति, अन्तर्काले वा अतथा स्वयमेव भिद्यमानो गच्छति नायम् । क्वपिफलस्य मेघायत्तत्वात् फलसंयुतो गच्छति इत्युच्यते । तथाच कालिदासः—'त्वदायत्तं क्वपिफलमिति भ्रूविकारानभिघ्नैः'—इति मेघकाव्यम् । पर्वतोऽपि अस्यादिरुठुश्चादि-फलसंयुतो गच्छति च । फलवत्त्वदयायां । फलेर्गमि गम्यादित्वादिन् (१), गमेः पूर्ववत् उः (१, २, १०१) इति च । "वलं हरोज भसिगं रवेण (ऋ० सं० १, ७, २१, ५)" —इति निगमः ॥

(१८), (१९) उपरः ७, उपनः १ । 'चा उपर उपन इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभि (निरु० २, २१)'—इत्यादि-भाष्यस्य स्कन्दस्वामि-वचनः—'चा उपर उपन इति ; चाङ् अमिविधो मर्यादायामित्यन्ये, विना उपरउपन इत्येताभ्यां साधारणानीत्यर्थः । चा उपरादिति वक्तव्ये उभयोरुपादानं रत्नयोरवि-

शेषत्वप्रदर्शनार्थम् । तयोयैकनिर्वचनत्वप्रदर्शनार्थमेकयोगपक्षत्वं
 चाङ्गीकृत्याह —‘उपर उपलो मेघो भवति (निघ० २, २१)’—
 इति । वक्ष्यमाणनिगमापेक्षया उपलशब्दस्य च पापाक्षे प्रसिद्धत्वात्
 ‘तेषामुपरः स्याविठो मध्यमः’—इति तत् सङ्घातशब्दे पर्वत उपल-
 शब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्ध एवेति मेघपद्वचनं कृतम् । ‘मर्यादापक्षस्य च
 मेघपद्वचनमेव लिङ्गमिति उत्तराणि मेघस्यैवेति । यदा पर्वतस्तदा
 उपेत्य रमन्ते ह्यग्निन् अभ्राणीति, मेघपक्षे आप इति । अभि-
 विधिपक्षे नेदं निर्वचनम्’—इति । जनेर्विधीयमानो ङ-प्रत्ययो
 (१, २, ८०) बाहुलकाद्भवेर्भवति (१, १, १) ; कदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरं (६, २, ११८) माधित्वा अश्रयपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २,
 २) । ‘उपरोजलवापनात्’—इति माधवः । वपेः कदरादित्वात्
 (उ० ५, ४२) अरन् द्रष्टव्यः, सम्प्रसारणं च बाहुलकात् । उपर-
 मिव हि नभस्यभ्रं भूमौ पर्वतश्च’—इति माधवः । अत्र यौभीगः
 —‘पृथिविदेविकेविवपिविभ्यश्चित्’—इत्यलच्-प्रत्ययः । श्रुत-
 पत्यनवधारणाच्चावष्टङ्गते । मेघनामत्वे तच्च—“एषामुपरं उदा-
 यन् (ऋ० सं० ७, ७, १८, १)”—इति निगमः । पर्वतानां चान्ये-
 षणीयः । “हिरण्यनिर्णिगुपरं न ऋष्टिः (ऋ० सं० २, ४, ४, १)”
 —इति । अत्र ‘उपरा अस्माच्छिला दीर्घाः’—इति माधवः ॥

(२०) अमसः ङ । ‘अमु अदने (भू० प०)’ ; ‘अत्यविधमि
 (उ० १, ११२)’—इत्यादिना असच् ॥

(२१) अहिः ङ । ‘इण् गतौ (अदा० प०)’ ; ‘इन् सार्व-

* निघ० १०, १२, १९, १८ ।

† प० ११-३, ४ । निघ० १०, ४१ ।

धातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतीन् प्रत्ययः, गुणावादेशौ, यकारस्य
हकारो व्यत्ययेन । एत्यन्तरिचे । अयतेरेव मत्यर्थादिन्-प्रत्यये
पूर्ववद् व्यत्ययः । यद्वा ; 'अहि गतौ' भीवादिकः (भा०), इन्
प्रत्ययः, बाहुलकात्रलोपः, आगमानित्यत्वाद्वा नुम् न क्रियते ।
इ-प्रत्ययाधिकारे श्रीभोजदेवः—'आहिकुण्डलिकं पात्रलोपय'—
इति । यद्वा ; 'अह व्याप्तौ' स्वादिः (प०), इन्, अङ्गीति व्याप्नोति
आकार्यं दिगन्तराणि वा । यद्वा ; आङ्पूर्वाहन्तेः हिंसार्थाद्
गत्यर्थाद्वा 'आ'ङ् यिहनिभ्यां क्लृप्त्य (उ० ४, ११३)'—इति इण्-
प्रत्ययो डिच्च, आ समन्तात् हन्ति भिनत्ति उष्णमाभिसुष्येन,
हन्ति गच्छन्त्यन्तरिक्षम् । यद्वा ; केवलादेव हन्तेर्बाहुलकादिण्-
प्रत्ययो डिच्च, हिः हन्ता, न हन्ता अ-हन्ता, अहिः अ-हिंसक
इत्यर्थः ; सर्वदा लोकस्य वर्षप्रदत्वात् । माधवेन तु—त्वमपामं पि-
धानां हृष्योरप (ऋ० सं० १, ४, ८, ४)'—इत्यत्र, वाजसनेये तु
'सोऽग्निपोमावभिसम्बभूव सर्वा विद्यां सर्वं यगः सर्वमन्नाद्यं सर्वां
श्रियं स यत्सर्वमेतत् समभवत् तस्मादहिः'—इति प्रदर्शितम् । तेन
चेतद् युक्तम् । अहिशब्दोऽसुरवाचक आद्युदात्तः । "यदिन्द्राहन्
प्रथमजामहीनाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, ४)"—इति । नदी-
वचनोऽस्तीदात्तः । 'इन्द्रोदत्तं परि जानादहीनाम् (ऋ० सं० ८,
७, २७, ६)"—इति । अत्राहि-शब्दश्लेषनामत्वेनाभाषयत् स्कन्द-
स्वामी । "दासपंत्रीरहिगोषा अतिष्ठन् (ऋ० सं० १, २, ३८, १)"
—इति निगमः ॥

(२२) अभ्रम् ७ । 'अभ्र गतौ (भू० प०)' ; पद्याद्यच् (१

१, १३४), 'अभ्रन्यन्तरिचे । आपो रातीति वा अप्गच्छे कर्म-
ण्युपपदे रातेर्दानार्थात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)', पकारस्य
भकारो व्यत्ययेन (३, ॥, ८८) । न भ्रंस्यध्वादापो वर्षासमया-
दन्यचेति वा । यदुक्तं—'न भ्रंस्यति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि
नान्यतः'—इति । नञ् पूर्वात् 'भ्रसभ्रंस अधःपतने (भू० आ०)'
—इत्यध्वात् 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इति ड-प्रत्ययः ।
न भ्राजने वा वर्षासु मलिनवर्णत्वात् भ्राजतेः पूर्ववत् डः (३, २,
१०१) । "प्र णः पित्व विद्युद्भवे रोर्दसी (ऋ० सं० ७, १, १,
१)"—"उद्भ्राणीव स्तनयन्मियुर्त्ति (ऋ० सं० ४, ७, १८, २)"
—इति च निगमौ ॥

(२३) वलाहकः । वलाकाभिर्हीयते गम्यते इति वलाहकः,
वाट्वाहको वा ; पृषोदरादित्वात् (६, १, १०८) वर्षागमादिना
साधुः । वराह-शब्दाद्वा 'मञ्जायां कन् (५, १, ७५)' ; रीफस्य
पकारः । उक्तायीं वराह-शब्दः (१३), विकृतस्यासाधारण्यार्थत्व-
प्रदर्शनाय पुनः पाठः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२४) मेघः । "मिह सेवने (भू० प०)" ; पचाद्यच् (३, १,
१३४), न्यङ्कादित्वात् कुत्वम् । मिहति सिञ्चति वर्षणभूमिं मेघः ।
"वर्षा वा मेघो हंपणा पीपाय (ऋ० सं० २, ४, २६, ३)"—
"अस्मिन् मेघे विद्युत् (१)"—इति च निगमौ ॥

(२५) दृतिः । 'दृ विदारणे (क्रा० प०)' । 'दृणातेर्ङ्स्त्रध
(उ० ४, १७८)'—इति ति-प्रत्ययः, ङस्त्रविधानसामर्थ्याद् गुणो न

भवति । दीर्येने इन्द्रेष, दृतिवत् स्यन्दमानाधारत्वाद्वा । ‘दृतिं
सु कर्पं वर्यितं न्यक्षम् (ऋ० सं० ४, ४, २८, २)’—‘ईशानो
विष्टजद् दृतिम् (?)’—इति च निगमौ ॥

(२६) ओदनः ‡ । उदकशब्दे उपपदे ददानिः ‘कृत्यस्युटो
बहुलम् (१, ४, ११३)’—इति कर्त्तरि स्युट् । ओदनः उदकदाते-
त्यर्थः । ‡ ‡ ‡ । यद्वा ; ‘उन्दी कौदने (रु० प०)’ ; ‘उन्देर्नलोपय
(उ० २, ७२)’—इति युचप्रत्ययः, शुष्णः ; उनत्ति वनभूमिम्
ओदनः । “धारयत् पृक्तमोदनम् (ऋ० सं० ६, ५, ३०, १)”—
इति निगमः ॥

(२७) वृषन्धिः । ‘वृष सेचने (भू० प०)’ ; ‘कनिन्युवृषीत्या-
दिना (उ० १, १५४) कनिन्, वृषा । शत्रुजयादिसाधनत्वात्
कामानां वर्धनाय यज्ञः, सन्निधीयतेऽस्मिन्निन्द्रेण प्रहारकाले ‘कर्म-
ण्यधिकरणे च (३, ३, ८३)’—इति कि-प्रत्ययः न लोपाभाव-
श्छान्दसः । “विप्रन्धि.”—इति केषुचित् कोशेषु दृष्टम् । तदा
विषं जलं धीयतेऽस्मिन्निति निर्वाहः, मुगागमश्छान्दसः । निगम-
दर्शनाभिर्षयः । “वृषा वृषन्धिसत्तुरन्धिमस्यन् (ऋ० सं० ३, ६,
७, २)”—इति मेघनाम न वेति सन्दिग्धम् † ॥

(२८) वृत्रः ‡ । वृषोते राक्षसादनार्थात् (स्त्रा० प०) ‘अभि-
विमिमिदिशंसिभ्यः कृन् § (उ० ४, ४, १५८)’—इति कृन्-प्रत्ययो

* निव० ६ ३४ ।

† ‘वृषन्धि मेघ-मोदनद्वारात् वर्षं कुर्वन्तम्’—इति तस्यावस्थोपमाशब्दम् ।

‡ प० १, १० । निव० १, १६, —१७ । § ‘अ’—इति मूलपाठः ।

बाहुलकाद् भवति ; आच्छादयति ह्यसौ कृत्स्नं नभः । वर्त्ततेर्वा
गतिकर्मणः (निघ० २, १४) 'स्फायितद्विवचि (उ० २, १२)'—
इत्यादिना रक्प्रत्ययः ; गच्छत्यसौ कृत्स्नं नभः । वर्द्धतेर्वा वृद्धार्थात्
(भू० आ०) बाहुलकात् वन् , धकारस्य तकारो व्यत्ययेन ; वर्द्धते
हि वर्षासु मेघः । घ्राह्यणोक्ता एवामी चयोऽप्यर्थाः—'यदिमां-
सोक्तानवृणोत् तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम् , स इषुमाचमिषुमाधं विष्वङ्
अवर्द्धत'—इति । "वृत्राय वष्य भीमानः कियेधाः (ऋ० सं० १,
४, २८, २)" — "अह्न्यद् वृत्रवर्यं" विवेरुपः (ऋ० सं० ८, ८, ५,
१)"—इति च निगमो ॥

(२८) असुरः ः । 'असु क्षेपणे (दि० प०)' ; 'असिमसोवरन्
(उ० १, ४२-४१)'—इति उरन्-प्रत्ययः ; अस्यति क्षिपति भूमौ
जलम् । यदा ; अस्यति क्षिप्यते स्थाने इन्द्रेण वर्षार्यम् । यदा ;
अस्ति । भू० प०) तिष्ठति 'शुम्बृक्षिहिजप्यमिववि (उ० १, १०)'—
इत्यादिना उ-प्रत्ययः असुः । शरीरे वसतीत्यसुः प्राणः । 'प्राणा
वा आपः'—'पानोयं प्राणिनां प्राणाः'—इत्यादिदर्शनात् असु-
शब्देनावलम्ब्यते । तद्वाति, 'पातोऽनुपमर्गे कः (१, २, १) ।
यथा ; जनवान् प्राणवान् वा । रो मत्वर्थीयः । यदा ; 'अस
गतिदोष्यादानेषु' भीमादिकः स्वरितेत् ; पूर्वभ्रादेव सूत्रादुरन् ।
असति गच्छत्यन्तरिक्षे, दीप्यते रूयम् , अदत्ते वा जलं वर्षितुम् ।
यदा ; 'सुर ऐश्वर्ये (तुदा० प०)', इगुपधनघणः कः (३, १, १३५),
सुरतीति सुर ईश्वरः स्वतन्त्र इत्यर्थः, असुरः अनीश्वरः, इन्द्रादिपर-

तन्न इत्यर्थः । “दिवः श्येनासौ असुरस्य नीळयः (ऋ० सं० ८, ४, २४, १)”—“दीर्घा धियोरक्षमाणा असुर्यम् (ऋ० सं० २, ७, ६, ४)”—इति च निगमौ ॥

(१०) कोशः ८ । क्षोभतेः शब्दकर्मणः (भू० प०) पदाद्यदि (१, १, १३४) पृषोदरादित्वा (६, १, १०८) द्वेषलोपः कोशः । मेघो हि गर्जितलक्षणं शब्दं करोति । कुप्यतेर्वा वृत्तार्थात् (दि० प०), अस्मिन्नेवार्थे पकारस्य शकारः, इषुमात्रमवर्धतेत्युक्तम् (२८) । क्षोभतिच्छादनार्थ इति भाष्यः, पूर्ववदवच्छादयत्यसौ वृत्तं नभः । जलस्य कोशस्थानीयत्वात् कोश इत्यन्ये । यदा ; ‘कु शब्दे (तु० आ०), ‘कुदापाभ्यः शः’—इति यीभोजदेवः ; कौति (अदा० प०) गर्जितशब्दं करोति कोश । “दिव्या न कोशासौ अभ्रवर्षाः (ऋ० सं० ७, १, २४, ६)”—“मृच्छान्तं कोशमुदचा नि पिब (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)”—इति च निगमौ ॥

इति त्रिंशन्नेघनामानि ॥ १० ॥

श्लोकः^(१) । धारा^(२) । झळा^(३) । गौ^(४) । गौरौ^(५) ।
गात्रवी^(६) । गभीरा^(७) । गभीरा^(८) । मन्द्रा^(९) । मन्द्रा-
जनी^(१०) । वाशी^(११) । वाणी^(१२) । वाणीची^(१३) ।
वाणः^(१४) । पविः^(१५) । भारती^(१६) । धमनिः^(१७) । नाळी^(१८) ।

* निब० ४, २६ ।

(१८) “नाली” क ख, घ । पर क—पुलकीदाहत-विगम-विरोधादुपै
दित । “नालि” ह. च, छ । “नीलि” C D F, झ ।

मेना^(१८) । मेळि^(१९) । सूर्या^(२०) । सरस्वती^(२१) । नि-
वित्^(२२) । स्वाहा^(२३) । वग्नः^(२४) । उपब्धिः^(२५) । मायुः^(२६) ।
काकुत्^(२७) । जिह्वा^(२८) । घोषः^(२९) । स्वरः^(३०) । शब्दः^(३१) ।
स्वनः^(३२) । ऋक्^(३३) । होवा^(३४) । गौः^(३५) । गाया^(३६) ।
गणः^(३७) । घेना^(३८) । म्नाः^(३९) । विपा^(४०) । नग्ना^(४१) ।
कशा^(४२) । धिपणा^(४३) । नौः^(४४) । अक्षरम्^(४५) । मही^(४६) ।
यदितिः^(४७) । शची^(४८) । वाक्^(४९) । अनुष्टुप्^(५०) । घेनुः^(५१) ।
वसुः^(५२) । गल्दा^(५३) । सरः^(५४) । सुपर्णी^(५५) । वेङ्कुरा^(५६) ।
इति सप्तपञ्चाशद् वाङ्नामानि * ॥ ११ ॥

(१८) (२०) कातिरिक्तेषु सर्वेष्वेव व्यत्ययपाठः “मेळिः मेनाः” इति ।
“मेनि,” ग. iid य० २, २० ।

(२७) “काकुत्” ख । (२९) “अक्षु” ग. iid, ख ।

(२८) “जिह्वा” ख । (२८) “जिह्वा” ख ।

(३८) “मना” — इत्यपि टीकासम्मतः पाठः ।

(४०) “पा” — इति ख-D-E-पुस्तकातिरिक्तेषु सर्वेषु, परं क-पुस्तकस्य
टीकाज्ञापकतया न बाध्यम् ।

(५१) “मना” — इत्येव कातिरिक्त सर्वपुस्तकेषु, परं टीकाज्ञाता केचिदि-
पुस्तकाभाषायां व्योतितम् । निघ० ६, ६ ।

(५१) “अनुष्टुप्” — इति ख । (५१) “अक्षु” ग. C. D. F, ख ।

(५३) “गल्दा” ख E । “गल्दा” ग. C. F, ख । “गल्दा” D, ख ।

(५४) “सरः” ग. C. F, ख । य० १९, २, ७ । “राय” D, ख ।

(५६) “वेङ्कुरा” ख, ख ।

* “इति वाच्यं” न ।

‘आ उपर उपल इत्येताभ्यां साधारणानि पर्वतनामभिः । *
 * । वाङ्नामान्युत्तराणि (निरु० २, २१—२३)’—इति भाष्ये
 स्कन्दस्वामी—‘उत्तराणि सप्तपञ्चाशत् श्लोकइत्यादीनि वाङ्-
 नामानि । उच्यते इति वाक् इन्द्रियम्, तत्कार्यः शब्दोऽप्युच्यते
 इति वाक्, उच्यतेऽनया चर्चः इति वाक्, स्तनयिद्वुल्लङ्घना
 माध्यमिका साप्युच्यते इति वाक्, तदधिष्ठात्रापि देवता वागि-
 ष्यते । सर्वतथास्या मेषहेतुत्वात् मेषनामभ्य उत्तराणीति । स
 च वाक्-शब्दो ‘वविपरिभाषणे (अदा० प०)’—इत्यस्मात् धातोः
 ‘क्षिप् यचि (उ० २, ५४ । १, २, १७८ वा०)’—इत्यादिना क्षिपि
 दीर्घत्वे सम्प्रसारणाभावे च ध्युत्पन्नः ॥

(१) श्लोकः * । ‘श्रु श्रवणे (भू० प०)’ ; ‘इण्भीकापाश-
 ल्यतिमविभ्यः कन् (उ० १, ४१)’—इति कन्-प्रत्ययो बाहुलकाद्-
 भवति, गुणः, कपिलकादिवात् लत्वम् ; श्रूयते इति श्लोकः ।
 यदा ; ‘श्लोक सङ्गति (भू० आ०)’ ; ‘पुंसि सम्बन्धार्था घः (१, १,
 ११८) ; श्लोक्यते पद्यते रूपेण संहन्यते कविभिः श्लोकः ‘पद्ये यशसि
 च श्लोक’ (१, १, २)’—इत्यमरसिंहः । “ऋतस्य श्लोको” बधिरा
 तंतर्दु (ऋ० सं० ३, ६, १०, ३)”—“श्लोको न यातामपि वाजी
 चस्ति (ऋ० सं० ७, ६, ११, ५)”—इति निगमौ ॥

(२) धारा * । ‘धृञ् धारणे (भू० उ०)’ ; ‘हेतुमति घ (३, १,
 २६)’— इति णिचि ‘एरजण्यन्तानाम् (३, ३, ५६ भा०)’—इत्यस्या-
 प्रापकत्वादेव ‘कृत्यल्युटो बहुलम् (३, ३, ११३)’—इति कर्त्तरि

भवति । यद्वा ; धारैः पवाद्यच् (३, १, १३४) ; लोकास्य धारं-
यित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा । “तनसहे सुधारा”—इत्यत्र
धारा याङ्नाम । “धारां सुतस्य रोचते (ऋ० सं० ७, ६, २४,
१)”—“यः सुसाद् धारां सुतस्य (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)”—
इति च निगमो ॥

(१) इळा ः । ‘इल चेषणे (तु० प०)’ ; इगुपधेभ्यः (१,
१, ११५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकाद् (१, १, १)
भवति । लिप्यते प्रेर्यते उच्चारणकाले प्राणिनः ; इला । बहुचानां
लवसुक्तं पूर्वमेव (१) । यद्वा ; ‘इङ् सुतो (षदा० आ०)’—‘त्रि
इभ्यो दोतो (रु० आ०)’ ; आभ्यां पूर्ववत् कः (१, १, १), द्यो-
दरादिः (६, १, १०८) ; ईङिति स्तूयतेऽग्न्या देवता ईष्यते वा या
स्त्र्यं देवतात्वात् , दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्त्रेण तेजसा ।
यद्वा ; इलेत्यत्रनाम (निघ० ३, ७), अकारो मत्वर्थीयः ; यज-
मानानां देयेनाग्नेन हविलंचषेन वा तदती इला । “अभि न इळा
यूयस्य माता (ऋ० सं० ४, १, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(४) गौः ङ । व्याख्याता पृथिवीनामसु (१) । गच्छति यज्ञे-
ष्वाहता, गोयते स्तूयते वा । “अयं स मिङ्ळे येन गौ रभीर्वता
(ऋ० सं० २, ३, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(५) गौरो ङ । रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६) ।
‘अप्ते द्वापवप्पवित्रकुत्र (उ० २, २०)’—इत्यादि-सूत्रेण रन्-प्रत्य-
यास्तो गौरग्रन्थो निपातितः, तस्माद्गुचेर्धातोर्गावादेशः, ‘पिहोरादि-

भ्यश्च (४, १, ४१)'—इति ङीप् । स्वया दीप्त्या ज्वलति वाग्-
देवतात्वात् । यद्वा ; 'गूरी उद्यमने (तु० आ०)', अस्मात् इनि
पूर्ववन्निपातनादुकारस्योकारः, 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफ-
लोपः, ङीप् ; गुरते उद्यच्छति स्वमभिधेयम् ; उद्यमनं चाह
प्रकाशनम् । यद्वा ; 'गुड् अय्यक्ते शब्दे (भू० आ०)'—इत्यास्मान्नि-
पातनादिनि वृद्धिः ; गवते गर्जितलक्षणमय्यक्तशब्दं करोतीति
गौरी । यद्वा ; शुकवर्णत्वात् गौरी, 'भास्वत्त्वपदेः शशिकला-
मिन्दुकुन्दावदन्ताम्'—इत्याचार्याः, 'सर्वशुक्ला सररुती'—इति
च । "गौरोर्मिमाय सलिलानि तच्छति (ऋ० सं० २, ३, २२,
१)"—सोमो' गौरी अधिंयितः (ऋ० सं० ६, ७, ३८, १)" —
इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी । गविगन्धर्व्यज्ञो वः (१) । 'धृज् धारणे
(भू० उ०)'—इत्यास्मात् गोशब्दोपपदाद्वा व-प्रत्ययः, उपपदस्य
गवादेशः, गन्धर्वः ; गोयज्ञस्य धारयितेन्द्रः । भोजसु 'गन्धेरक् च'
—इति व-प्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमश्च । गन्धयति अर्हयति
विनस्ति देवशत्रूनि गन्धर्वः इन्द्रः । 'गन्ध अर्हने'—इति धातु-
चुरादिरात्मनेपदी । 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्, ङीप्
(४, १, १५), गान्धर्वी । ऐन्द्रीत्वर्थः । तथाच ब्राह्मणम्—'अथ
यैन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्घैन्द्री (ऐ०
ब्रा० २, ४, २)'—इति । यद्वा ; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषा-
मियम् । अथाचैतरेयब्राह्मणे—'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वामीत् (ऐ०
ब्रा० १, ५, १)'—इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टमुक्तम् ।

भवति । यद्वा ; धारेः पचाद्यच् (३, १, १३४) ; लोकास्य धार-
यित्री वर्षप्रदानेन स्वाभिधेयस्य वा । “तनसहे सुधारा”—इत्यत्र
धारा वाङ्नाम । “धारां सुतस्यं रोचते (ऋ० सं० ७, ६, २४,
१)”—“यः ससाद् धारां सुतस्यं (ऋ० सं० १, ५, ११, ४)”—
इति च निगमौ ॥

(३) इळा ः । ‘इल्ल चेषणे (तु० प०)’ ; इशुपधिभ्यः (१,
१, १३५) कर्त्तरि विधीयमानः कः प्रत्ययो बाहुलकाद् (१, १, १)
भवति । क्षिप्यते मेर्यते उच्चारणकाले प्राणेन ; इला । बहुचानां
लक्षसुक्तं पूर्वमेव (१) । यद्वा ; ‘ईड सुतो (अदा० आ०)’—‘जि
इभ्यो दोमो (रु० आ०)’ ; आभ्यां पूर्ववत् कः (१, ३, १), पृषो-
दरादिः (६, १, १०८) ; ईडति स्तूयतेऽनया देवता ईष्यते वा या
स्वयं देवतात्वात् , दीपयति प्रयोक्तारं, दीप्यते वा स्वेन तेजसा ।
यद्वा ; इलेत्यन्नाम (निघ० ३, ७), अवारो मत्वर्थीयः ; यज-
मानानां देयेनाग्नेन हविलंचणेन वा तद्वती इला । “अभि न इळा
यूयस्य माता (ऋ० सं० ४, २, १६, ४)”—इति निगमः ॥

(४) गौः ः । आख्याता प्रथिवीनामसु (१) । गच्छति यमे-
ष्वाहता, गोयते स्तूयते वा । “अयं स गिंङ्गे येन गौ रभीर्वता
(ऋ० सं० २, ३, १८, ४)”—इति निगमः ॥

(५) गौरो ः । रोधतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १६) ।
‘ऋषे द्वाप्रवन्विभकुत्र (उ० २, २०)’—इत्यादि-सूत्रेण रन्-प्रत्य-
यान्तो गौरशब्दो निपातितः, तस्माद्वेधातोर्गावादेशः, ‘यिहोरादि-

भ्यश्च (४, १, ४१)'—इति ङीप् । स्वया दीप्या ज्वलति वाग्-
देवतात्वात् । यद्वा ; 'गूरी उद्यमने (तु० आ०)', अस्मात् इति
पूर्ववन्निपातनादुकारस्वीकारः, 'रोरि (८, ३, १४)'—इति रेफ-
लोपः, ङीप् ; गुरते उद्यच्छति स्वमभिधेयम् ; उद्यमनं चाह
प्रकाशनम् । यद्वा ; 'शुङ् अय्यक्ते शब्दे (भू० आ०)'—इत्यस्माद्भि-
पातनादिनि वृद्धिः ; गवते गर्जितलक्षणमय्यक्तशब्दं करोतीति
गौरी । यद्वा ; शुकवर्णत्वात् गौरी, 'भासृत्पदां शशिकला-
मिन्दुकुन्दावदन्ताम्'—इत्याचार्याः, 'सर्वशक्ता सररुती'—इति
च । "गौरोर्मिमाय सलिलानि तच्चति (ऋ० सं० २, १, २२,
१)"—सोमो' गौरी अधिष्ठितः (ऋ० सं० ६, ७, ३८, १)" —
इति च निगमौ ॥

(६) गान्धर्वी । गविगन्धर्व्यञ्चो वः (१) । 'धृञ् धारयि
(भू० उ०)'—इत्यस्मात् गोशब्दोपपदाद्वा व-प्रत्ययः, उपपदस्य
गवादेशः, गन्धर्वः ; गौर्यज्ञस्य धारयितेन्द्रः । भोजसु 'गन्धेरक् च'
—इति व-प्रत्ययोऽधिकृतः धातोरगागमस्य । गन्धयते अर्हयति
चिन्ति देवशत्रूनि गन्धर्वः इन्द्रः । 'गन्ध अर्हने'—इति धातु-
चुरादिरात्मनेपदी । 'तस्येदम् (४, ३, १२०)'—इत्यण्, ङीप्
(४, १, १५), गान्धर्वी । ऐन्द्रोत्थर्यः । तथाच ब्राह्मणम्—'अथ
यैन्द्रवायवी तस्यै यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति, वाग्दैन्द्री (ऐ०
ब्रा० २, ४, २)'—इति । यद्वा ; गन्धर्वा देवानां गायकाः, तेषां-
मियम् । तथाचैतरेयब्राह्मणे—'सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वसीत् (ऐ०
ब्रा० १, ५, १)'—इत्यस्मिन् खण्डे वाचो गान्धर्वीत्वं स्पष्टम् ।

‘तां गन्धर्वोऽवदीत् गर्भे अन्तः’- इति श्रुतिः । “अग्निर्गान्धर्वो
पृथ्वा सृतस्य (ऋ० सं० ८, ३, १५, ६)”-इति निगमः ॥

(७) गभीरा ॐ, (८) गभीरा १ । भीयन्ति (दि० प०)
रातीति (अदा० प०) भीराः । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (१, २, ३)’ ।
गवां भीरा गभीरा गभीरा च । ष्टपोदरादित्वात् (६, १, १०६)
गो-शब्दस्य ग-भावो गम्भावश्च । स्तनयितु-सञ्चया हि माध्य-
मिका वाक् श्रूयमाणैव सर्वप्राणिनां भियमादधाति । यद्वा ;
छणादौ गभीरादि सूत्रेण गमेर्जातोरीरन्-प्रत्यये शुभागमो मका-
रस्य विकल्पेन स्तोपो निपात्यते (उ० ४, ३४) । गच्छति यत्र,
अधिगम्यते वा ज्ञानार्थिभिः । यद्वा ; ‘गाष्ट्र प्रतिष्ठाक्षिप्तयोर्वन्ने
च’ भौवादिकः (आ०), अस्य ङ्रस्त्वं, भयान्तादेगः, वा च तुम्
निपात्यते । प्रतिष्ठिता स्वस्मिन् स्थाने, क्षिप्त्यस्ते वा प्राणिभिः,
यथिता वा गद्यपद्यादिरूपेण गभीरा गभीरा । उभयोरपि निगमा-
वन्नेपणीयौ ॥

(९) मन्द्रा ३ । ‘मदि श्रुतिमोदमदस्प्रकान्तिगतिषु (भू०
आ०)’ । गच्छति स्वाभिधेयं प्राप्नोति, अधिगम्यते वा तदर्थिभिः ।
“स मन्द्रया च जिह्वया (ऋ० सं० १, २, १२, ३)”-इति निगमः ॥

(१०) मन्द्राजनी । मन्द्रशब्दो व्याख्यातः । ‘अज गति-
क्षेपणयोः (भू० प०)’, स्फुट् । मन्द्र मजनं गमनं क्षेपणं प्रेरण मुञ्चा-
रणं वा यस्याः सा मन्द्राजनी, पिप्पल्यादिषु द्रष्टव्यम् । (४, १,

४१ ग०) “मन्द्रजनी चोदते अन्तरासनि (ऋ० सं० ७, २, २१, २)”—इति निगमः ॥

(११) वाशी ॥ ‘वाश् शब्दे’ दैवादिकः (आ०) । ‘वसि-
वपियजिराजिब्रजिध्वजिसदिह्निकमिवाशिवादिवारिभ्य इञ् (उ०
४, १२१) कर्मणि कारके वा दृश्यते, वाशिः । ‘छादिकारादक्षिणः
(४, १, ४५ वा०)’—इति ङीष्, वाशी । “ते वाशीमन्त इक्षिणो
अभीषो (१, ६, १३, ६)” —“वाशीभिस्तर्चताश्मन्मयीभिः (ऋ०
सं० ८, ५, १८, ४)”—इति च निगमौ ॥

(१२) वाणी ॥ ‘वणि शब्दे (भू० प०)’ । बाहुलकादिञ्
(उ० ४, १२१ । ३, १, १), ङीष् (४, १, ४५ वा०) । “वाणीः
पुण्ड्रतं धर्मन्तोः (ऋ० सं० २, २, २, १०)” —“अभिवाणीर्हवीणां
सप्त नृषत (ऋ० सं० ७, ५, ६, ३)”—इति निगमौ ॥

(१३) वाणीवो । वार्णी स्तुतिरूपा वाच भवति गच्छतीति
विगृह्य ‘वृत्त्वितिलादिना (३, २, ५८) क्षिणि न-लोपे, ‘अचः
(६, ४, ११८)’—इत्यकारलोपे ‘अचतथोपसङ्ख्यानम् (४, १, ६ वा०)
—इति ङीष् । “रथे वाणीश्चाहिता (ऋ० सं० ४, ४, १५, ४)”
—इति निगमः ॥

(१४) वाणः । वण्यते शब्दते वाणः । ‘अकर्त्तरि च कारके
सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)’—इति घञ् । यदा ; वणनं शब्दनं
वाणः, भावे घञ् (३, ३, १८), अर्थानादित्वादच् (५, २, १२७) ।

स्तुतिमती हि वाक् । “दौ॒ता द॒चा वि दु॒हन्ति म॒याणम् (ऋ० सं० ३, ६, १२, ४)”—इति निगमः ॥

(१५) पविः ॐ । ‘पू॒ञ् पवने (क्रा० उ०)’ ; ‘अ॒च॒दः (उ० ४, १३४)’—इति इ-प्रत्ययः । पु॒नाति हि वाक् । ‘पा॒व॒का नः सर॑स्वती, ऋ० सं० १, १, ६, ३’—इति मन्त्रः । पू॒यते वा स॒ङ्गीर्त्त॑नादिना, ‘वाचं शौरिकथास्तापप्रसङ्गे पुनीमहे’ इत्युक्तेः । पू॒यतेऽन॒येति वा शुद्धिकरणं हि वाक् । ‘य॒यि॒वं हि वाग् विदु॒षाम्’—इति माधवः । “वा॒ण॒स्यं चो॒दया प॒विम् (ऋ० सं० ७, १, ७, १)”—इति निगमः ॥

(१६) भारती १ । ‘हु॒ भृ॒ज् धार॑णपोषणयोः (भू० उ०)’ ; ‘भृ॒मृ॒दृ॒शिय॑जिपर्विष्यमितमिनिमिहर्षिभ्योऽतच् (उ० ३, १०७)’ । भरतशब्दात् ‘प्र॒ज्ञादि॒भ्यश्च (५, ४, ३८)’—इति स्वार्थिकोऽण्, ङीप् (४, १, १५) । विभर्त्ति जगद्वर्षप्रदानेन, स्वाभिधेयं वा भियते प्राणिभिः व्यवहारसाधनत्वेन । अथवा ‘अग्निर्भरतः, प्राणो भूत्वा हवींषि विभर्त्ति’—इति वाजसनेयकम् ; तदीया भारती । तथाच ‘अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्’—इत्युपनिषत् (ऐ० उ० १, ८) । अथवा ‘भरतः (निघ० ३, १८)’—इति ऋत्विङ्नाम ; तदीया, स्तुतिसाधनत्वात् भारती । “आ भार॑ती भार॑तीभिः स॒जोपा॒ (ऋ० सं० २, ८, २३, ३)”—इति निगमः ॥

(१७) धमनिः ॐ । ध॒मति॑र्गतिकर्म्या (निघ० २, १४),

‘अत्तिष्ठधृधम्यस्यश्ववितरिभ्योऽनिः (उ० २, ८५)’—इत्यनि-प्रत्ययः ।
 गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः । गम्यते ज्ञायते अनया अर्थः, ज्ञायते वा विद्वद्भिः
 साध्वसाधुविभागेन । यदा ; ‘धमति’—इति बवकर्मस्यपि पठ्यते
 (निघ० २, १८) । हन्तेऽनया शापाक्रोशादिरूपयेति । तथाच
 ‘वक्ष एव वाक्’—इति ब्राह्मणम् (ऐ० ब्रा० २, १, ३) । वाक्सा-
 यका वदनादिःसरन्ति पीराहताः—इति च महाभारतम् ।
 “इन्नेषितां धमनिं पप्रयन्ति (ऋ० सं० २, ६, ४, ३)”—इति
 निगमः ॥

(१८) नाळीः । ‘नल गन्धे (भू० प०)’ ; ‘वसिष्ठपियजिराजि-
 त्रजि (उ० ४, १२१)’—इत्यादिना विहितः इज्-प्रत्ययो बाहुल-
 कात् भवति, ‘ऊदिकाराद् (४, १, ४५ या०)’—इति डीप्,
 व्यत्ययेन सोर्विसर्जनीयः । ‘गन्ध अर्हने (बु० आ०)’, ‘अर्ह हिंसा-
 याम् (भू० प०)’—इति पठ्यते । गन्धं हिंसात्मकं सूचनम्,
 सूचयति परमर्हाणि । “अमंस्व धम्यते नाळीः (ऋ० सं० ८, ७,
 २१, ७)”—इति निगमः ॥

(१९) मेना ० । ‘मान पूजायाम् (बु० आ०)’—इत्यस्मात्
 ‘बहुलमन्यत्रापि इनच् भवति (उ० २, ४६)’—इति वचनादिनच्,
 बहुलप्रद्वयान्न-लोपः । पूज्यतेऽनया गुर्वादिप्रपदेशवाक्येन, पूज्या
 वा देवतात्वात् । “आन्नेनां कृष्वन्नंयुतो भुवद्भोः (ऋ० सं० ८,
 ६, १०३)”—इति निगमः । ‘मेनां गर्जितशब्दम्’—इति साधवः ॥

(२०) मेळिः † । सम्पर्कार्थी धातुः (बु० आ०) । पूर्ववत्

बाहुनकादिञ् । सम्पृक्ता ह्यर्थेन वाक् । तथाच—‘वागर्थोविष
सम्पृक्तौ’—इति (रघौ १, १) कालिदासः । ‘नेळि’ भवेन्नन्तं पित्रो-
रुपस्ये (ऋ० सं० ३, १, २७, ४)”—इति निगमः । मत्वर्थीयस्य
लुकि वागिमन मिदर्थः । “मेलि. स्यात् त्राणयोजनात्”— इति
माधवः ॥

(२१) सूर्या १ । सत्तेर्गत्यर्थात् (भू- प०), सुवर्तेर्वा प्रेरणा-
र्थात् (तु- प०) ‘राजस्य दूर्य (३, १, ११४)’—इत्यादिना निपा-
तनात् क्वपि सत्तेरुत्वं सुवर्तेर्वा वृद्धागमः । सरति गच्छति स्तोतृन्
प्रति, कर्णप्रक्षुलिं वा सुवर्ते प्रेरयति बोदनारूपा पुरुषादौनिर्द
कुर्विति । यद्वा ; सुपूर्वादीरतेः ‘कृत्यश्रुटो बहुलम् (३, २, १११)’
—इति कर्मणि क्वपि निपातनाद्रूपसिद्धिः । सुहु ईर्यते उच्चार्यते
इति सूर्या । यद्वा ; ‘पु प्रेरणे (ष्वा० उ०)’, ‘सुसुधौष्ठधिम्यः क्रन्
(उ० २, २१)’—इति क्रन्-प्रत्ययः । तिर्यते उच्चारणकाले प्राणिन
सूरा ‘छन्दसि स्वर्णे (१ ,)’—इति यत् प्रत्ययः, सूर्या । यद्वा ;
सूरयो मेधाविनः, तानर्हति ‘छन्दसि च (५, १, ६७)’—इति यत्
प्रत्ययः । यद्वा ; सूरिषु साधुः तत्र साधुः (४, ४, ८८)’—इति
यत् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) सरस्वती ॥ सत्तेरसुन् (उ० ४, १८४) सरः ।
भयपदादिरूपेण प्रसरणमस्यास्तीति ‘अस्मायामेधास्रजोविनिः

* ‘मेलि मिलकं नामाज्ञात्वावतामां वाक्यानाम् एकधित्वे सङ्गल(य)्य वता-
वन्’—इति माधवः ।

† प० ४. ६ । निब० १२, ७ ।

‡ प० १, ११ ४. ३ । निब० २, २१. ८, २६- ११, ७४ ।

(५, २, १२१), 'बहुलं कन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युक्ते मतुपि ङीप् ।
यद्वा ; सर इत्युदकनाम (निघ० १, १२ । सत्तेस्तद्वती ह्यधि-
देवतात्वादुदकवती हि माध्यमिका वाक् । सैव चासीन्नदी सर-
स्वती । तदुक्तं भाष्यकारेण—'तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवत् देवता-
वच्च निगमा भवन्ति (निघ० २, २१)'—इत्यादिना । "पावका नः
सरस्वती (ऋ० सं० १, १, ६, १)"—इति निगमः देवतायाः ।
"इय शुशेभिः (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)"—इत्येवा नद्याः ॥

(२१) निवित् । 'विद घाने (अदा० प०)', 'नि-पूर्वः ।
'सत्सु द्विपदुदुह (१, २, ६१)'—इत्यादिना किपि [अन्तर्णीत-
ण्यर्थेवात्र विदिः] नितरा वेदयति ज्ञापयति स्वमभिधेयम् ।
"तान् पूर्व्या निविदा इमहे ययम् (ऋ० सं० १, ६, १५, १)"—
इति निगमः ॥

(२४) स्वाहा # । यस्य रात्री यादृङ्निर्वचनं दृष्टं तत्सर्वं
तदूपेणैव लिख्यते । अत्र निरुक्तम्—'स्वाहेत्येतत् स आहेति वा
स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहुत हविर्जुहोतीति वा
(निघ० ८, २०)'—इति । अस्य स्कन्दसामी—स्वाहेत्येतत् स्वाहा-
कृति-शब्दस्य पूर्वपदं स्वाहाकारान्तो होममन्त्राणो कर्त्तव्यः, न ह
वै आहुतयो देवान् गच्छन्ति य अवपट्कता वा अस्वाहाकृता वा
भवन्ति (शत० ब्रा० ८, ३, ६—१४)'—इतिश्रुतिः । स्वाहा-
कारस्य सम्प्रदानत्वेन मन्त्रान्तोऽवश्यभावित्वात् । अयमर्थः यस्यान्ते
श्रूयते स होममन्त्रः शोभनमर्थमाह । अथवा प्रजापतेः स्वा
आत्मीया वागाहेति 'स्वाहाकाररूपा वाक् प्रजापतिसृष्टेत्यर्थः ।

अथवा स्वं प्राहेति यजमानस्य, स्वं हविः देवतायै दत्तं तदुरेन
त्यागात्, तस्य यजमानो सीवं प्राहेति स्वाहा; सम्पदानत्वं
स्वाहाकारस्य स्पष्टमनेन प्रकारेण दर्शितं स्वाहुतमित्यादिना ।
अथवा यदनेन स्वाहाकारेण जुहोति तदेव सुष्टुमर्यादया जुहो-
तीति; एवञ्च सति पूर्वकाणि निर्वचनाति ब्रूमः । इदन्तु जुहोते-
रिति । अत्र भास्करमियः—‘स्वयं सरस्वती आह ब्रूते’ । ‘स्वैव
ते वागित्यब्रवीत्’—इति ब्राह्मणम् । स्वयमेवाहेत्यस्यार्थस्य द्योतको-
ऽयं निपातः प्रदेशान्तरऽपि विभक्त्यन्तसमुदायात्मनिपातः स्वाहेति ।
संस्कारविधीयानवधारणाच्चावगृह्यते । अत्र श्रीरस्वामी—‘सुष्टु
आह्वयति स्वाहा’ । अत्र स्वाहा-ग्रन्थो नाश्वयम् अप्यग्निजाया-
वांचित्वमित्यर्थः । भाष्ये तु स्वाहा-ग्रन्थस्य वाङ्नामत्वेनाभिव्यक्ते-
र्दृष्टानि निर्वचनानि लिखितानि; तेषु यथोचितं तद् गृह्यन्तु
विद्वांसः । तस्याः वाचः सृष्टी पृथिवी चाग्नयेति वाचोऽग्नेय
कारणकार्यभावः श्रूयते । ‘अग्निर्वाक् भूत्वा सुखं प्राविशत्
(ऐ० उ० १, ८)’—इति । तस्मादग्नेर्वाचस्य सम्बन्धात् अग्नायो
स्वाहा वागित्युच्यते । वाति वातात्मत्वेन वाशुच्यते इति सन्देहः ।
निगमः सुलभः स्वाहाकारपक्षे, अन्यत्रान्वेषणीयः ॥

(२५) यग्नुः । ‘यव भाषणे (अदा० प०)’; ‘यचेर्गघ (उ०
१, ३२)’—इति तु-प्रत्ययः, चकारस्य गकारश्च । यग्नुः वाचा
समानोऽर्थः । “यग्नुर्मियर्त्तिं यं विदे (ऋ० सं० ६, ८, ४, १)”
—“इन्द्रस्यैव यग्नुरा गृध्र आजी (ऋ० सं० ७, ४, १२, ३)”
—इति च निगमौ ॥

(२६) उपद्धिः । उप-पूर्वात् पदेर्गत्वर्थात् (दि० आ०) 'इन सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इतोन्-प्रत्ययो बाहुलकादुपधालोपः, 'न पदान्तद्विवचन (१, १, ५८)'—इत्यनेन जश्विधिं प्रति स्थानि-
तज्ञावनिषेधात् 'भलां जश् भशि (८, ४, ५२)'—इति प्रकारस्य
वकारः । उप समीपे भक्तानां गच्छति, उप आचार्यसमीपे गम्यते
इति वा । यद्वा ; उ-पूर्वात् ददातेः (जु० उ०), द्यतेः (दि० प०),
दयतेः (भू० आ०) वा 'काल्यणुटी बहुनम् (१, १, १११)'—इति
बहुलवचनात् 'उपसर्गे घोः किः (१, १, ८२)'—इति कि-प्रत्ययः
कर्त्तरि भवति वकारस्योपजनः । उपेत्य ददातीत्यभिलपितम्,
प्रयोक्तृणां, खण्डयत्यन्नानं तर्कादिसमये प्रतिवादिनां वा, रक्षति
भक्तानिति वा उपद्धिः । "आघोषयन्तः पृथिवीमुपद्धिभिः (ऋ०
सं० ८, ४, २८, ४)"—"उपद्धिरियंति सोमः (ऋ० सं० ७, १,
२४, ५)"—"शृण्व आयता मुपद्धिः (ऋ० सं० २, ४, ८, २)"—
इति निगमाः ॥

(२७) मायुः * । 'डु मिञ् प्रचेपणे (का० उ०) । 'कवा-
पालिमिस्त्रदिसाध्यशुभ्य उष् (उ० १, १)', 'मौनातिमौनीतिदौडां
त्यपि च (६, १, ५०)'—इत्याख्यम्, 'आतो युक् चिण्कतोः (७,
१, ११)'—इति युक् । चिष्यते प्रेर्यते उच्चार्यते इति मायुः, प्रचि-
पति वृथ्युदकं भूमाविति वा । "मिमोति मायुं ध्वसनावधिञ्चिता
(ऋ० सं० २, १, १८, ४)"—इति निगमः ॥

(२८) काकुत् † । 'कैगैरे शब्दे (भू० प०) । सम्पदादि-

त्वात् (३, ३, ८४ वा०) क्तिप् । कानं शब्दनं करोतीति का,
 मृग्यादित्वात् कुः, (उ० १, ३६) बाहुलकात् तकार उपजनः ।
 यद्वा ; 'ककवक लौघ्ये भू० आ०', 'मृषोरुतिन् (उ० १, ८१)'
 —इत्येव बाहुलकाद् (३, ३, १) अप्याद् भवति निश्च काकुत् ।
 ककते चक्षणा भवति एकस्मिन्नर्थे न प्रतिनिहतीत्यर्थः ; तथाहि
 शब्दा अनेकार्था वक्ष्यः, एकार्थाय काकादिनाभिधीयमाना अने-
 कार्था भवन्ति । ककुदुश्चस्यान मस्यास्तोति काकुत् । मत्वर्थी-
 यस्य लुक्, छान्दमो दोषः, सर्वथा पृषोदरादिरयं शब्दः । "या
 ते काकुत् सुकृता या वरिष्ठा (ऋ० सं० ४, ७, ११, २)" —
 इति निगमः ॥

(२८) जिह्वा ० । 'शिवयत्नजिह्वायोवाप्यामीदा'—इति निपाताः ।
 निह आम्नादने (अदा० उ०), व-प्रत्यये, आम्नादेर्जकारो निपा-
 त्यते । निष्ठायादयस्यनया अन्यविषयावमारान् । यद्वा ; आह-
 यते (भू० उ०) जुहोते (लु० घ०) यांयं यङन्तस्य कः, मम्ममारणम्
 'अभ्यस्तस्य च (१, १, ३०)'—इति, मम्ममारणे च 'न धातुमोप
 आर्द्धधातुके (१, १, ४)'—इति गुणनिवेधादुच्यते रूपम् ।
 लोडुवाति पुनःपुनराह्वयति शब्दं करोति रमान् वादते जुहो-
 त्वप्याजनि, लोडुवा मति ओकारव्योकारादेर्गे उकारमोपे च
 जिह्वा । "पुरा विप्रा दधिर् मन्त्रजिह्वम् (ऋ० सं० १, ७, २६,
 १)" — "अनर्गोपं ह्यभं मन्त्रजिह्वम् (ऋ० सं० २, ४, १२, १)" —
 इति च निगमो ॥

(३०) घोषः ः । 'घुष शब्दार्थः (भू० प०)' ; 'हलश्च (३, ३, १२१)'—इति घञ् । घुष्यते शब्दार्थे घोषः । "उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषम् (ऋ० सं० ३, १, २, १)"—"इन्द्रे घोषा असंस्तत (ऋ० सं० ३, ४, ४२, १)"—इति च निगमौ ॥

(३१) स्वरः । 'स्वृ शब्दोपलप्योः (भू० प०)' ; पुंसि सङ्घात्यां घः (३, ३, ११८) । स्वर्यते शब्दार्थेऽनेन देवता उपलप्यतेऽनया मर्मस्यक्प्रयुक्तयेति वा । स्वरतिरर्चतिकर्मा वा (निघ० ३, १) । स्वर्यते स्तूयते देवतात्वात् । 'गोचरसस्वर (३, ३, ११८)'—इत्यत्र चकारस्यानुत्तसमुच्चयार्थत्वात् घः । यद्वा ; स्वरति देवतामिन्द्रादिम् ; पवाद्यच् (३, १, १३४) । "स्वरं च मे श्लोकं च मे (य० वा० सं० १८, १)"—इति निगमः ॥

(३२) शब्दः । शपत्वाक्रोशे शशपित्यां दानौ । अस्य वृत्ति-
प्रत्ययः—'शपते अनेनेति शब्दः संस्कृता वाक् । भर्ता तृतीये इति योगविभागात् अचतुर्थेऽपि तृतीयं भवति'—इति । 'शब्दनं शब्दः'—इति चौरस्वामौ । खेऽन्तरिक्षे शब्दं करोतीति वा । "शब्दो रोगिणो मीमांसा च (?)" —इति निगमः ॥

(३३) स्वनः । 'स्वन शब्दे भू० प०' ; 'स्वनहसोर्वा (३, ३, ३२)'—इत्यप् । स्वन्यत इति स्वनः । "सिन्धोरुमेतिव स्वनः (ऋ० सं० ७, १, ७, २)" —इति निगमः ॥

(३४) ऋक् ऋ । ऋष्यते (तु० प०) स्तूयतेऽनया । यद्वा ; स्तूयते स्वयं देवतात्वात् । 'ऋष्य सुतो (तु० प०)'—इत्यस्मात्

सम्पदादित्वात् (३, २, ८४ वा०) क्तिप् । “ऋचा वने मानृचः
(ऋ० सं० ८, ५, २७, ३)”—इति निगमः ॥

(३५) होत्रा * । ‘हु दानादानयोः (जु० प०)’ ‘हुयामाशु-
भसिभ्यस्त्रन् (उ० ४, १६८) । हुयतेऽनया मन्त्ररूपया हविः,
हुयतेऽस्यां प्राणः, हुयते वा प्राणः । तथाच—‘वावि हि प्राणं
जुहुमः प्राणे वा वाचम्’—इत्युपनिषत् (ऐ०) । यदा ; होवेति
यज्ञनाम (निघ० १, १७), हुयतेऽस्मिन् हविरिति यज्ञस्य वागित्यु-
च्यते तस्माद्व्यत्वात् । वाचं यच्छति वाग्वै यज्ञः’—इति ब्राह्मणम्
(ऐ० ब्रा० ५, ४, ५) । ऋतुयाजप्रैषेषु दशमे प्रैषे—“वनेम तद्वो-
चंया चित्तम्या (ऋ० सं० २, १, १७, २)”—इति निगमः, “वैति-
होत्रं त्वा कवे (ऋ० सं० ४, १, १८, ३)”—इति च निगमः ॥

(३६) गौः * । गृणातिरर्चतिकर्मा (निघ० १, १४), औणा-
दिकः क्तिप्, ‘ऋत इहातो ७, १, १००’, ‘व्यांरुपधाया दीर्घ-
इकः (८, २, ७६)’—इति दीर्घः, इत्वादिश्लोपः (६, १, ६८),
शफस्य विसर्जनीयः । गृणात्यनया गोः । “तमिह्वन्तु नो गिरः
(ऋ० सं० ६, १, १०, ३)”—इति निगमः ॥

(३७) गाथा । ‘गै शब्दे (भू० प०)’, अर्चतिकर्मा च (निघ०
१, १४) ; ‘उपिकुपिगार्त्तिभ्यस्त्रन् (उ० २, ३) । गायतीत्यसौ
देवताः, गायन्ति तामिति वा गाथा । “तं गार्धया पुराण्या (ऋ०
सं० ७, ४, २५, ४)”—“युञ्जन्ति हरो’ इषिरस्य गार्धया (ऋ० सं०
६, ७, २, ३)”—इति निगमौ ॥

(३८) गणः ॥ 'गण गणने' चुरादिरदन्तः (प०) । 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)'—इति घञ् । 'अतोलोपः (६, ४, ४८) । गण्यते या गणः, अतोलोपस्य स्थानिवद्भावात् वृद्धिर्न भवति । गणेति केचित् पठन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३९) घेना ॥ दधातेर्लटः शानचि व्यत्ययेन एत्वाभ्यास-
लोपौ दधाना स्वमभिधेयं वर्षप्रदानेन लौकिकाय वा । यद्वा ;
'घेद् पाने (भू० प०)'; घेटइथ (उ० ३, १०)' इति न-प्रत्ययः
इकारश्चान्तादेशः, गुणः, धयन्ति तामिति घेना । पानमत्र
स्वीकारः । यद्वा ; आस्वादः । धीयते पोयते आस्वाद्यते वानेन,
धयन्ति प्राणमिति वा घेना । तथाच—'तं माता रेञ्जिह स उ
रेञ्जिह मातरम्'—इति श्रुतिः (ऋ० सं० ८, ६, १६, ४) । यद्वा ;
'धिविः प्रीणनार्थः (भू० प०)' बाहुलकात् न-प्रत्ययो नकार-वका-
रयोर्लोपश्च, गुण, घेना । प्रीणयति हि व.क् सुहु प्रयुक्ता । 'घेना
वाक् प्रीणनादि वा'—इति माधव । "घेना जिगाति दाशये"
(ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—"जनानां घेना भवचाकं गृह्णी (ऋ०
सं० ७, ८, २५, १)"—इति च निगमौ ॥

(४०) ग्नाः ॥ गमेर्धातोः (भू० प०) 'धापूवस्यच्यतिभ्यो नः
(उ० ३, ६)'—इति बाहुलकात् न-प्रत्ययो भवति टि लोपश्च ।
टाप् (४, १, ४) । गत्वर्था बुध्यर्थाः । जानन्ति काममिति ग्नाः ।
यद्वा ; गच्छति यज्ञेष्वभूत् । 'अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्नावः (१,
१, २८, ३)' इत्यत्र छन्दासि वै ग्नाः—इति ब्राह्मणम्—इति

माधवः । * * * । तस्मात् छन्दसां गायत्र्यादीनां बाधूपत्वात्
गना-व्यपदेशः । निगमोऽन्वेषणीयः * ॥

(४१) विपा । 'विप् रित्ते (चु० प०)' । सम्प्रदादिजात्
(३, ३, ८४ वा०) क्षिप् । तृतीयैकवचनम् । प्रेर्यते मनसा विपा ।
'मनसा वा इयिता वाग्वदति (ऐ० ब्रा० २, १५)'—इति ब्राह्म-
णम् । "वरुणाय विपा गिरा (ऋ० सं० ४, ४, ६, १)" —इति
निगमः । गिरेति पदं निरुक्त्या योजनीयम् ॥

(४२) नग्ना । न गच्छति पितृकुलात् वात्यात्, अनावर-
णापि न गच्छति लज्जामिति वा । 'नग्निनाऽनागतात्तवा'—
इत्यमरः (२, ६, ८) । नग्ना कन्या । न्वा शब्दः पूर्वमेव निरुक्तः,
इह न-पूर्वः । नायं नञ्, किन्तु प्रतिषेधार्थोऽयं निपातः, अतो
'न लोपो नञः' (६, १, ७१)—इति न भवति । * * * । "नना"
—इति केचित् । नमते नं-प्रत्ययो बाहुलकान्मकारसोपध ।
नमयत्यनयेति नना । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) कशा 'क' । 'कान्ठ दीप्तौ (भू० आ०)' । अस्तर्क्षित-
स्वर्यः । पचाद्यच् (३, १, ११४) । आकारस्य ऋस्त्वं छान्द-
सम् । प्रकाशयत्यर्थान् । यदा ; खेयया सती वर्षव्यत्ययादिना
कशा ; वाग्धि मुखात् काशते तत उपलब्धेः । यदा ; 'कशं शब्दे
(भू० प०)' । अत्र शब्दायते कशा । यदा ; 'कश गतौ (भू० प०)';
अच् (३, १, ११४) । गच्छति गन्तव्यम् । "या वां कशा मधु-
मती (१, २, ४, ३)" —इति निगमः ॥

* एव एव निगमः—'कथनं नद्या जरणे (ऋ० सं० ४, ७, १८, १)'—इति ।

'अपि न नद्या, वा चन्द्रावि'—इति नव सायणव्याख्या ।

† निघ० ८, १८ ।

(४४) धिषणा ‡ । धारयत्यर्थमिति धीः बुद्धिः । धारयति कर्त्तारं फलप्रदानेनेति धीः कर्मैबुद्धिः कर्म वा । सनोति सम्भजते इति सनोतेः (पशु त० उ०) पचाद्यचि (३, १, ११४), पृषोदरादि-त्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदङ्गत्वत्वे च धिषणा । यद्वा ; ‘जि हृषा प्रागल्भ्ये (स्त्रा० प०)’ । ‘हृषेर्धिष् च सञ्ज्ञायाम् (उ० २, ८०)’—इति क्युप्रत्ययो धिषादेशश्च धिषणा । प्रगल्भसमर्था रक्षितुं जगद् वर्ष-प्रदानेनेत्यर्थः । यद्वा ; ‘दिधिषामि विन्धैः (ऋ० सं० २, ७, २३, १२)’—इत्यत्र स्तन्दस्त्रामिना पठितात् ‘धिषि धारणे’—इत्यस्मात् ‘धिष शब्दे † (जु० प०)’—इति धातुपाठपठिताद्वा बाहुलकात् क्युप्रत्ययो धिषणा चाचि स्वाभिधेयं धारयति सम्बन्धस्य नित्यत्वात् । शब्दायते वा भेदे अधिष्यता ‘मिमीति मायुं धिषणा-वधिं श्रिता (ऋ० सं० २, ६, १८, ३)’—इति श्रुतिः । “आर्षय मित्रं धिषणा च साधनं (ऋ० सं० १, ७, ३, १)”—इति निगमः ॥

(४५) नौः § । ‘नुद प्रेरणे (तु० उ०)’ ; ‘म्हानुदिभ्यां डौ (उ० २, ६०)’—इति डौ-प्रत्ययः । नुद्यते प्रेर्यते मूलाधारादि-स्थानेभ्यः प्राणेन । नमतेर्वा (भू० प०) बाहुलकात् (१, ३, १) डौ, नम्यते वा देवतात्वात् । “सुतर्माणमधिनावं रुहेमेति यज्ञो वै सुतर्मा नौः कृष्णाजिनं वै सुतर्मा भौ वांस्वै सुतर्मा नौः (ऐ० ब्रा० १, ३, २)”—इति ब्राह्मणम्, “समितो नाव्याहृतम् (ऋ० सं० ८, ६, २३, ४)”—इति च निगमौ ॥

• निघ० ८, ३ । प० २, ३० ।

† ‘अध धारणार्थोऽधि’—इति सायण (ऋ० सं० २, ७, २३, २) ।

‡ निघ० ३, २३ ।

(४६) अवरम् ‡ । ‘अशू व्यासौ (स्वा० आ०)’ ; ‘अश भोजने (क्रा० प०)’ । अशेः सरन् †, (उ० ३, ६७) —इति सरन्-प्रत्ययः, व्रथादिना (८, २, २६) पत्वम्, ‘पढोः कः सि (८, २, ४१)’ । अश्रुते श्रोतुं स्वाभिधेयम्, व्याप्नोति वा अश्राति वा हविः । अश्वेषां (रु० प०) बाहुलकात् सरन् नकार-लोपश्च । ‘खरि च (८, ४, ५५)’ —इति चत्वम् । अमन्ति म्रच्छयति सेचयति यपेण भूमिम् । यहा ; नञ्-पूर्वात् चरतेः (भू० प०) पचाद्यच् (३, १, ११३) । न चरति, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः । ‘वाग्वै समुद्रो न वै वाक् क्षीयते’ —इति (ऐ० आ० ५, ३, १) ब्राह्मणम् । “अक्षरेण प्रति मिम यताम् (ऋ० सं० ७, ६, १३, ३)” —इति निगमः । ‘वाचा विरूपमित्यया’ —इत्यर्थं माधवोऽवादीत् । “उपाचरा सहस्रिणी” (ऋ० सं० ५, २, १८, ४)” —इति च निगमः ॥

(४७) मही ‡ । व्युत्पादिता पृथिवीनामसु (१, १२) । मद्ध्यते पूज्यतेऽनया देवता इति वा । “अमात्रं स्त्री धिपथा तित्वेपे मही (ऋ० सं० १, ७, १५, २)” —इत्यत्र वाङ्नामत्वमपि युज्यते ॥

(४८) अदितिः § । व्युत्पादिता पृथिवी नामसु (१, १४) । अदीना, सर्वदा सर्वैः प्रयुज्यमानापि न क्षीयतइत्यर्थः । “अनागसो अदितये स्थाव (ऋ० सं० १, २, १५, ५)” —इति निगमः ॥

(४९) शची || । अत्र चीरस्वामी — ‘शच श्वच गती’ । शच-

* प० १९ । निघ० ११, ४१ । † ‘सर’ —इति मूलपाठः । ‡ निघ० ११, ८ ।

§ प० २, ११- २, १०, ४, १, ५, ५ । निघ० ४, २९- ११, २९ ।

|| प० २, १- ३, ८ । निघ० १, ११- १२, २० ।

तीति तु धातुपाठे गत्यर्थो न दृष्टः । 'शच व्यक्तायां वाचि (भू० आ०)' ; 'इन् सर्वधातुभ्य (उ० ४ पा० ११४) । 'कृदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति ङीष् । शचते गच्छति यज्ञम्, शच्यते गम्यते ज्ञायतेऽनयाऽर्थः, शचते व्यक्तां वाचं करोतीति वा । "शची-र्मदन्ते उत दक्षिणाभिर्नेज्जिह्वायन्त्यो नरं कं पतोम (निह० १, ११)" —इति निगमः ॥

(५०) वाक् ॥ निरुक्ता पूर्वमेव (पृ० ८१) । "यद्वाग् वदन्त्यविचेतनानि (ऋ० सं० ६, ७, ५, ४)" —इति निगमः ॥

(५१) अनुष्टुप् १ । स्तोभतिर्वृद्धार्थः (भू० आ०) । क्तिप् । अनुपूर्वेण क्लमेण, पूर्वमकारात्मना ततः स्रग्धादिभिर्व्यञ्जमाना वर्धते । तथाचोपनिषत्—'अकारो वै सर्वा वाक् सैव स्रग्धाभि-र्व्यञ्ज्यमाना बद्धी मानारूपा 'परा' 'पश्यन्ती' 'मध्यमा' 'वैखरी' इति । तथाच 'विरूपं वक्ति वाक् तावकं वपुः'—इति संविप्रकाशे वामनदत्तः । 'ध्वनि वर्णं पदं वाक्यमित्याहुः पदचतुष्टयम् । यस्याः सूत्रादिरूपेण वाग्वेर्वीता सुपास्महे'—इति श्रोभोजदेवः ॥ अति-स्तुतिषु चचारि वाक् परिमितानि पदानि (निह० ११, ८)'—इत्यत्र निरुक्त्या एव वा वृद्धिः प्रतिपादिता । यद्वा ; पूर्व पञ्चा-शदक्षरात्मना ततो गद्यपद्यादिरूपेण वर्धते । तथाहि—'परिमिता यर्णा अपरिमितां याचोगति माप्नुवन्ति'—इयि भगवान् आश्वलायनः । यद्वा ; स्तोभति रर्चतिकर्मा (निघ० ३, १४) । आनुपूर्व्येण स्तौति

* प० ४ ५ । निह० ९, २२ ८, २१ ११, २० ।

† निह० ७, १२ ।

‡ भोजगुणीय-वाक्यवत् सप्तमाक्षरमितम् ।

देवताः । “अनुष्टुभमनु” च चर्यमाणमिन्द्रम् (ऋ० सं० ८, ७, १०, ४)—इति निगमः ॥

(५२) धेनुः ॥ ‘धेद् नाने (भू० प०)’ । ‘धेट इच्च (उ० १, २३)’—इति शु-प्रत्ययः, इकारोऽन्तादेशः । धयति ता मिति धेनुः, प्रीयते हि वा तत्प्रवृत्तवृष्टिद्वारेण, धेनुवद्गोम्भी सर्वकामान् इति वा । ‘अधेन्वा चरति माययैष वाचं शयुवाए अंकलामनुष्याम् (ऋ० सं० ८, २, २१, ५)’—इति श्रुतिः । “गौर्गौः कामदुचा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः”—इति दण्डी । तथाचागमः—‘एक शब्दः सम्यक् जातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति (यि० भा०)’—इति । “अभि सप्त धेनवः (ऋ० सं० ७, १, १६, ५)”—“नेष्टुः सचन्त धेनवः (ऋ० सं० २, ५, २६, ५)”—इति च निगमौ ॥

(५३) वलुः । ‘वल संवरणे (भू० आ०)’ । ‘वलेगुक् च (उ० १, १८)’—इत्यु-प्रत्ययः । संहणोत्याच्छादयति जगत् व्याप्नोतीति यावत् । यद्वा ; वलातिः शब्दार्थः (भू० प०), बाहुलकादु प्रत्ययः । गजैतादिलक्षणं शब्दं करोति वलुः । “अयं नामा वदति वलु वोष्टुहि (ऋ० सं० ८, २, १, ४)”—इति निगमः ॥

(५४) गल्दा ॥ ‘गल् चदने’ भीवादिः (प०) । गलनं पूरणं कामानां, गलः पूरणार्थः स्कन्दस्वामिनोक्तः, तद्दाति । ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३), गल्दा । निगमोऽन्वेयणीयः ॥

(५५) सरः ॥ ‘स्र गतौ (भू० प०)’ ; असृन् प्रत्ययः (उ० ४, १८४) । गत्यर्थाः बुद्धयर्थाः । सरति जानाति सर्वं देवतात्वात्,

सायने वा विद्विः, सरति गच्छत्येव वाङ्मता । “सरो न पर्णमभितो
यदन्तः (ऋ० सं० ५, ७, ४, २)”—इति निगमाः । अत्र प्रक-
रणात् स्त्रीत्वशस्त्रात्मिका वागुच्यते एवं माधव ऐच्छत् ॥

(५६) सुपर्णी ॥ सुपर्णशब्दो रश्मिनामसु व्याख्यातः (१,
५) । ‘पाककर्णपर्णपुष्पफलमूल (४, १, ६४)’—इत्यादिना ङीप् ।
निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५७) वेकुरा ॥ ‘भा दीप्ती (पदा० प०)’ ; कान्तिं करो-
तीति किञ्चित् विगृह्य करोते रौपादिके क-प्रत्यये कृते ‘वदोष्ठ-
पूर्वस्य (७ १, १०२)’—‘बहुलं छन्दसि (७, १, १०१)’—इति
ऋकारस्यानोष्ठ-पूर्वस्यापि उकारो मकारस्य वकारेण आकारस्य
एकारेण च व्युत्पत्तिश्छान्दसत्वात् वेकुरा दीप्तिकारिणी प्रयोक्तुः ।
“वेकुरानामासि जुष्टा (ता० म० ब्रा० १, १, ३)”—इति निगमः ।
छन्दोगानां सामकल्पे ऽः पठितोऽय मन्त्रः । ‘व्यवे र्यासिकर्मणः
वेकुरा’—इति भरतस्वामि-भाष्यम् ॥

इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्मनामानि ॥ ११ ॥

अणः^(१) । क्षोदः^(२) । क्षद्गः^(३) । नभः^(४) । अन्मः^(५) ।
कर्वन्म^(६) । सलिलम्^(७) । वाः^(८) । वनम्^(९) । द्रुतम्^(१०) ।

* ५० ५ ५० ३८ प० १ । निद० ७, ३१ । १ निद० ६, २६ ।

‡ ताच्छमरात्राश्वलायनाध्यायस्य सामकल्प उच्यते ।

• (१) “अर्णा” —इति छ ।

(२) “क्षप” ख । “क्षप” ग । “क्षप” घ । “क्षप” —ङ ।

(३) “क्षवन्म” क-ङ-मित्रेण सर्वत्रैव, सुद्धिने शब्देदसहितापुनके चैकम

(४ २ १४, ३) दृश्यते, पर टीकाश्रमनिबद्ध ।

मधु^(११) । पुरीषम्^(१२) । पिप्पलम्^(१३) । चौरम्^(१४) । विषम्^(१५) ।
 रेतः^(१६) । कशः^(१७) । जन्म^(१८) । वृक्कम्^(१९) । वुसम्^(२०) ।
 तुय्या^(२१) । वुर्वुरम्^(२२) । सुचेमं^(२३) । धसृणम्^(२४) ।
 सिरा^(२५) । अररिन्दानि^(२६) । धस्मन्वत्^(२७) । जामि^(२८) ।
 आयुधानि^(२९) । क्षपः^(३०) । अहिः^(३१) । अक्षरम्^(३२) ।
 स्रोतः^(३३) । तृप्तिः^(३४) । रसः^(३५) । उद्कम्^(३६) । प्रयः^(३७) ।
 सरः^(३८) । भेषजम्^(३९) । सहः^(४०) । शवः^(४१) । यहः^(४२) ।
 ओजः^(४३) । सुखम्^(४४) । क्षत्रम्^(४५) । आवयाः^(४६) । शु-
 भम्^(४७) । यादुः^(४८) । भूतम्^(४९) । भुवनम्^(५०) । भवि-
 ष्यत्^(५१) । महत्^(५२) । आपः^(५३) । व्योम^(५४) । यशः^(५५) ।

(१०) "वकम्" C. D. F । (१८) "जन्म" C. । "जन्म" ग. D. F ।

(१२) "पुरीषम्"—इति पाठ टीकाज्ञास्यतः । "वुर्वुरम्"—इति ग. C. D. F
 पुनश्चैव ; एवमित्यत्र सर्वत्रैव "वुर्वुरम्"—इति ।

(२२) "सुचेमं" ख । "सुचीमं"—इत्यपि टीकाज्ञास्यतः ।

(२४) "धसृण" ख. ड. टीकाज्ञास्यतयाशयात्वेन । "सुरा" ख. F । "सुरा, ग. ख ।

(२६) "अररिन्दानि" ख. ग. ख ।

(२८) "जामिः" ख. ग. D. F, ख । "जामिवत्"—इत्यपि टीकाज्ञास्यतः ।

(३२) "अक्षरम्" ख. ख । "अक्षरः" C. D. F, ख ।

(४०) "सहः"—इत्यत्र कातिरिक्तेषु सर्वत्र, पर टीकाज्ञास्यतः । पु. ७ ।

(४७) "यादुः" ग. C. D. F ।

(५२), (५३) एवमेवानुपूर्वी पाठः, टीकाज्ञास्यतः, ग-पुनश्चैव ।

महः^(१८) । सर्गाकम्^(१९) । खृतीकम्^(२०) । सतीनम्^(२१) ।
 गहनम्^(२२) । गभीरम्^(२३) । गम्भीरम्^(२४) । ईम्^(२५) ।
 अन्नम्^(२६) । हविः^(२७) । सद्मः^(२८) । सदनम्^(२९) । ऋतम्^(३०) ।
 योनिः^(३१) । ऋतस्य योनिः^(३२) । सत्यम्^(३३) । नीरम्^(३४) ।
 रयिः^(३५) । सत्^(३६) । पूर्णम्^(३७) । सर्वम्^(३८) । अक्षि-
 तम्^(३९) । वर्हिः^(४०) । नामः^(४१) । सर्पिः^(४२) । अपः^(४३) ।
 पवित्रम्^(४४) । अमृतम्^(४५) । इन्दुः^(४६) । हेमः^(४७) । स्वः^(४८) ।
 सर्गाः^(४९) । गम्भीरम्^(५०) । अश्वम्^(५१) । वपुः^(५२) । अश्वुः^(५३) ।
 तीर्यम्^(५४) । तूर्यम्^(५५) । कृपीटम्^(५६) । शुक्रम्^(५७) । तेजः^(५८) ।
 स्वधाः^(५९) । वारिः^(६०) । जलम्^(६१) । जलापम्^(६२) । इदम्^(६३) ।
 इत्येकशतमुदकनामानि ॥ १२ ॥

- (१८) "महः" क च C D F पुनर्लिख्यते, नचैतत् पाठः, पर टीकाविरोधादुपेक्ष्य ।
 (१९) "सर्गाकम्"—इत्यपि टीकाज्ञातम् । य C D F पुनर्लिख्यते "सर्गाकम्"
 —इत्यस्य पुनरात् "सर्गाकम्"—इति, परलाघ "सर्गाकम्"—इति च परीक्षितं दृश्यते ।
 (२०) "खृतीकम्" ख, ख । (२१) "सतीनम्" य C D F, ख । नि० १४, १५ ।
 (२२) "गहनम्" य, य । (२३) "गम्भीरम्" य C D F, ख । नि० १, २ । नि० १, २ ;
 १४ ४, १८ ६, २४ । (२४) "गम्भीरम्"—ख । (२५) "ईम्"—इति ख ।
 (२६) "अन्नम्"—ख । (२७) "हविः"—ख । (२८) "सद्मः" य ख ।
 (२९) "सदनम्" C D, य । (३०) "ऋतम्" य C D, F पुनर्लिख्यते ।
 (३१) "योनिः" य F, ख । "योनिः" C D, ख । (३२) "ऋतस्य योनिः" य (अनात्) ।
 (३३) "सत्यम्" य, य । (३४) "नीरम्"—इत्येतदपि य C D I पुनर्लिख्यते ।
 (३५) "रयिः" य, य । (३६) "सत्"—य । (३७) "पूर्णम्"—य । (३८) "सर्वम्"—य । (३९) "अक्षि-
 तम्"—य । (४०) "वर्हिः"—य । (४१) "नामः"—य । (४२) "सर्पिः"—य । (४३) "अपः"—य । (४४) "पवित्रम्"—य । (४५) "अमृतम्"—य । (४६) "इन्दुः"—य । (४७) "हेमः"—य । (४८) "स्वः"—य । (४९) "सर्गाः"—य । (५०) "गम्भीरम्"—य । (५१) "अश्वम्"—य । (५२) "वपुः"—य । (५३) "अश्वुः"—य । (५४) "तीर्यम्"—य । (५५) "तूर्यम्"—य । (५६) "कृपीटम्"—य । (५७) "शुक्रम्"—य । (५८) "तेजः"—य । (५९) "स्वधाः"—य । (६०) "वारिः"—य । (६१) "जलम्"—य । (६२) "जलापम्"—य । (६३) "इदम्"—य ।

‘उदकनामान्युत्तराण्येकशतम् (निरु० २, २४)’—

(१) अर्थः ‡ । ‘ऋ गती (भू० प०)’ । ‘उदके तुट् च (उ० ४, १८२)’—इति अर्त्तेरसुन् प्रत्ययः । अर्यते तत् प्राणिभिरित्यर्थः । ऋच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा अकारान्तोऽप्यस्ति ¶ । ‘ऋ गती (क्रा० प०)’, पचाद्यच् (१, १, १३४) । ऋणाति गच्छति दिवो भूमिं वृषमाणम् । “सृजदर्शस्यव यदुधा (ऋ० सं० २, ४, १६, ४)” — “अग्ने दिवो अर्षं मच्छा जिगसि (ऋ० सं० १, १, २२, ३)” — इति निगमौ ॥

(२) चोदः । ‘सुदिर् सम्पद्ये’ भीवादिः स्वरितेत् । असुन् (उ० ४, १८४) । सुयते चोदः । सुखं चि जलं पर्वतादिभ्यः शिलादिभ्यश्च पतनात् । “नावा न चोदः प्रदिशः धृयिष्याः (ऋ० सं० ८, १, १८, ७)” — “यामौरसाङ्चोदंसोऽन्नः पिपिन्चयुः (ऋ० सं० १, ७, ३५, २)” — इति च निगमौ ॥

(३) चक्ष † । ‘चद स्येयं (सौ०)’ — इति स्कन्दस्वामी । ‘चद गतिर्द्विसनयोः (सौ०)’ — इति सुबोधिनोकारः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)’ — इति मनिन् । चदोति पिपासादनिवर्त्तने । स्वकार्ये स्थिरं भवति जलाशयं व्याप्य स्थिरं भवतोति वा । तथाच ‘स्थावराद् गृह्णामि’ — इति श्रुतिः, गतावर्णसोरसमित्यर्थः । हिनस्ति पिपासा मुखं वा अतीक्षितं वा पुरुषम् । “चक्षेवायं तर्त्तरीय उपा (ऋ० सं० ८, ६, २, २)” — इति निगमः ॥

(४) नभः ‡ ‘नह वन्धने (दि० उ०)’ ; ‘नहेर्दिवि भय (उ० ४, २०५)’—इति विधीयमानोऽसुन् भकारादेशश्च बाहुलकादुदकेऽपि भवतः । नह्यते हि तन्मेघैर्दिवि भूमौ सेचादिभिः, नह्यति प्राणिनां मनांसीति वा । प्राणिनी हि यत्रोदकं विद्यते तत्रैव स्थातुं मनः कुर्वते । तथा—‘स-मनसः खलु वै पशवोऽनाहतास्यो पशवो हि स-मनसः’—इति श्रुतिः । न न भातीति वा ; एकस्य नञो लोपः इतरस्य न-लोपाभावः । भातेरसुनि टिलोपश्च बाहुलकात् । भात्येव स्वया दीत्या देवतात्वात् । यद्वा ; नभ इव नभः । तथा-स्वरनिर्वचन ‘अम्बुवद्राजते’—इत्यादिना ग्रन्थेन (२७ पृ०) आकाशस्य जलसाम्यं सुक्तम्, साम्यस्योभयनिष्ठत्वात् अत्र जनमप्याकाशसदृशमित्युच्यते । “मदच्युतंमौशानं नभोजाम् (ऋ० सं० ७, ७, २५, ४)” —“नभोवसानः परियासध्वरम् (ऋ० सं० ७, १, ८, ५)” —इति च निगमौ ॥

(५) अश्वः † । ‘आश्व व्याप्नोति (स्वा० प०)’ । उदके शुभ्रीच (उ० ४, २०४), अत्रापि ऋसोऽसुन्निति (उ० ४, २०२) च वर्त्तते । व्याप्नोति सर्वमश्वः । तथाचाथर्वणो श्रुतिः—‘सर्वमिदमश्वः (अथ० ब्रा० १)’—इति, ‘आपो वा इदं सर्वम् (अथ० सू० १)’—इत्यादि-रनुवाकश्च । “अश्वः किमांसीद् गहनं गभीरम् (ऋ० सं० ८, ७, १७, १)” —इति निगमः ॥

(६) कवन्धम् ‡ । बन्धिरनिभृतत्वे (निह० १०, ४), निभृतं

चक्षल मतोऽन्यदनिभृत मचक्षलम् तदनिभृतं, कवम्भः कमनीयश्च
तद्वन् चेत्यर्थः । कमेर्डप्रत्यये कः, बम्भेः पचाद्यचि बम्भः इति
निर्वाहः । यद्वा ; कं सुखं बध्नाति स्नानपानादिना । कर्मण्यन् ।
बवयोरविशेषात् वकारः ; कवम्भम् । “नीचीनवारं वहणः कवम्भम्
(ऋ० सं० ४, ४, १०, १)” — “अयमणो न मरुतः कवम्भिनः *
(ऋ० सं० ४, १, १६, १)” — इति च निगमौ ॥

(७) सलिलम् † ‘सल गतौ (भू० प०)’ । ‘सलिकल्पनिमहि-
भङ्गिभण्डिगण्डिपिण्डितुण्डिगुकिभूम्भ इलच् (उ० १, ५४) । सलति
गच्छति निजं देशं, गम्यते प्राणिभिरिति वा । “गौरीर्ममाय
सलिलानि तस्यति (ऋ० सं० २, १, २२, १)” — इति निगमः ॥

(८) वाः ‡ । ‘वज् वञ्चे (स्त्रा० उ०)’ । स्वार्थिकोऽण्
छान्दसः, तदन्तात् क्तिप्, अणि लोपः ह्रस्व्यादिलोपः, रेफस्य
विसर्जनीयः । वृतं हि तदिन्द्रेण । तथाच श्रुतिः — ‘अपकामं
स्यन्दमाना अवौवरत वाहिकम्’ — इति । इन्द्रो दिवः शक्तिभिर्देवः
तस्मादर्णमवो हितमिति । “वार्यं पया रथ्येव खानीत् (ऋ० सं०
२, ५, २५, १)” — इति निगमः ॥

(९) वनम् § । ‘वन पण सम्भक्तौ (त० आ०)’ । ‘पुंसि सघ्रायां
घः प्रायेण (१, ३, ११८)’ । वन्यते सेव्यते वनम् । “यथा वातो
यथा वनम् (ऋ० सं० ४, ४, २०, ४)” — “सोमो विग्नान्यतसा
यनानि (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)” — इति च निगमौ ॥

* मूलर-प्रकाशिते ममाद्यर्गेदन्तेहितापुलके तु ‘कवम्भिनः’ — इति पदार्थोऽनभ्य-
पाठः स्थितः ; परमनपदीक — ‘बवयोरविशेषाद् वकारः’ — इत्युक्त्वा द्विवरत्नमतविरोधः ।

(१०) दृतम् । 'दृष्ट दृष्टे चने (भू० प०) । 'अस्मिदृष्टिभ्यः
 ऋः (उ० ३, ८६)'—इति ऋ-प्रत्ययः । सेचयत्यनेन भूमिं वरुणः,
 सिञ्चत्यनेनेति वा । 'कृष्णं निपानं हरयः सुपर्णाः (ऋ० सं० १,
 २२, ८, ४७)'—इत्यत्र 'दृतमित्युदक नाम (निघ० १, १२)
 जिघर्त्तैः सिञ्चति-कर्मणः (निरु० ७, २४)'—इति भाष्यम् । यद्वा ;
 'दृष्ट चरणदीप्त्योः (शु० प०)' । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिनाऽकर्मकत्वात्
 कर्त्तरि ऋः (१, ४, ७२) । जिघर्त्ति चरति मेघात् पर्वतादिभ्यो
 वा, दीप्यते वा स्वया दीप्या । "आदिदृतेन दृष्टिमी व्युद्यते
 (ऋ० सं० २, १, २३, १)" —इति निगमः ॥

(११) मधु । मेघोदरवर्त्ति सलिलं मधित्युच्यते । तत्र
 पुनर्वैद्युतात्मना दह्यमानं सरः स्वर्णेन तत्र तेनैव वायुना ध्रुयमानं
 धमति (भू० प०) । धमतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४) वा अन्त-
 र्णीत-स्पर्शो निःकालने द्रष्टव्यः निर्धाम्यते निःकस्यते हि तन्मे-
 घात् । यद्वा ; 'मद दधौ (दि० प०)' । अस्मात्पापुलकादु-प्रत्ययो
 धाम्नादेशश्च । मास्यन्ति हि तेन पीतेन प्राणिनः । यद्वा ; मधु-
 यत्स्नादुत्वात् मधित्युच्यते । इमानि स्कन्दस्त्रामि-निर्वचनानि ।
 वैयाकरणपक्षे तु 'मनत्रानि (दि० आ०)'—इति, अस्मात् निदिति
 (उ० १, ८) वर्त्तमाने 'फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च
 (उ० १, १८)'—इत्यु-प्रत्ययो धोऽन्तादेशश्च । मन्यते अतिशयेन
 जनैः इति मधु । 'मननीय मधु'—इति भट्टभास्करमित्रः ।
 "विद्वान् मध्व उज्ज्वलभारा दृशे कम् (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ५)"
 —इति निगमः ॥

(१२) पुरीषम् † । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'शृपृभ्यां
किञ्च (उ० ४, २७)'—इति ईपन्-प्रत्ययः । 'उदोष्ठपूर्वस्य (७, १,
१०२)'—इति उद्वपरत्वम् । पूरयति जगत् प्रलयकाले, पूर्यतेऽनेन
तडाकादि, पालकं वा जगतः शम्योत्पत्ति-हेतुत्वात् । प्रीणातेर्वा
(क्रा० उ०) बाहुलकात् क्रीपन्-प्रत्यय, ईकारस्योकारादेशः स च
पकारात् परो द्रष्टव्यः । प्रीणाति जगत् पुरीषम् । "उद्यनसंसुद्धा-
दुत वा पुरीषात् (ऋ० सं० २, ३, ११, १)"—इति निगमः ॥

(१३) पिप्पलम् । 'पृ पालनपुरणयोः (जु० प०)' । 'कल पृष्ठ-
पादिभ्यः (१ +)'—इति कल-प्रत्यये 'उदोष्ठ पूर्वस्य (७, १,
१०२)'—इति 'बहुलच्छन्दसि (७, १, १०३)'—इति बहुलवच-
नात् उल्वाभावे, बाहुलकत्वात् ह्रिस्वे, अभ्यासस्य उरदत्वे, 'अर्त्ति-
पिपलींश्च (७, ४, ७७)' 'बहुलच्छन्दसि (३, ४, ७८)'—इतीत्वे,
उत्तरस्य पकारस्य ह्रिस्वमकारलोपयापि । पिपत्तिपिप्पलम् । पुरी-
षेण समानार्थम् । 'अपि भ्रवते'—इति नैबक्ताः—इति क्षीर-
स्वामी । भ्रवतेऽपि । 'भ्रुङ् गती (भू० आ०)' । गच्छत्यपि ।
अपिशब्दात् तिष्ठतीति च गम्यते । तथाहि—जलं नदीषु प्रवाह-
वत्वात् गच्छति निम्नं प्रदेशं वा । 'जलाशयादियु तीरादिनिवह-
त्वान्न क्वचिद् गच्छति'—इति माधवः । अपिवा भ्रवतर्गत्यर्थाद्
लक्षोत्तेर्ङ-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति, टिलोपाभावो बाहुलकादेशः ।
पकारस्य ह्रिस्वमकारोपजनय । 'यष्टि भागुरिरलोप मयाप्योरुप-

• निघ० १, १२ ।

† कौस्तुभान् 'कञ्भूपच (उ० १, १०१)'—इति पाठः । यदापि 'इपादिभ्य-
पिन् (उ० १, १०२)'—इति कञ्-प्रत्ययेन भव्यम् ।

सर्गयोः (२, ४, ८२ भा०)”—इत्यपि-शब्दस्याकारलोपः, पिप्पलम् ;
पृयोदरादिः । “तस्येदाहुः पिपलं स्वाहमे (ऋ० सं० २, ३, १८,
२)”—इति निगमः ॥

(१४) क्षीरम् ॥ ‘क्षृ अदने (भू० आ०)’ । ‘क्षसेक्षिञ्च
(उ० ४, ३३)’—इति ईरन् प्रत्ययः, चकारात् किञ्चेति अनुवर्त्तते[†],
कित्वात् ‘गमहनजन (६, ४, ८८)’—इत्युपधालोपः, ‘खरि च
(८, ४, ५५)’—इति चत्वे चकारस्य ककारः, ‘शासिवसिघसीनाञ्च
(८, ३, ६०)’—इति यत्वम् । अदन्ति तदिति क्षीरम् । ‘क्षर
सञ्चलने (भू० प०)’—इत्यस्माद् वङ्ङनकात् डोरन्-प्रत्ययः टि-
लोपश्च । क्षरति हि तत् मेवात् । “क्षीरेण ज्ञातः कुर्यावस्य योपे’
(ऋ० सं० १, ७, १८, ३)”—इति निगमः ॥

(१५) विषम् ॥ ‘विप्ल व्याप्तौ (जु० उ०)’ । ‘विपेव्याप्ति-
कर्मणि (?)’—इति क-प्रत्ययः । विवेष्टि व्याप्नोति सर्वं विषम् ।
यद्वा ; विपूर्वात् ‘ष्णा शीचे (अदा० प०)’—इत्यस्मात् ‘अन्येष्वपि
दृश्यते (३, २, १०, १)’—इति जनेर्विधीयमानो ड-प्रत्ययो बाहुल-
कात् भवति, णकारलोपोऽपि बाहुलकादेव । विशेषेण ज्ञात्यने-
नेति विषम्, तच्च प्रथमं शीचसाधनम् । विपूर्वात् सचतेर्वा पूर्व-
यत् ड-प्रत्ययः । तच्च ज्ञानपानावगाहनार्थिभिः सेव्यते । “जातं
विष्वाची’ अहतं विपे’ (ऋ० सं० १, ८, १६, १)” — “केय्य१’ग्निं
केशी विषम् (ऋ० सं० ८, ७, २४, १)” —इति च निगमौ ॥

• निह० २, ५ ।

† ‘क्षसे किञ्च’—इत्येव पाठो दृश्यते कोमुयाम् ।

‡ निह० ११, ३२ १२, २६ ।

(१६) रेतः । 'रि रीङ् स्तवणे' दैवादिकः (आ०) । 'सुरिभ्यां तुट् च (उ० ४, १८७)'—इत्यसुन्-प्रत्ययो तुडागमश्च गुणः । रीयते स्तवति रेतः । यद्वा ; वृष्टिलक्षणां नाम्नां देवानां रेतस्त्वाद्देत उच्यते तथाचोपनिषत्—'देवानां रेतो वर्षम्'—इति । "अस्मे रेतः सिद्धतं यन्मनु' हितम् (ऋ० सं० ५, १, १४, २)" — "सप्तार्द्धगर्भा भुवनेन स रेतः (ऋ० सं० २, ३, २१, १)" — इति निगमौ ॥

(१७) कशः । 'कश गतौ (भू० प०)', 'कश शब्दे (भू० प०)' । उभयोरसुन् (उ० ४, १८४) । कशति गच्छति निम्नं प्रदेशम्, मेघेभ्यः पतत् शब्दं करोतीति वा कशः । "याभिर्महा-मंतिथिम्ब' कशो लुप्तम् (ऋ० सं० १, ७, १५, ४)" — इति निगमः ॥

(१८) जम्भ ४ । 'जनौ प्रादुर्भावे (दि० आ०)' । 'पन्थेभ्योऽपि दृश्यन्ते (१, २, ७५)' — इति मनिन्, औणादिको वा (उ० ४, १४०) । जायते वृष्टिकासौ स्वकारणात् । 'पग्नेरापः (तै० उ०)' — इत्युपनिषत् । जायन्ते वाक्मिन् जलचारिणो मत्स्यादयः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) हवूकम् १ । प्रवीतिः शब्दार्थात् (चदा० उ०), भ्रंशते-वर्धः पतनार्थात् (भू० आ०) ; उभाभ्यां समुदिताभ्यां वा 'उन्का-दयश्च (उ० ४, ४०)' — इति जक-प्रत्यये निपातनादूपमिद्धिः । 'जक-प्रत्यये धातुद्वयस्य हवूभावः' — इति यीनियामः । क्रमेणार्थः — तद्धि विपतत् साध्याकारं शब्दं करोति, भ्रंशति दिवोऽनावरण-त्वात् ; मेघेभ्यो भ्रंशति शब्दवच्चेति "द्वा हवूकं यहतः पुरीषम् (ऋ० सं० ७, ७, १८, ३)" — इति निगमः ॥

(२०) वुसम् * । विपूर्वात् स्नातेः (अदा० प०) 'आतथोप-
सर्गं (३, ३, १०६)'—इति क-प्रत्यये उपसर्गेकारस्योकारो बाहुल-
काद् भवति, धातोर्नकारलोपोऽपि बाहुलकादेव । विग्रीवेण
स्नात्यनेनेति वुसम् † । तद्धि प्रथमं शीघ्रसाधनम् । भ्रंशतेर्वा
पचाद्यचि (३, १, १३४), छ्योदरादित्वाद्ब्रूहीयं रूपम् । पूर्व-
वदर्थः । यद्वा ; 'वुस उत्सर्गे (दि० प०)' । 'गृहे कः (३, १,
१४४)'—इति बाहुलकादप्यादपि भवति । वुस्यते उत्सृज्यते मेवै-
रिति वुसम् । "आवि. खं: ऊणुने गूहते वुसम् (चट० सं० ७, ७,
१८, ४)"—इति निगमः ॥

(२१) तुषया । तुजतिर्हिंस.याम् (भू० प०) । 'क्षिप् च
(३, २, ७६)'—इति क्षिप् । तुजन्ति हिंसन्ति तम शीघ्रेण जना-
निति वा तुजो रज्जयः । तद्वान् तुषयः । रोमत्वर्थीयोऽतिशायने ।
तुष आदित्यः, तत्र भया तुषया । 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'
—इति यत् । 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरसं ततः प्रजाः'—इति
मनुः (३ अ० ७६ श्रौ०) । यद्वा ; तुषशब्देन शीघ्र उच्यते, अति-
शयेनादित्यकिरणवान् हि शीघ्रकालः । 'तत्र साधु. (४, ४, ८८)'
—इति यत् । तुषया । 'अग्न्याकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुषशब्दः'—इति
वृत्तिकारः । तत्र भवे इत्यर्थे 'तुषाद् घञ् (४, ४, ११५)'—इति
घञ्-प्रत्यये प्राप्ते व्यत्ययेन 'भवे छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् ।
'तुषया आपः'—'तुषामुदकम्' उभयमपि दृश्यते । 'अग्नेरापः
(तै० उ०)'—इत्यपां कारणत्वेन अग्नेः श्रुतत्वात्, अग्ने वै धूमो

जायते, धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः (मु० उ० २, ५)—इति क्रमेण वा आकाशे वृष्टिर्नक्षत्रेणावां विद्यमानत्वात्, यन्नस्यापि 'अग्नी प्राप्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः'—इति (मनुः ३ अ० ७६ श्लो०) परम्पर्येण वृष्टिहेतुत्वात् । सर्वैश्वर्य-यतया वरिष्ठ इन्द्रो विवक्षितः, वृष्टिप्रदः नाश्च ; तस्मात् तत्र भव इत्येवोऽर्थः सर्वत्र यथाकथञ्चित् यत्नं शक्यते । “आयः शर्म” इत्यमं सुप्रसास (ऋ० सं० १, १, १, ५)—“उत यमुषेः सर्वा (ऋ० सं० ६, १, ४, ५)”—इति च निगमौ ॥

(२२) बुर्वुरम् । 'पृ पालनपूरणयोः (जु० प०)' । 'गिह्ने कः (१, १, १४४)'—इति बाहुलकात् कः । 'उदोद्यपूर्वस्य (७, १, १०२)' । पुरम् । यपुषः शरीरस्य पूरकं पालकं वा यपुः पुरं सत् । प्रपोदरादित्वात् (६, १, १०८) वकाराकारलोपेन पकारद्वयस्य वकारादेशो विसर्जनोयस्य रेफदेशेन बुर्वुरम् । बुर्वुरमस्मिन्नस्तीति वा मत्वर्थीयोऽकारः (५, २, १२०), बुर्वुरयत् । ॥ ४ ॥ निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२३) सुचेम । 'चि निवासगत्योः (तु० प०)', 'चि चये (भू० प०)'—इत्यस्मादा 'चर्त्तिन्सुहुसध्विन्सुभायावापदियच्चिनोभ्यो मन् (उ० १, ११०) बाहुलकादभिधाननक्षणादा । 'कश्चिन्नकार-स्येक्षज्ज्ञा न भवति'—इति उणादिवृत्तिः । चियन्ति निवसन्त्यनेन प्राणिनः, गच्छन्त्यनेन पशूनिमिति वा, उपरिभागेन चीयते वा । यदा ; पूर्वपदाद् धातुद्वयान्मनिनि रूपसिद्धिः । 'सुचोम'—इति माधयः पठति, निगमदर्शनाविर्णयः । 'हृद्यै त्वा चेमाय त्वा (य० १)'—इत्यत्र चेमशब्द उदकनामापि भवितुमर्हति ॥

(२४) धरुणम् ० । ‘धृञ् धारणे (भू० उ०)’ । ‘हेतुमति च (१, १, २६)’—इति णिच् । धारेर्णिङ् क्युन् प्रत्ययः । धारयति जगत् धरुणम् । “पथां वि॒सर्गे ध॒रुणे॑षु त॒स्यौ (ऋ० सं० ७, ५, ३३, ६)” — “धी॒रा इ॒ष्टेकु॑ध॒रुष्वे॑ष्वारभ॑न् (ऋ० सं० ७, २, २८, ३)” — इति निगमौ ॥

(२५) सिरा १ । ‘सृ गती (भू० प०)’ यच्चाद्यचि (१, १, १३४) टाप् (४, १, ४), सरा ; अकारस्येकारो व्यत्ययेन (१, १, ८५) । “सृ॒ज मा॒ग्या॒नं सि॒रासु॑ (ऋ० सं० १, ८, २६, १)” — इति निगमः । ‘सरणशीलास्त्रसु’—इति माधवभाष्यम् । ‘सुरा’—इति केचित् पठन्ति । ‘सृञ् अभिषवे (स्त्रा० उ०)’ ; ‘अभिषवः क्लेदनम्’—इति तद्धृतिः । ‘सु प्रसवे’ भ्वादिरदादिषु (प०) । ‘सृष्टधाग्धिभ्यः कृन् (उ० २, २३)’—इति कृन्-प्रत्ययः । सुनोति क्लेदयति भूमिमिति । प्रसोति अनुजानाति सस्याद्युत्पत्तिं स्वसत्तया, स्यते वा परेषां स्वामिनां विनियोगाय । यद्वा ; ‘सुर ऐक्ये’ तुदादिः (प०) । सुरति ईश्वरं भवति जगत् कर्तुं समर्थो भवतीत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२६) अररिन्दानि । ‘रा दानि (चदा० प०)’ । ‘आह्वगम-जनजनः कि-किनी लिट् च (१, २, १०१)’—इति कि-प्रत्ययः । लिङ्गद्वापात् द्विवचनादिः । ररिदांता । ररिर्यस्य न विद्यते तदररि, अन्येरदत्तमित्यर्थः । तद्दाति ‘आतोऽनुपसर्गे कः (१, २, ३)’ अररिदम् । तकार उपजनः अररिन्दम् । अथवा ‘स्त्यस्युटो बहुलम्

(३, ४, ११३)'—इति कर्मणि किर्भवंति । ररि=दत्तम्, न ररि
 अररि=अदत्तम् पृथिव्यादिभिः ; किन्तत् ? सुखम् । अररि
 ददातीति पूर्ववत् । उदकेन यद्दीयते सुखादिकं तच्चान्यैः पृथिव्या-
 दिभिः दातुमशक्यत्वाददत्तमित्युच्यते । “अधोरयदररिन्दानि सुकृतः
 (ऋ० सं० २, २, ४, ५)”—इति निगमः । अत्र ‘अदत्तदानमुदकैः’
 —इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ॥

(२७) ध्वञ्ज्वत् । ‘ध्वंसु गतौ च (भू० आ०)’ । चकारादधः-
 पतनेऽपि । औषादिको मनिन् भावे (उ० ४, १४०) । बाहुल-
 काद्-लोपः (१, २, १) । अस्म ध्वंसनं मेघेभ्यः पर्वतादिभ्यो वा
 अधःपतनं निम्नप्रदेशगमनम् । जलार्थिकर्तृकं वा गमनं मस्या-
 स्तीति मतुप् ; ‘अनो रुद् च (ऋ० सं० २, १६)’—इति मतुपो रुडागमः,
 रुटो ऽसिद्धत्वात् (ऋ० सं० २, १) तस्य च वत्त्वं भवति (ऋ० सं० २, ८) ।
 ‘ध्वञ्ज्वत् स्यात् ध्वंसनवत्’—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी । “सं
 त्वा ध्वञ्ज्वद्भ्येतु पायः (ऋ० सं० ४, ५, १८, २)”—इति निगमः ।
 माधवस्तु ‘समभ्येतु त्वां मदीये वर्धमानं ध्वंसनक्रियायुक्तमत्र’ वधनं
 स्पृहणीयं सद्भस्त्रसङ्क्रान्तम्—इत्यभाषयत् ॥

(२८) जामि १ । जामिर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) ‘वसि-
 वपियजि (उ० ४, १२१)’—इत्यादिना विहित इष् बाहुलकाद्
 भवति । जमति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते वा जलार्थिभिः ।
 यद्वा ; ‘जनो प्रादुर्भावे (दि० आ०)’ । अस्मात् ‘जनिघसिभ्यामिष्

० नैव पाठो यदाहुतः सावधीयः ।

१ ऋ० सं० ४, ५, १ । निघ० २, ४ ; ४, ४, १०, १०, ११ ।

(उ० १२६) '—इति इष् प्रत्ययो बाहुलकान्नकारादेशश्च दीर्घः (३, ३, १) । जायतेऽस्मात् पृथिव्यादि, जायते वा स्त्रकारणात् 'अग्ने-
रायः अद्भ्यः पृथिवीति (तै० उ०)' श्रुते । "जामिषत्"—इत्यन्ये
पठन्ति । निगमदर्शनान्निर्णयः ॥

(१८) आयुधानिः । 'युध सम्प्रहारे (दि० आ०)' । 'घञर्थे
क-विधानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इति कः । आयुध्यत्यनेनेत्या-
युधम् । यद्वा ; 'इगुपधञ्जाप्रौक्तिरः कः (३, १, १३५)'—इति
कर्त्तरि कः । आयुध्यते सम्प्रहरति रक्षांसि । जसि आयुधानि ।
"इन्द्रे सन्तिष्ठ जन्मायुधानि (ऋ० सं० ७, ४, ८, २)"—"जामि
ब्रुवाण आयुधानि वेति (ऋ० सं० ७, ६, ४, २)"—इति च
निगमौ ॥

(१०) क्षपः । 'क्षप प्रेरणे (उ० य०)' । कथादिष्वपठितो-
ऽपि 'बहुलमेतन्निदर्शनम् (उ० ग० सू०)'—इत्यस्योदाहरणत्वेन '।
धातुवृत्तौ पठ्यते । अमुनि क्षिणीपः । क्षिपयति प्रेरयति भागयति
पिपासाम् । "क्षपो जित्वन्तुः पृथ्वीभिर्ऋष्टिभिः (ऋ० सं० १,
५, ७, ३)"—इति निगमः ॥

(११) अहिः ‡ । निघनामसु निरुक्तम् (१, १०) । गच्छन्ति
निम्नं प्रदेशम्, आभिमुख्येन हन्ति तापम्, अहिंसकं वा प्राणि-
नाम् । "पृथिव्या निग्गोशा अहिम् (ऋ० सं० १, १, २८, १)"

• निघ० १०, ६ ।

। कथादिष्वपठितमेव, अत्र सर्वे एवमुदाहाराः प्राप्ताः पठिताः ।

‡ उ० १० । उ० ७४ य० २१ ।

—इत्यत्र 'शश प्रुतगतौ (भू० प०), अन्तर्णीतण्यर्थः, निर्गमभूमौ
पातनमुच्यते, अहिम् मेघं वृक्षमित्यर्थः'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ।
उदकं भवितुमर्हति । अन्वेपणीयो निगमः ॥

(३२) अक्षरम् ॥ निरुक्तं वाङ्मनामसु (१, ११) । व्याप्नोति
जगत्, अक्षयते भुज्यते वा प्राणिभिः, अनक्ति मेवयति भूमिं वा, न
क्षरति क्षीयते कदाचिदपीति वा । "ततः क्षरत्यक्षरम् (ऋ० सं०
२, १, २२, २)"—इति निगमः ॥

(३३) स्त्रोतः । 'सु गतौ (भू० प०)' । 'सुरीभ्यां तुद च
(उ० ४, १८७)'—इत्यसुन् । स्रवति निम्नं देशम् । "धन्वन् स्त्रोतः
क्षण्णते गातु भूमिम् (ऋ० सं० १, ७, २, ५)"—इति निगमः ॥

(३४) द्यप्तिः । 'दृप् प्रेरणे (दि० प०)' । क्तिन् । यद्वा ;
'क्तिवृक्षौ च सञ्ज्ञायाम् (१, १, १७४)'—इति क्तिच् । द्यप्यन्ति हि
देवतास्तेन तर्पिताः, द्यप्यन्ति तेन पीतेन प्राणिन इति वा । तथाच
श्रुतिः—'मन्ये' भिजानो अमृतस्य तर्हि हिरण्यवर्णा अतपं यदा वः'
(अथ० सं० १, ११, ६) । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(३५) रमः ॥ रमतिः शब्दार्थः (भू० प०) । पचाद्यच्
(१, १, १२४) । रमति हि तन्मेघपर्वतादिभ्यः पतत् । यद्वा ;
'रस आस्वादने (शु० प० अ०)' । 'पुंसि सञ्ज्ञायां चः (१, ७, ११८)' ।
रस्यते आस्वादयते जिह्वया लिङ्गते इति रसः । यद्वा ; रसोऽर्पा
शुणः ॥, शुणशुणिनोरभिदोषवारेणास्वायते ; सत्वर्धोऽप्यस्य लुग् वा
रममान् रसः । यद्वा ; रसतिरर्चयितुर्कर्मा (१, १४), पचाद्यच् (१,

१, १३४) ; अर्चते देवतात्वात्, अर्चतेऽनेन देवता इति वा । “आत्वा विश्वस्विन्देवः (ऋ० सं० ६, ६, १८, २)” — इति निगमः ॥

(१६) उदकम् ‡ । ‘उदकश्च (उ० २, ३६)’ — इत्युणादि सूत्रेण उदकशब्दो निपात्यते । कुन्-प्रत्यये खनतेरुत्पूर्वस्य धातु-लोपः । उत्खायते तद् वायुना विभज्यमानं कर्म, उत्खनति वा भूमिं स्वेन वेगेन कर्त्ता । उत्पूर्वस्य वाच्यतेर्लोपः उदकमिति ; उदञ्चतीत्युदकम् । “उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यते (अघ० सं० ३, १३, ४)” — इति, “समानमेतदुदकम् (ऋ० सं० २, ३, २१, ५)” — इति, “मण्डूका इवोदकान् (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)” — इति, “मण्डूका उदकाटिब (ऋ० सं० ८, ८, २४, ५)” — इति च निगमाः ।

(१७) प्रयः † । ‘मौञ् तर्पणे (क्रा० प०)’ । असन् (उ० ४, १८४) । तृप्यन्तेऽनेन देवताः । यद्वा ; प्रपूर्वात् यमते (भू० प०) रसुनि टिलोपो बाहुनकात् । प्रकर्षेण गच्छन्ति प्रयः । “आपो न द्यौषं दर्धति प्रयोसि (ऋ० सं० २, ४, ८, १)” — इति निगमः ॥

(१८) सरः ‡ । ‘स गतौ (भू० प०)’ । असन् (उ० ४, १८४) । सरति स्त्रियते वा सरः । “सार्कं सरसि चिगर्तम् (ऋ० सं० ६, ५, २८, ४)” — इति निगमः ॥

(१९) भेषजम् § । ‘भियञ् चिकित्सायाम्’ कण्डादिः (प०) । पुंसि सञ्ज्ञायां घः (१, ३, ११८) । भियज्यन्त्यनेन भेषजम्, ‘अन-

* नि० २, २४ । † प० १० । ‡ पु० ११ । ४० १०० प० १० ।

§ प० २, ६ । नि० १०, ०, ११ ।

न्तावसथेतिह भेषजात्—इति निर्देशात् साधु । “आप इहा उ
 भेषजीरापो’ (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)”—इति श्रुतिः । ‘भेषं रोगं
 जयति’—इति दुर्गः । यद्वा ; भेषजमस्त्रिद्वस्तीति भेषजम् । अर्थ
 आदित्वादच् (५, २, १२७) । तथा “अप्सु मे सोमो’ अन्नवीदन्त-
 विज्ञानि भेषजा (ऋ० सं० १, २, ११, ५)”—इति श्रुतिः । निगमो-
 ऽन्वेषणीयः ॥

(४०) सहः * । सहिरभिभवार्थः (दि० प०), अभिभवते
 उष्णमग्निं वा । यद्वा ; सहो बलं (निघ० २, ८), तदस्यास्तीति
 मत्वर्थायस्य लुक् (१, ४, १८ वा०) । बलवत् हि बलम् । “सह-
 दातुं पुरुहत्त चियन्ते’ (ऋ० सं० ३, २, ३, ३)”—इति निगमः ।
 सकारलोपगन्धसः ॥

(४१) शवः † । ‘दु शो खि गतिहृदोः (भू० प०)’ । ‘खेः
 सम्प्रसारणञ्च (उ० ४, १८८)’—इत्यसुन् । श्वयति गच्छति वर्धते वा
 यर्पाकाले । शवतेर्वा गतिकर्मणः (निघ० २, १४) असुन् । शवति
 गच्छति शवः । निगमोऽन्वेषणीयः । माधवेन स्त्रीये नामनिघण्टौ
 ‘शवः’—इत्येतन्नापाठि, ‘शिवम्’—‘शापम्’ इत्येते पठिते । द्वितीय-
 भागशाश्विवासु मातृपु प्रतीपं शपत्तद्यो वदन्ति । शिवमिति सनि-
 गमं दृष्टमपि भाषायामपि जलपर्यायत्वात् अत्र तत्पर्यायेन तस्य
 पाठे प्रयोजनं मन्दम्, शापमित्येतत्त्वत्यन्ताप्रसिद्धम् प्रायः पूर्वाचार्यैः
 समान्त्राये अपठितम् । अस्य च उदकनामत्वेनाप्रसिद्धत्वात्, शवस्य

* प० २, ८ । निघ० ३, २४, ११, ८ ।

† प० २, ८ । निघ० १०, ५८ ; ११, ११, २१, २४, १९, २१ ।

भोजः सहः इत्याभ्यां सह प्रसिद्धपाठेऽत्र दृष्टत्वात् , प्रायोऽचरसा-
म्याच्च लेखकैः प्रायेण श्व इति लिखितमिति । श्वपत्यनेनेति
शापम् । 'यकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १८)'—इति
घञ् । हस्ते ह्युदक मादाय श्वपन्ति मुनय इति श्रूयते ॥

(४२) यहः ॥ यातं प्राप्तं पिपासितैः, हुतं च यज्ञे देवता-
त्वात् । असुनि यातेर्हयतेष दिधातुजं रूपम् ; पृषोदरादिः ।
(६, ३, १०८) निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४३) भोजः ॥ 'उल्ल भार्जवे (तु० प०)' । 'उल्लेर्वलोपश्च
(उ० ४, १८७)'—इत्यसुन् , बाहुलकादुदकेऽपि भवति । उल्लते
रुक्तापचे न्यग्भावाप्यर्थः । उल्लतेर्षा नैरुक्ताधातोर्पृथक्कर्मणोऽसुन्
प्रत्ययः । उल्लत्यनेनेत्युक्त् । न्यग्भावयति या स्वदेगेनानतप्रदेमं,
वर्देति या वर्षासु वलवदा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४४) सुखम् ॥ सुखावहत्वात् सुखम् । 'सुखं काष्मात् ?
सहितं खेभ्यः, निरु० ३, १३)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । सुहु दितं
खेभ्यः । नेयं हितयोगलक्षणा चतुर्थी (१, ४, ४४ वा०), इन्द्रियाणा-
मचेतन्यात् सुखादिभिरसम्बन्धात् ; अत इयं द्विती पञ्चमी (२,
३, २५), इन्द्रियविषयसन्निकर्षस्य सुखहेतुत्वात् उपपद्यते इन्द्रियाणां
हेत्वर्थकयथानुसम्बन्धानुपपत्तेश्च सम्बन्धयोगपदार्थान्तराध्याहारः ।
अतिगयेन दितं पुरुषस्य, खेभ्यः ख-हेतुकमित्यर्थः । दितं वा
पुरुषे आत्मधर्मत्वात् सुखादीनां धर्माधिकरणत्वाच्च धर्मिणाम् ।
अथवा खेभ्य इति चतुर्थ्येव ; ख-शब्देन च आत्मा मनसा संयुज्यते

मन इन्द्रियेणेति सम्बन्धिसम्बन्धात् पुरुष एवोच्यते इति यथाश्रुत-
सम्बन्धः । तथाचोपनिषत्—‘वर्णः स एव इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यो
यथा क्षुरः’ । क्षुराधाने अयवहितं स्यादित्युपलक्ष्य प्राणान्ते च
प्राणानां भवतीति प्राणादिशब्दैस्तस्योद्दिष्टं दर्शयति—‘खं पुनः
खनतेः (निरु० १, ११)’, उत्पूष्य उत्पूषति चिनाशयति, किम् ?
परब्रह्मप्राप्तिसुखम्, कथम् ? कायसुखप्रवृत्तेरधोगमनात् इति
सुखम् । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(४५) चतुर् ० । ‘चदिः सौत्रः’ । ‘चद स्यैर्ये’ इति क्लृप्-
स्वामी । माधवपक्षे चदिः शकलीकरणार्थो हिंसार्थश्च । ‘चद गति-
हिंसनयोः’—इति सुबोधनीकारः^१ । शुद्धवीपचिवचियमि [मनि]
सदिचदिभ्य स्तः (उ० ४, १६२) । वर्षाव्यतिरिक्तेषु ऋतुषु सूर्य-
रश्मिभिराङ्गता द्वापो मेघेषु धनोभूताः पापाणवत् स्थिरा भवन्ति ;
जलाशयं प्राप्य वा ; अग्नये भुज्यते वा ; अतिपीतं श्लेष्मादि जन-
यित्वा प्राणिनो हिनन्ति वा ; गच्छति निम्नं गम्यते वा तदर्थिभिः ।
यद्वा ; चतुर्गन्धो बलनाम । अर्गं चाद्यच् (५, २, १२७) । बलवद्भि
जन्तम् । धननाम वा (निघ० २, १०), तद्वेतुत्वात्तावद्भ्याम् ।
चतादवहृष्टिकृत्कृत्कृत्वात् त्रायन्ते इति वा चत-गन्धात् त्रायतेष्व
चतम्, पृषोदरादिः (६, २, १०८) । “सुखं नो धेयु” वरुण चतुर्म्
(ऋ० सं० ४, ४, २, ६) । इहश्च बल मयं वेति माधवभाष्यम् ।
“उत चावापृथिवी चतसुह (ऋ० सं० ४, ८, ८, १)”—इत्यत्र च
चतं धनमिति इष्टम् । उभयमप्युदकं भवितुमर्हति ॥

(४६) आधयाः । आङ् पूर्वात् 'वी' गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यस-
नखादनेषु (अदा० प०) — इत्यस्मात् 'इणसासिः (उ० ४, २१६)'
— इति यादुलकादासि-प्रत्ययः । उपसर्गस्य धात्वर्थानुवर्तकः
अभिमुख्यार्थो वा ; अस्यते वीयते अभिमुख्येन गम्यते इति वा
आधयाः निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४७) शुभम् । 'शुभ दीप्ती (भू० आ०)' । क्तिप् प्रत्ययः ।
शोभते दीप्यते स्वेन तेजसा देवतात्वात् । द्वितीयैकवचनस्य प्रयोगो
यथादृष्टम् । "शुभं पृच्छमिपमूर्जं वर्हन्त (५, १, १, ४)" — "इयं
जनाय बहयः शुभस्यतीः (७, ८, १८, ४)" — "द्रवत्पाणी शुभस्यती
(१, १, ५, १)" — इति च निगमाः ॥

(४८) यादुः । 'या प्रापणे (अदा० प०)' । 'भृ-भृगौलृढव-
रिक्तरितनिधनिसृजिभ्य उः (उ० १, ७)' — इति यादुलकादु-
प्रत्ययो दुहागमस्य । याति निष्प्रं प्रदेशं यादुः । 'यादुः स्याद् गमन-
क्रियम्' — इति माधवः । तदानीमु-प्रत्ययो यादुलकात् । "ददाति
'मच्छं यादुरो' — (ऋ० सं० २, १, ११, ६) इत्यत्र स्कन्दस्वामी —
'यादुरित्युदकनाम, रोमत्वर्धीयः' — इति ॥

(४९) भूतम् । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)', निष्ठातकारः
कर्त्तरि । पूर्वमेव सत् भूतम् प्रथमदृष्टत्वात् । 'अपएव ससर्जादौ
तासु बीजमयासृजत् (१५० ८ श्रौ०)' — इति मनुः । अथवा 'भू
प्राप्ती (वा आ०)' — इति धातुः । प्राप्यं पिपासितैः । यद्वा ;
पञ्चसु पृथिव्यादियु महाभूतेष्वन्तर्भावात् भूतमित्युच्यते । 'भातान्त-
रिचं निर्भयिते अग्निन् भूतानि (२, ८)' — इति निरुक्त एवोदाह-
रणम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५०) भुवनम् ० । 'भू सत्तायाम् (भू० प०)' । 'भूसृष्ट-
भ्रसृजिभ्यश्छन्दसि (उ० २, ७५)'—इति क्युन्-प्रत्ययः, उवडा-
रेगः । भवस्यनेन सर्वे पदार्था इति भुवनम् । "य इमा विष्ठा
भुर्वनानि जुह्वत् (ऋ० सं० ८, ३, १६, १)" — "इमा च विष्ठा
भुर्वनान्यस्य (ऋ० सं० ३, ३, ३१, ४)" — इति च निगमौ ॥

(५१) भविष्यत् । भवतेरेव । 'लट् शिपे च (१, ३, १३)'
—इति लट्, 'लटः सदा (१, ३, १४), 'स्यतासी लसुटोः (१, १,
३३)', इडागमः (७, २, ३५) । जलं हि आगामिन्यपि काले विद्यते,
प्रलयेऽपि जलत्वस्य नागाभावात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५२) महत् ० । 'मह पूजायाम्' भूवादिः (प०), कथादिषु
(उ० प०) । अस्मात् 'वर्त्तमाने पृष्टमहहहज्जगच्छत्वच्च (उ० २,
७८)'—इति निपातनम् । महति महयति वा देवता मनेन पृष्टप-
स्येति महत्, मद्यते वा देवतात्वात् । यद्वा ; मानेन स्वर्गतेन
परिमाणेन अन्यान् स्वस्मादूनप्रमाणान् पदार्थान् जहाति अति-
क्रामति 'दमोत्तराण्यावरणानि सप्त'—इत्यत्र विष्णुपुराणे सर्व-
महत्त्वं जलतत्त्वस्योक्तम् । मानगन्दाज्जहातिष्वप्योदरादित्वाद्वृष-
सिद्धिः । "महत्त उरुत्वं स्यर्विरं तदासीत् (ऋ० सं० ८, १, १०,
१)" — इति निगमः ॥

(५३) आपः ० । एतदुक्तसमानार्थम् । ० ० ० । क्तां
ताभिर्हि व्याप्तम्, आप्रोतेः महह-कर्मकत्वात् । तथावाद्यर्पणिका

० निघ० १, १५. ०, १४. ८, १०. १०, ११ ; १४ ; ४६. १२, ११ ।

१ प० १, १ । निघ० १, १५ ।

३ पु० ३ । उ० २० प० १० ।

श्रुतिः—आपो अग्ने विश्वमावन् (अथ० सं० ४, २, ६)—इति ।
यदा ; कर्मणि क्तिप्, इन्द्रेण आसा आपः, तदाप्रोतीन्द्रो वा ।
'तदाप्रोदिन्द्रो' वो यतीस्त्रादापो अनु' एन (अथ० सं० १, १२,
२)—इति श्रुतिः । "आपो हि षा मयोभुवः (७, ४, ५, १)"
—इति निगमः ॥

(५४) व्योमः । निरुक्तमन्तरिक्षनामसु (३ । ४० २६ प० ११) ।
व्यवति प्राणिनः संवृणोति भूमिमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥
(५५) यशः ॥ 'अशू व्यासौ (स्वा० आ०)'—'अश भोजने
(क्रा० प०)' । 'अशेदेवने युद् च (उ० ४, १८६)'—इत्येतस्माद्
बाहुलकादुदकेऽपि भवति । 'अशेर्युद् च'—इत्येव शोभोजदेवः ।
अश्रुते व्याप्नोति जगत्, अशने वा प्राणिभिः । "तिर्यग् विलयस
जर्व्वुधो यस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् । अत्रासेत ऋषयः
सप्त साकं ये अस्त्र गोपा मंहती बभूवुः (अथ० सं० १०, २६, ८)"
—इति निगमः ॥

(५६) महः । महदित्यनेन समानम् । अवासुन् प्रत्ययः
(उ० ४, १८४) । "महा जिनीषि महिनि (ऋ० सं० ४, ४,
२८, १)"—इति निगमः । 'महो अर्षी (ऋ० सं० १, १, ६, १.
निरु० ११, २७)'—इत्यत्र 'मह उदकनाम'—इति स्कन्दस्वामी ।
'महोम्यः स्वाहा (?)'—इति च ॥

(५७) सर्षिकम् । 'स गतो (भु० प०)' । 'सर्षेर्नुम् च (उ० ४,
२३)'—इतीकन् प्रत्ययः । अधिगतं कित्वन्तु बाहुलकाच्च भवति,

शुणः, धावति सर्णीकम् । “सल्लिहाय त्वा सर्णीकाय त्वा सतीकाय त्वा (?)”—इति निगमः ॥

(५८) स्तृतीकम् । ‘स्तृ शब्दोपतापयो (भू० प०)’, स्तरतिगं-
त्यर्थः (निघ० २, १४), अर्चतिकर्मा च (निघ० ३, १४) । ‘अली-
कादयय (उ० ४, २५)’—इतीकन्-प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः, निपात-
नाप्तुगागमः । ‘शब्दं करोति, गच्छति, पूज्यन्तेऽनेन देवताः, पूज्यते
वा स्वयं देवतात्वात् इति स्तृतीकम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “सती-
कम्”—इति केचित् पठन्ति । ‘षट्स्त्र विशरणगत्यवसादनेषु
(भू० तु० प०)’—पूर्ववदीकन् (उ० ४, २५) ; दकारस्य तकारः ।
गच्छति अवसीदति कुक्षानि, अनेनेति वा । “सतीकाय त्वा (?)”
—इति पूर्वसुक्ती निगमः । अत्र स शब्देऽवपहकरणं पदकाराणा-
मभिप्रायस्य वैचित्र्यात् * ॥

(५९) सतीनम् । पूर्ववत् सर्वम् ; दकारस्य तकारोऽपि
निपातनात् । यद्वा ; सती शोभना असौ ; सामर्थ्यान्माध्यमिका
वाक्, सा ईना ईश्वरा अस्य तत् सतीनम् ; ‘सञ्ज्ञापूरण्योप
(१, १, १८)’—इति पुम्बद्वायनिषेधः । “अथो सतीन कङ्कतः
(ऋ० सं० २, ५, १४, १)”—इति निगमः । “सतीन मत्वाहय्यो
भरेषु (ऋ० सं० १, ७, ८, १)”—इति च ॥

(६०) गहनम् † । ‘गाहु विलोढने (भू० पा०)’ । ‘युच्
बहुलम् (उ० २, ७४)’—इति युच् प्रत्ययः, बहुलवचनाद्बहुत्वम् ।
अप्यगाह्यते प्राणिभिः गहनम् । “अन्धः किमासीद् गहनं गभीरम्

(ऋ० सं० ८, ७, १७, १)"—इति निगमः । अत्रान्धः गभीर-
मित्येते निरुक्त्या योजनीये ॥

(६१) गभीरम् ७ । गभीरार्तोः 'गभीरगभीरी' (उ० ४, २४)'
—इति नुगागम ईरन्-प्रत्ययो मकारलोपश्च निपात्यते । गच्छति
यज्ञेष्वाह्वतं वसतीवर्यादिरूपेण । "पर्यिं दीने गंभीर आँ (ऋ० सं०
६, ४, ५३, १)"—"न तं हन्ति स्रवतो' गभीराः (ऋ० सं० ८,
६, ५, ४)"—इति च निगमौ ॥

(६२) गम्भीरम् । 'लदरादयश्च (उ० ५, ४२)'—इत्यर-
प्रत्ययान्तेषु द्रष्टव्यः । निपातनाद् गभीरम् भडागमश्च । पूर्ववदर्थः ।
यज्ञः ; 'यह उपादाने (क्रा० उ०)', पूर्ववदरन्, 'द्वपहोर्मन्धन्दि' (सि० कौ० वै० ३ अ०) । रेफस्य मकारो बाहुलकात् स चाका-
रात् परः । गृह्यते यसतीवर्यादित्वेन । "गम्भीरेषु प्रतिष्ठाम् (ऋ०
सं० ८, ६, २, ४)"—इति निगमः ॥

(६३) ईम् १ । अव्ययमिदम् । "वि यदव्या चर्जयनाईई
यद्या (ऋ० सं० ४, १, १४, ४)"—इति निगमः । बहुषु पाठेषु
"कम् ३"—इति दृश्यते, तस्मिन्निभ्यमतः । ३ ३ ६ । अत ईमित्येव
पठितव्यम् ॥

(६४) अन्नम् ३ । 'अन प्राणने (अदा० य०)' । 'कृवृजृसि-
द्वपन्मभिस्त्रपिभ्यो नित् (उ० ३, ८)'—इति न-प्रत्ययः । अन्यते
प्राण्यते प्राणाभिः ; न हि कदाचिदपि जलेन विना जीवन्ति
प्राणिनः 'अस्य शोषादयो दोषा भवन्ति यदन्नामतः । न हि

• ५० ११ । ५०८४ य०३ । † य० ४, १ । निद० १, ८ ४, १८ ४ २८ ।

‡ य० २, ६ । निद० १, ८ १४, ४, १८ ६, २३ । § निद० २, ८ ।

तोयाद् विना तृप्तिः स्वस्थस्याप्यातुरस्य च"—इति वाग्भटः ।
अस्तेर्वा निष्ठातकारः ; अत्रात्र इति निर्देशात् अग्न्यादेशाभावः,
अद्यते अत्र । अत्रहेतुत्वाद्वा अत्र मित्युच्यते । "हिरण्यदा दंदतर्व-
मस्मै (ऋ० सं० २, ७, २३, ५)" —इति निगमः ॥

(६५) हविः । 'हु दानादानयोः (जु० प०)' । 'अर्विंशुचि-
हुसभिच्छदिच्छदिभ्य इतिः (उ० २, १०१)' —इति इति-प्रत्ययः ।
दीयते पिपासितेभ्यः, आदीयते वा जनैरुपभोगाय । अथवा ह्वयते
देवतोद्देशेन, प्रक्षिप्यते वैश्वानरे हविरिदं जुहोमोत्यादि मस्मैः ।
"हविषांलारो अपां पिपेर्त्तिं (ऋ० सं० १, ३, ३३, ४)" —
"विश्वकर्मन् हविषो वाहधानः (ऋ० सं० ८, ३, १६, ६)" —
इति च निगमः ॥

(६६) सद्यः * । (६७) सदनम् † । 'पदल्ल विघरण-
गत्यवसादनेषु (भू० तु० प०)' । पूर्वतः, 'मनिन् (उ० ४, १४०)'
—इति मनिन् प्रत्ययः । उत्तरतः, 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'
—इति युच् । विगौर्यते शिलादिषु यातात्, विगीर्यन्तेऽनेन
कुश्यादय इति वा ; गच्छति वागच्छति निवृत्तं, गम्यते वा प्राणिभिः ;
अवसादयति पिपासायुक्तं वा । 'हविर्हविषो सहि मद्य दैव्यम्
(ऋ० सं० ७, ३, ८, ५)" —इति निगमः ॥

(६८) ऋतम् ‡ ॥

(६९) योनिः § । 'यु मिश्रणे (अदा० प०)' । 'वह्निग्रियुद्ध-

* प० २, १०, २, ४ ; ३० ।

† निघ० ४, १०, ७, २६, १२, ३२ ।

‡ प० २, १०, २३, २, ४, ३, १८, ४, ४, ६, २२, ८, ६ ; १८ । निघ० १०, ४० ।

§ प० २, ४ । निघ० ७, ८, १८ ।

स्ताहात्वरिभ्यो निः (उ० ४, ५१)'—इति नि-प्रत्ययः । युतं मितं सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः । यदा ; वेतर्वकारस्य उकारः, स च ईकारात्परः यणादेशः, स एव प्रत्ययः । परिवीतं हि जलं वायुना तोरेण वा । यदा ; योनिः कारणमन्त्रस्य । 'हृष्टेरन्नं ततः प्रजाः (मनुः ३, ७६)'—इति हि स्मृतिः । "चरन् प्रियस्य योनिषु प्रियः सन् (ऋ० सं० ८, ७, ७, ५)"—"लचं पृथ्व्युपरस्य योनौ" (ऋ० सं० १, ५, २७, ३)"—इति च निगमौ ॥

(७०) ऋतस्य योनिः । यज्ञस्य योनिः ; नष्टुदकीन विना कथिदपि यज्ञः कर्तुं शक्यते, ऋतस्य आगामिनो वर्षजलस्य योनिर्वा,—आदित्यो भोमं रसं रश्मिनादत्ते पुनर्वर्षाकाले वर्षति ; तथा—'सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रयिः'—इत्युक्तम् । 'अस्य योनिर्भवति'—इति माधवः । "ऋतस्य योनि मा संदः (ऋ० सं० ४, १, ११, ४)"—"ऋतस्य योनागर्भे सुजातम् (ऋ० सं० १, ५, ८, २)"—इति निगमौ ॥

(७१) सत्यम् । सत्यु भवम् 'भवेच्छन्दसि (४, ४, ११०)'—इति यत् । यदा ; सत्यु साधुः 'तत्र साधुः (४, ४, ८८)'—इति यत् । सतीर्हमिति वा 'छन्दसि च (५, १, ६७)'—इति यः । "विद्युदसिविद्यामयाद्धानमृतास्त्यमुपैति (?)"—"ऋतात् सत्य सुपागात् (?)"—इति च निगमौ ॥

(७२) नीरम् । 'णीज् प्रापसे (भू० उ०)' । 'स्नायितस्त्रिवस्त्रिगक्ति (उ० २, १२)'—इत्यादिना रन्-प्रत्ययः । नयति प्राप-

यति शुद्धिं नीयते वा पुरुषेण स्वाभिमतकार्यसम्पादनाय । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(७३) रयिः ३ । 'रीङ् गतो १' । 'अच इः (उ० ४, १३४)'—इति इ-प्रत्ययः, गुणः । रीयते गच्छति रयिः । यद्वा ; रातेः-
(अदा० प०) इ-प्रत्यये बाहुलकात् युगागमो घातोऽस्त्वच । दीयते
पिपासितेभ्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७४) सत् ३ । 'अस भुवि (अदा० प०)' । स्रटः गतरि
'असोरसोपः (६, ४, १११)', सत् । सर्वदा विद्यमानं प्रत्येकपि
माशाभावात् 'सदसि भूयाः (?)'—इति निगमः ॥

(७५) पूर्णम् । 'पु पालनपूरणयोः (लु० क्रा० प०)' । निष्ठा-
तकारः । 'उदोष्ठपूर्वस्य (३, १, १०२)', 'हलि च (८, २, ७७)',
'रदाभ्याम् (८, २, ४२)'—इति निष्ठानत्वम्, 'रसाभ्यां नो णः
(८, ४, १)'—इति णत्वम् ; पूर्णम् । रक्षितं सेत्वादिना, तदर्थिभिः
पूरितं वा कटाहादिषु । यद्वा ; 'पूरी आप्यायने' दिवादियुरा-
दिव । 'वा दान्तगान्तपूर्वदस्त (३, २, २७)'—इत्यादिना निपा-
तितम् उपभोगक्षीर्णं आप्यायितम् । "पूर्णे पूर्णेन सिध्यते (अथ०
सं० १०, ८, २८)"—इति निगमः ॥

(७६) सर्वम् ३ । 'स्र गतो (भू० प०)' । 'सर्वनिष्ठस्वरिष्वलश्व-
शिवपट्यप्रह्वेष्वो- अतस्वे (उ० १, १५१)'—इति निपातितम् ।

* प० २, १० । निघ० ४, १७ ।

† 'रीङ् अच' दिवादि, 'री यतिरेषचक्षो' आदिव दृश्यते ; न तु रीङ्
गतौ वापि ।

‡ प० १, ७८ । निघ० १, २० ।

§ निघ० १, २४ ।

अतस्ते अकर्त्तरौत्यर्थः । सूतमनेन । यद्वा ; बाहुलकात् कर्त्तरि भवति ; सर्वम् । उभयत्रापि पचाद्यच् (३, १, १३४) । हिनस्ति पिपासामुष्णं वा । 'सर्वमस्मि सर्वं मे भूयाः (१)'—इति निगमः ॥

(७७) अक्षितम् ५ । 'क्षि क्षये (भू० प०)' । भावे निष्ठात-कारः । 'क्षितं क्षय', स यस्व न विद्यते, तदक्षितम् । सर्वदा सर्वे रूपभुज्यमानमपि स्वमहत्तया उपर्युपरि वर्षणाद्वा क्षयरहित-मित्यर्थः । क्षिय 'निष्ठायामप्यदर्थे' । वाक्त्रोगदैवयोः (६, ४, ६०-६१)—इति विहितो दीर्घः, अत्र च भाषो ष्यदर्थः, तस्मात् स न भवति ; दीर्घाभावात् 'क्षियोदीर्घात् (८, २, ४६)'—इति निष्ठानवमपि न भवति । "उत्समर्चितं व्यर्चन्ति (अथ० सं० ४, २७, २)"—"समानमर्थमर्चितम् (अ० सं० २, १, १८, ५)"—"अक्षितमत्यै जुहोमि स्वाहा (१)"—इति च निगमाः ॥

(७८) बर्हि १ । निगमोऽन्वेयः । धृञ्निर्लोपश्च (उ० २, १०२)—इत्यादिना पूर्ववत् साध्यम् ॥

(७९) नम ६ । नमतेः (भू० प०), 'मनिन् (उ० ४, १४०)'—इति मनिन्-प्रत्यये धातोर्मन्वीपो दीर्घश्च निपात्यते § । नम्यते पुष्येदेवतात्वात् । णिजन्ते वा निपातनम् । नमयति नदीतीर-निकटवर्त्तिनो वेतसादोन् । अथवा 'अम गत्यादिषु' 'भूवादिः 'अम रोगे' जुरादिः, नञ्-पूर्वः ; अस्मांश्चिपातनं पूर्ववत् । न

* निघ० ३, ११, ११, ११ ।

† उ० १ ४ २८ प० ६ । प० ३, २ । निघ० ८, ८ ।

‡ निघ० १, २९ ४ २४ ।

§ 'नामन्-मीमन् (प० ४, १०६)—इत्यादिर्न साधनम् ।

अमन्ति गच्छन्त्यनेन । न हि स्नानपानीपयोगिजले विद्यमाने प्राणिनोऽन्यत्र गच्छन्ति । तथाहि—श्रोत्रियसज्जनदीप्रमृतिषु विद्यमानेष्वेव वासो विधत्ते स्मृतिः । न आमयत्यनेन रोगी न भवत्यनेनेत्यर्थः । 'आपो' अमीवचार्तनीः (ऋ० सं० ८, ७, २५, ६)—इति श्रुतिः । "नामानि यद्वा अधि येषु वर्हते (ऋ० सं० ७, २, १३, १)" — "दर्धानां नामं यद्विर्यम् (ऋ० सं० १, १, ११, ४)" — इति च निगमौ ॥

(८०) सर्पिः । 'रुष्ट मती (भृ० प०)' । 'अर्चिश्चिद्गुह-
पिष्टदिष्टदिभ्य इतिः (उ० २, १०१)' — इति इति-प्रत्ययः ।
सर्पति द्ववद्भवत्वात् । * * । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८१) अपः ० । 'आङ् व्याप्ती (स्वा० उ०)' । आपः कर्मा-
ख्यायां ङस्त्वो तुट् च वा (उ० ४, २०२) — इत्यसुन् प्रत्ययो बाहुल-
कात् जलेऽपि भवति ; अपः । आप इत्यनेन समानार्थम् ।
"वद्मीनां गर्भो" अपसामुपस्वात् (ऋ० सं० १, ७, १, ४) —
"जामीनामग्निरपसि स्वसृणाम् (ऋ० सं० २, ८, १४, १)" — इति
च निगमौ ॥

(८२) पवित्रम् १ । 'पूष् पवने (क्रा० उ०)' । 'पुवः सञ्ज्ञा-
याम् (१, २, १८५)' — इति करसे इव-प्रत्ययः । पुनात्यनेनात्मानं
स्नातः । अथवा 'कर्त्तरि चरिदेवतयोः (१, २, १८६)' — इत्यपि
देवतात्वात् कर्त्तरि इव-प्रत्ययः । पुनाति पापहृतः । तथाच
मनुः—'ज्ञानं तपोऽग्निराहारीमृग्यनोवार्युपाञ्चनम् । वायुः कर्माक'

कालौ च शुद्धेः कर्तृणि देहिनाम् (५ अ० १०५ श्लो०) — इति ।
 “शतपर्विव्राः स्वधया मदनतोः (ऋ० सं० ५, ४, १४, ३)” — इति
 निगमः ॥

(८३) अमृतम् ‡ । नञ्-पूर्वात् स्त्रियतेर्धातोः ‘तन्निमृङ्भ्यां
 किञ्च (उ० ३, ८५)’ — इति तन् प्रत्ययः । न स्त्रियन्ते हि प्राणिनो-
 ऽनेन पीनेन । अथवाऽत्यन्तस्वादुरसत्वादमृतमित्युच्यते ; तथा
 ‘अमृतीद्यापः’ — इति इतिः । “यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम्
 (ऋ० सं० २, ३, १८, १)” — इति निगमः ॥

(८४) इन्दुः † । ‘अि इन्दी दीप्तौ (ह० आ०)’ । अस्मात्
 ‘उन्देरिष्वादेः (उ० १, १२)’ — इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुल-
 काद् भवति, धकारस्य दकारश्च । इन्दे दीप्तये स्वेन तीक्ष्णा
 देवतात्वात् । यद्वा ; ‘उन्दी क्लेदने (ह० प०)’ । ‘उन्देरिष्वादेः
 (उ० १, १२)’ — इत्यु-प्रत्यय आदेरिष्वादेः उन्नति भूमिमिन्दुः ।
 यद्वा ; ‘इति परमैष्ये (भू० प०)’ । अस्मादु-प्रत्ययः । परमैष्यरं
 हि जलं देवतात्वात्, प्राणिनां प्राणनस्य जीवनस्य च तदायत्त-
 त्वाच्च । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८५) ईम ‡ । हिरण्यनामसु व्याख्यातम् (२ । पृ० २०
 प० १) । हिनोति गच्छति निम्नं प्रदेशं, गम्यते या तदर्थिभिः,
 सहेते वा यर्पासु । निगमोऽन्वेषणीयः ‡ ॥

(८६) खः ‡ । सुपर्वादत्तेऽन्तर्भावितव्यार्थात् ‘अन्येभ्योऽपि

* पृ० २ । ४० १८ प० १९ । † प० १, १० ४. ४ । निब० १०, ४१ ।

‡ पृ० २ । ४० १८ प० १० । § सा० ख० आ० ४ १. ४, ४ ३८५ ।

|| पृ० ४ । ४० १४ प० १४ ।

दृश्येन्त (३, २, ७५)”—इति विच् गुणः, ‘खरादिनिपातमथयम् (१, १, ३०), सुपो लुक्, रेफस्य विसर्जनीयः । अनाहठगादि-जनितं क्लेशं सुष्ठु शोभनं गमयति नाशयति; खः । यद्वा ; केवला-देव स्थायं विच्, ‘अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः’—इत्युक्ते-रिष्टार्थसिद्धिः । अरथं गमनं दोषरहितत्वेन शोभनं यस्य, सुष्ठु गच्छति निम्नं प्रदेशमिति वा, सुष्ठु प्राप्तिभिर्गम्यते इति वा; खः । अकारान्तमप्यस्ति । सुपूर्वाद्गमतेय बाहुलकाद् भवति । * * * । “आविः खः क्लृप्ते गूहते बुधं (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)”—“खः” सिपासन्नधिरो गविंष्टिषु (ऋ० सं० ७, १, १, २)”—इति च रेका-न्तस्य निगमौ । “आसु स्वासु धर्मगः (ऋ० सं० ८, ७, २, १)”—इत्यकारान्तस्य । समान्त्रायपाठः उभयत्र समानः ॥

(८०) सर्गाः । ‘सृज विसर्गे (तु० प०)’ । कर्मणि घञ् । सृज्यते मेघैर्विसृज्यत इति सर्गः ; जसि सर्गाः । यद्वा ; सर्गी वेगः ; ‘अर्गभादित्वादच् (१, २, १२०)’ । वेगवन्ति हि जलानि । “सर्गी-सो वताईव (ऋ० सं० ७, ७, ११, ४)”—इति निगमः ॥

(८८) शम्बरम् * । सम्पूर्वाद् हणोते: ‘पहहृनिगिगमघ (१, १, ५८)’—इत्यप् । मंत्रियते मेघैः । यद्वा ; पचायच् (२, १, १३४), हणोति हि भूमिं संवरम् । पृषोदरादित्वात् (१, १, १०८) शम्बरम् यद्वा ; शम्बो वज्रः निरुक्तो मेघनामसु (१०। पृ० ७१ प० ८) । तद्दानपीन्द्रः शम्बः, मत्वर्यो यस्य लुक् । ‘रा दाने (पदा० प०)’ ; शम्बेनेन्द्रेण दीयते शम्बरः । ‘घञर्थे क-विधानम् (१, १, ५८ वा०)’

—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः । यदा ; ग्रन्थ तद्वरञ्च शम्बरः ।
गमनं च रोगाणामुत्कृष्टञ्च सर्वपदार्थेषु इत्यर्थः । ‘शम्बरं सम्बरं
जलम्’—इति साधवः । “अतिथिन्वाय शम्बरं गिरिरूपो अशोभरत्
(ऋ० सं० २, १, १८, २)”—इति निगमः ॥

(८६) अश्वम् § । आङ् पूर्वात् भवतिः क इत्येष बाहुलकाद्
भवति, उपसर्गकस्यत्वञ्च । ‘ऊर्ध्वस्युभयथा (६, ४, ८६)’—इति
सुपि भूसुधियो विधीयमानो यथादेशो व्यत्ययेन क-प्रत्ययेऽपि
भवति । आ समताद् भवति विद्यते अश्वम् । ‘अश्वमा भवति’
—इति साधवः । “सनेम्यश्वं मरुतो^१ चुनन्ति (ऋ० सं० २, ४,
८, १)”—इति निगमः ॥

(८७) वपुः† । ‘दु वप वोजतन्तुसन्ताने (भू० उ०)’ । ‘अर्त्ति-
पृथपियजितनिधनितपिभ्यो नित् (उ० २, ११०)’—इत्युसि-प्रत्ययः ।
उमेऽनेन वीजम् ; वीजवपने हि जलं साधकतमं भवति । “चरिरिण्ड-
१ ‘चिर्वपुषामिदेकम् (ऋ० सं० १, ५, ७, ४)”—इति निगमः ॥

(८८) अश्वम् § । अन्तरिक्षनाम्नीऽम्बरशब्दस्य निर्वचने विस्त-
रणीकम् (१ । पृ० २० प० ७) । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८९) तोयम् § । तवतेर्बृद्धिकर्मणः (निरु० ८, २५) ‘अग्रा-
दयस्य (उ० ४, १०८)’—इति यत्-प्रत्ययो निपातितो द्रष्टव्यः ।
वर्द्धते वर्षासु । ‘तदति तोयम्’—इति चीरस्वामी । तदतिः
पूर्ववत् यत्-प्रत्यये निपातनाद् दकारलोपो गुणः । यदा ; तदिः

* उ० १० । पृ० ६४ प० १७ ।

† पृ० २, ७ ।

‡ निरु० ९, १० ।

§ पृ० २ १५ ।

सौत्र आचरणार्थः । “तोयेन जोवद्वाः ससर्जं भूम्याम् (?)”
—इति निगमः ॥

(८३) तूयम् ‡ । पूर्ववन्निपातनाद्रूपसिद्धिः । उकारस्य दीर्घः
(६, ३, १३३) । निगमोऽन्वेषणीयः † ॥

(८४) कूपीटम् । ‘कूप सामर्थ्यं (भू० आ०)’ । ‘कृत्कृपिभ्यः
क्रीटन् (उ० ४, १८०)’ इति क्रीटन् प्रत्ययः । ‘कूपो रो लः (८,
२, १८)’—इत्यत्र, काशिकावृत्तिः—‘कृपण-कूपीट-कर्पूरादयोऽपि
कूपेरेव द्रष्टव्यः’ । ‘उणादयो बहुलम् (१, ३, १)’—इति च कूपे-
रेव बाहुलकास्तत्त्वाभावः । माय्ये तु—‘कृपणादीनां प्रतिषेधो
वक्तव्यः (८, २, १८ भा०)’—इति सत्त्वाभावः । कल्पते ताप-
निवारणाय । “यत्रा कूपीटमनु तद्वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २१,
२)”—इति निगमः ॥

(८५) शुक्रम् ‡ । ‘शुच दीप्तौ (निघ० १, १७)’ । अस्मात्
‘ऋज्वेन्द्रायवज्रविप्र (उ० २, २७)’—इत्यादिना ककारान्तादेर्गो-
र-प्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । शोचते शुक्रः । यद्वा ; शोचते
र्ज्वलतिकर्मणः (निघ० १, १७) सम्पदादित्वात् (१, १, ८५ वा०)
क्षिप् । शुचि, तद्यस्य ; रो मत्वर्थीयः । दीप्तमित्यर्थः । शुक्रं
तेजः शब्दो वा, रेतः-पर्यायत्वात् ‘देवानां वै रेतो वर्पम्’—इति
श्रुतेः उदकनामत्वमपि बोद्धव्यम् । “शुक्रासु ते शुक्रमायुनाम् (१)”
—इति निगमः ॥

• घ० २, १३ । निघ० ८, १३ ।

† ऋ० म० ७, ७, २०, ३ द्रष्टव्यः ।

‡ निघ० ८, ११ १९, १० ।

(८६) तेजः ॥ 'तेजु पासने' भूवादिः परस्मैपदी । असुन् (उ० ४, १८४) । तेजयति पासयति प्राणिनः पिपासादिनिवारणात् । यद्वा ; 'तेज निशाने (भू० भा०)' असुन् । अग्नि-जलादपां कार्यकारणयोरभेदोपचारात् तेज इत्युक्तिः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८७) स्वधा ॥ स्व-शब्द उपपदे 'डु धाञ् दानधारणयोः (जु० उ०)'—इत्यस्मात् 'आतोऽनुपसर्गे कः (१, २, ३)' । स्वमात्मानं सर्वान्तर्यामिणं भगवन्तं नारायणं धारयति 'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं ॥ तेन नारायणः स्मृत (मनुः १ अ० १० श्लो०)'—इति । स्वं धनं ददातीति वा ; गस्थोत्पत्तिहेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८८) वारि । ऊर्णोतिः इण् प्रत्ययः । वार्यते तत् सेत्वादिभिः पुरुषैः । वाजसनेये सौत्रामणी-प्रैये—"देवं बृहद्वारितीनाम् (य० वा० सं० २१, ५७)"—इति निगमः । अस्य भाष्य-कदुवटः—'वारितीनामुदकयतीनां वारिप्रभवानां वा ओषधीनां सम्यग्निनि अध्वरे स्तोत्रम्'—इत्यादि ॥

(८९) जन्मम् । 'जन्म घातने (भू० प०)', 'घातनं तैत्थम्'—इति वृत्तिः । जन्मति शीतं भवति । यद्वा ; जायत इति जः । 'अन्येष्वपि दृश्यते (१, २, १०१)'—इति ङो निरुपपदादपि जनेर्भवति । जैः जातैः प्राणिभि जायते पादीयते इति जन्मम् । 'ना आदानि (अदा० प०)' । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१००) जलापम् * । जैः जातैः लप्यते वाष्प्यते (भू० उ०)
इति जलापम् । ज-शब्द उपपदे लपिः कर्मणि घञ् । 'जलापं
ज-लपितं जातैः'—इति माधवः । यद्वा ; जलापमिति सुखनाम,
सुखहेतुखादपां ततेती ताच्छब्दम् । “रुद्रं जलापमपजम् (ऋ०
सं० १, १, २६, ४)”—इति निगमः । 'जलापनुदकनाम वा'—
इति माधवोऽभाषयत् ॥

(१०१) इदम् । 'इदि परमेस्वर्ये (भू० प०)', इति त्वानुम् ।
'इन्देः कर्मिर्नलोपथ (उ० ४, १५२)'—इति कर्मि-प्रत्ययः ।
देववाद्वा परमेस्वर्यं विद्यते । 'इणो दसुग्'—इति यीभोजदेवः ;
इयते निज्जं प्रदेशं गम्यते वा । यद्वा ; इन्देः कर्मिन् बाहुलकात्
लोपो धकारस्य दकारश्च । इन्दे दीप्यते इदम् । “स्वसरो या
इदं ययुः (ऋ० सं० २, ५, २६, ५)”—“ता जिह्वया सदमिदं
सुमिधाः (ऋ० सं० ५, १, १०, १)”—“रूपामिमामो अर्कणोदि-
दताः (ऋ० सं० ४, २, १८, ३)”—इति च निगमाः ॥

॥ इत्येकगतमुदकनामानि (१०१) ॥ १२ ॥

अवनयः^(१) । यच्छा^(२) । खा^(३) । सौराः^(४) । स्त्रोत्याः^(५) ।
एन्यः^(६) । धुनयः^(७) । कुजानाः^(८) । वक्षणाः^(९) । खादोः^(१०) ।
अर्णाः^(११) । रोधंचक्राः^(१२) । हरितः^(१३) । सरितः^(१४) ।
अयुवं^(१५) । नभन्वः^(१६) । वध्वः^(१७) । हिरण्यवर्णाः^(१८) ।

* प० १, ६ ।

(१) कानिचिद्वचनेषु एकत्रैव “अवनाः”—इति,
टीकाहकारात् ।

(२) “यच्छा”—इति च ।

(३) “अवनाः” इति । “अवनाः” C. D. F । (४) “वज्र”—इति च ।

रोहितः^(१८) । सस्रुतः^(१९) । अर्णीः^(२०) । सिन्धवः^(२१) ।
कुल्याः^(२२) । वर्यः^(२३) । उर्व्यः^(२४) । द्रुगवत्यः^(२५) । पाव-
त्यः^(२६) । स्ववन्त्यः^(२७) । ऊर्जस्वत्यः^(२८) । पयस्वत्यः^(२९) ।
सरस्वत्यः^(३०) । तरस्वत्यः^(३१) । हरस्वत्यः^(३२) । रोधस्व-
त्यः^(३३) । भास्वत्यः^(३४) । अजिराः^(३५) । मातरः^(३६) ।
नद्यः^(३७) । इति सप्तविंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥

(१) अवनयः^१ । पृथ्वीनामसु व्याख्यातः (१। पृ० १२ प० ७) ।
अयन्ति जगत् स्रोदकेन, अथ्यन्ते प्राणिभिस्तीरादिनिर्माणेन । “आ-
सिञ्चन्तीरवर्णय ससुद्रम् (ऋ० सं० ४, ४, ११, १)” — “गा न ग्राणा
अवनोरमुचत् (ऋ० सं० १, ४, २८, ५)” — इति च निगमौ । निग-
मेषु बहुवचनान्तत्वेन प्रायशः अयणात् सर्वत्र बहुवचनान्तत्वम् ॥

(२) यक्षाः ५ । ‘या प्रापये (अदा० प०)’ । ‘येवयङ्गजिह्वा-
यीवाप्यामीवा (उ० १, १५२)’ — इति निपातनात् अ प्रत्ययो धातो-
र्ज्ञस्त्वत्वं द्रुगागमय । बाहुलकादायः स्थाने ङीप् दीप्यस्यादित्वाद्

(१८) “रोहितं” — इति भाष्यः । “रुतापयं” — इति छ । (२७) “ऊर्जे” C, ग ।

(१९) “सस्रुतं” न C, D, F छ । “सरित्” — इति छ ।

(२०) “अर्णयः” — इति च टीकावचनात् । (२४) “आप्यन्” — इति छ ।

(२६) “मातरः” — इति छ । (३०) “नद्यः” — इति छ ।

• “इति नदीनाम्” न । † पु० १३ प० ६ प० ६ ।

‡ एकवचनान्तपाठा अपि इत्यने परं ते द्विवचनान्तपाठा प्रायः । तदाहि अन्त्यसि
प्रायम् — १, १, ३, ४ अर्णयि — भूमिम्, ततः २, ४, २३, ३ अर्णयि — भूमिः,
ततः १, ६, १, १ अर्णयि — भूमिम् इति, एवम् अर्णयि — एवम् इति व्याख्या
वीर कायच १, १८ ३ । ‡ प० ४, १ । निब० ८, ८ ।

द्रष्टव्यम् । याति तांस्तान् प्रदेशान् प्राप्यन्ते वा प्राणिभिः । यद्वा ;
 'यद्वाः'—इति महत्त्वाम (निघ० २, २), पूर्ववत् छीप् । यद्वाः महत्यो
 नद्यः । द्विधातुजं वा इदं नाम,—यातेर्द्ध्वजः, पृषोदरादिः (६, १,
 १०८) । याताय प्राणिभिः हताय यन्नेष्वित्यर्थः । "स्वयमत्कैः परि-
 दीयन्ति यद्वाः (ऋ० सं० २, ७, २४, ४)" — "अवर्द्धयन्त्सुभगं"
 सुत यद्वाः (ऋ० सं० २, ८, १२, ४)" — इति च निगमौ ॥

केषु चित् कोशेषु "यव्याः"—इतीदं नाम दृष्टम् । 'यु मित्यपि
 (अदा० प०)' पृथग्भावोऽप्यस्यार्थः—इति नैगमकाण्डे 'वियुते
 (निघ० ४, २५)' इत्यस्य निर्वचने स्कन्दस्वामिना प्रतिपादितः । 'यु
 मित्यपि'—इति अयं पठ्यते, प्रयुज्यते च—'जनयत्यै त्वा संयौमि'—
 इति, तथापि पृथग्भावेऽपि वर्तते । न चायं वेदपसर्गस्यार्थः, केवल-
 स्यापि दर्शनात्—'युतं धनमस्य', 'युतं भोजनमस्य', 'युतोऽयम्'—
 इति पृथग्भूत इति गम्यते—इति । अस्मात् 'आसुयुवपिरपिल-
 पित्रपिषमय (१, १, १२६)'—इति ष्यति प्राप्ते 'कृत्यष्पुटो बहुलम्
 (१, १, १११)'—इति 'असौ यत् (१, १, ८७)', गुण, 'वान्तो यि
 प्रत्यये (१, १, ७८)' वर्षासु मेघैरुदकेन मित्यपीयाः, अन्येषु सूर्य-
 रश्मिभिरालुटेन पृथग्भवन्तीति वा । अथवा 'युज् बन्धने (क्रा०
 उ०)' अस्मात् अक्षरादित्वात् (उ० ४, १०८) यक् द्रष्टव्यः । बध्यते
 आसु सेतुरिति, यव्याः । यद्वा ; यवेभ्यो धान्यपिमेपेभ्यो हिताः
 'उल्लयवमापतिलहपव्रक्ष्णय (५, १, ७)'—इति यत् । नदीज-
 नापि वर्द्धन्ते यव्याः । "वार्धं त्वा यव्याभिः (ऋ० सं० ६, ७, २, २)"
 —इति निगमः । 'ऊदमिव कुल्याभिः'—इति माधवभाष्यम् ।
 अनयोर्युक्तं गृह्णन्तु सूरयः ॥

(३) खाः* । 'खन अवदारणे (भू० उ०)', 'अन्येष्वपि दृश्यते (३, २, १०१)'—इत्यत्र 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः (३, २, १०१ भा०)'—इत्युक्ते निरूपयदादपि जनिव्यतिरिक्तादपि खने डः प्रत्ययः, टाप् । हचहननादिन्नेष खाताः । तथा च श्रुतिः—'अपां विन मपिहितं यदासीद् ह्रं जघ्न्वा अप तद्वार (ऋ० सं० १, २, ३८, १)'—इति, 'इन्द्रो अस्मां अददद् वज्रबाहुः (ऋ० सं० १, २, १३, १)'—इति च नदीवाक्यम् † । यद्वा ; खनन्ति भूमिं वेगेन वहन्त्यः । अथ वा । 'खे दाने (१)' । 'घञर्थे क-विधानम् (३, ३, ५८)'—इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् कः, टाप् । 'खे स्थैर्ये हिंसायाञ्च (भू० प०)'—इति वा । खायन्ति स्थिरा भवन्ति ह्रस्वेण रुदाः, हिंस्यन्ते वा तेन, खाः । "सरायसत्तामुप सृजा वृणानः (ऋ० सं० ४, ७, ८, ४)"—"ऋध्यामं ते वरुण खानृतस्य (ऋ० सं० २, ७, ८, ५)"—इति च निगमौ ॥

(४) सौराः ‡ । 'पिञ् बन्धने' भौवादिकः औग्यादिकश्च । 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च (उ० २, २४)'—इति र-प्रत्ययः । सौर्यन्ते बन्धन्ते आसु सेत्वादितः शिलादिभिरवतारा वा । 'सरणात् सौरः'—इति सत्तेर्धातोः 'कृपृगुकटिपटिशौटिभ्य ईरन् (उ० ४, २८)'—इति माहुलकाद् भवति टि-लोपश्च । 'सौरा शब्दो नदी-वचनान्तोदात्तः, हल-वचन आद्युदात्तः'—इति माधवः । "द्रवित्वं:

* निरु० १, १३ १०, ८ ।

† तथाचैव अनुक्रमणिका—'यत्र नदीवाक्यं चतुर्ध्वजामोदशम्'—इति तत्र चेट् पठो ।

‡ निरु० ८, ४० ।

पृथि॒यां सी॒रा अधि॑- (ऋ० सं० ८, १, ८, ४)—“सी॒रा इन्द्रः
स्त्रिवि॑तये पृथि॒या (ऋ० सं० ३, ६, २, ३)”—इति च निगमः ॥
“सी॒रो यु॒ञ्जन्ति क॒वयः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)”—इति इल-
वचनः ॥

(५) स्त्रो॒त्याः । स्त्रो॒तसि॑ भवाः । ‘स्त्रो॒तसो वि॒भाषा॒ण्डरी
(४, ४, ११३)’—इति ञ-प्रत्ययः । स्त्रो॒तोऽनु॒सर॒णादि॑ नद्यो
भवन्ति । “न॒व॒ति स्त्रो॒त्या नव॑ स्त्र॒वन्तो (ऋ० सं० ८, ५, २५, १)”
—इति निगमः ॥

(६) ए॒भ्यः । ‘इ॒ष ग॒तौ (षदा० प०)’ । ‘वी॒ज्या॒ज्वरि॒भ्यो
निः (उ० ४, ४८)’—इति बाहु॒लका॒दि-प्रत्ययः । ‘छा॒दि॒कारा॒त्
(४, १, ४५ पा०)’—इति ङीप् । यन्ति ए॒भ्यः ग॒मन-स्वभा॒वा हि
नद्यः ग॒म्यन्ते॒ वा प्रा॒णिभिः । “वि॒ यद् वर्त्त॑न्त ए॒भ्यः (ऋ० सं० ४,
३, १२, २)”—इति निगमः । ए॒नी-शब्दो नदी-वचनो ऽन्ती॒दात्तः
अन्यत्राद्यु॒दात्तः इति॑ भाष्यः । “ए॒नी॑ त ए॒ते ह॒हती॑ च॒भिः श्रिया॑
(ऋ० सं० २, २, १३, ६)”—इति अस्यो॒दाहर॑णम् ॥

(७) धु॒नयः ॥ ‘धु॒ञ् क॒म्प॒ने’ भौवादिः । बहु॒लानु॒वृत्तेः
‘वृ॒णि॒वृ॒न्निपा॒र्णि॒र्धू॒र्धि॒भू॒र्धि (उ० ४, ५२)’—इत्यु॒क्ते नि-प्रत्ययः
किञ्च । धु॒न्वन्ति क॒म्पय॑न्ति ती॒रह॑चादीनि, क॒म्प॒न्ते वा स्वयं
ग॒मन॑शीलत्वात् । “दि॒वेदि॒वे धु॒नयो॒ य॒त्त्यर्थ॑म् (ऋ० सं० २, ७,
१२, २)”—इति निगमः ॥

(८) र॒जानाः । ‘र॒जो भ॒ङ्गे’ तुदादिः परस्मैपदी । व्यत्ययेन

शानच्, अत्र च प्रथमा-समानाधिकारेण शानच् भवति, मुगागमस्तु न क्रियते आगमानित्यत्वेन व्यत्ययेन वा । रुजन्ति कूलानि । “सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः (ऋ० सं० १, २, ३, १)” — इति निगमः ॥

(८) वक्षणाः ॥ ‘वक्ष रोषे (भू० प०)’ । ‘क्रुधमण्डार्येभ्यश्च (?)’ — इति युच् । वक्षन्ति क्रुध्यन्तीव हि ताः वर्षासमये देगेन गच्छन्त्यः । चित्स्वरं बाधित्वा व्यत्ययेन प्रत्ययस्वरः । यद्वा ; ‘वह प्रापणे (भू० उ०)’ । अस्माद् ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)’ — इति युचि मुगागमो बाहुलकाद् भवति । स्वयं प्रवहन्ति हि ताः । ‘वक्षतिः प्राप्तिकर्मणः स्यात्’ — इति माधवः । युच् । प्राप्यन्ते हि ताः प्राणिभिः प्राप्नुवन्ति वा समुद्रं निम्नं वा । “प्र वक्षणा अभिनुत् पर्वतानाम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)” — “महि ज्योतिर्नि हितं वक्षणासु (ऋ० सं० १, २, ३, ४)” — इति निगमौ ॥

(१०) स्वादोक्षर्षाः । ‘स्वाद भक्षणे (भू० आ०)’ । कर्त्तव्य-सुन्. (उ० ४, १८४) अर्षशब्दोऽकारान्तोऽपि निरुक्त उदकनामसु (१२ । ८८ सू० २५०) । स्वादः, भक्ष्यमाणः । भक्षणेन चात्र बाधनं लक्ष्यते, तेन कूलं बाधमानोऽर्षो जलं यासामिति स्वादोक्षर्षः, वेगवज्जला इत्यर्थः । ‘प्रकृत्यान्तः पादमन्थपरे (६, १, ११५)’ । तथा च माधवः — “धन्वर्षसो नृद्यः स्वादोक्षर्षाः (ऋ० सं ४, २, २६, २)” — इत्यत्र ‘धन्वर्षसस्तदज्जलाः । स्वादोक्षर्षा जलान्विताः । स्वादो वेगवज्जलं यासां तास्तथोक्ताः भक्षितकूलोदकाः’ — इति । “धन्वर्षसः (ऋ० सं० ४, २, २६, २)” — इत्ययं निगमः । अप्रार्षम्-शब्दो विशेषणम्, अन्यो वा निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(११) रोधचक्राः । ‘रुधिर् आवरणे (रु० प०)’, ‘भावे (१२ १८)’ घञ् । ‘डु कृन् करणे (तना० उ०)’, ‘घञर्थे क-विधानम् (१, ३, ५८ वा०)—इति कः । ‘कृजादीनां के द्वे भवतः’—इति द्वित्वम् । चक्रम् करणम्, रोधः, रोधस्य निरोधस्य चक्रं करणं कृतिरासां विद्यते इति रोधचक्राः । नद्यो वृद्ध्या प्राणिनां स्त्रैर-सञ्चरणनिरोधकारिणः । यद्वा ; रोधः तीरं, तस्य करणं निर्माण-मासां विद्यते तीरवत्यो हि नद्यः । सकारलोपञ्छान्दसः । यद्वा ; रुधिः करणे घञि (१, ३, १८) रुध्यतेऽनेन जलप्रयाह इति रोधः शब्दः करणं निर्माणमासां विद्यते । “समुद्रं न स्रवतो रोधचक्राः (ऋ० सं० २, ५, १३, २)”—इति निगमः ॥

(१२) हरितः ऋ । ‘हृज् हरणे’ भूवादः (उ०), ‘ह्र प्रसङ्ग-करणे’ जुहोत्यादिः (१) । ‘ह्रस्वरुहियुपिभ्य इतिः (उ० १, ८४)’ । हरन्ति वृक्षगुल्मादीनि वेगेन, प्रसङ्गं हरन्ति वा । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(१३) सरितः । ‘स्र गतो (भू० प०)’ । पूर्वेषु सूत्रेषु (उ० १, ८४) इति-प्रत्ययः एव इत्यनेन समासार्थः । “सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेनाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, १)” —“यो वां समुद्रान्-सरितः पिपर्त्ति (ऋ० सं० ५, ५, १७, २)” —इति च निगमो ॥

(१४) अघुवः ण । ‘अहि गतो (भू० आ०)’ । ‘जह्वादयश्च (उ० ४, १००)’—इति रु-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु द्रष्टव्योऽयं शब्दः, निपातनाम-लोपः, ‘तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् (६, ४,

८६ वा०)”—इत्युबद्धं । गच्छन्ति तांस्तान् प्रदेशान् । ‘अग्न्युवो गम-
नात् नद्यः’—इति माधवः । “समग्न्युवो न समनेष्वल्लम् (ऋ० सं०
५, २, १, ५)”—इति निगमः ॥

(१५) नमन्तः । ‘अम तुम हिंसायाम्’ भूवादिरात्मनेपदी,
दिवादिः क्रादादिश्च परस्मैपदी । ‘दाभाभ्यां तुः (उ० ३, ३१)’—इति
बाहुलकात् तु-प्रत्यये नकार उपजन । नमन्ते, नम्यन्ति, नम्रन्ति
इति नमन्तः । ‘जसादिषु छन्दसि वा वचनं प्राङ् शौचल्युवधाया.’
—इति विकल्पितत्वात् ‘जसि च (७, ३, १०८)’—इति गुणा-
भावः । नद्यो हि बाधिकाः कूनादीनाम् । “प्राप्नुवो नमन्तो ३’
नयकोः (ऋ० सं० २, ६, २, २)”—इति स्त्रीलिङ्गो निगमः । “प्र
पर्वतस्य नमन्तु रेषुच्युः (ऋ० सं० ४, ३, २४, ७)”—इति पुंलिङ्गे ।
अथ ‘सिन्धवः स्युर्नमन्तः’—इति माधवनिर्वचनानुक्रमणी ॥

(१६) वधः† । ‘वह प्रापणे (भू० उ०) । ‘वहो घय (उ० १,
८०)’—इति ज-प्रत्ययः । वहन्ति उद्यन्ते वा भूभ्याम् । यद्वा ;
समुद्रस्य भार्यात्वात् वध इत्युच्यते । सरित्पतिर्हि समुद्रः ।
निगमोऽन्वेषणोयः ‡ ॥

(१७) हिरण्यवर्षाः । हिरण्यशब्दो निरुक्तः (१ । २ । १)
‘हर्यतेः कथ्यन् हिरय’—इत्यादिना । ‘हृञ् वरणे (स्वा० उ०) ।
‘ऋजेन्द्राग्रवज्र (उ० २, २७)’—इत्यादिना रन्-प्रत्ययान्तो निपा-
तितः । वृणोति त्रियते वाऽसाविति वर्षः श्वेतादिः । हिरण्यः

* ‘मनन्ते शब्दकर्मणो नम्यन्तिवत् नमनवः उदकाणि’—इति च तत्रैव
सावर्णीयव्याख्यानम् ।

† निब० २, १ ।

‡ ऋ० मे० ४, ३, १, ६ द्रष्टव्य ।

कान्त इष्टो वर्ष्णी यासां ताः । यदा ; हिता घर्मादी रमणीया मनः-
प्रवृद्धादजनयित्राः, वारिकाय तापादेर्भूम्या वा इति । “हिरण्य-
वर्ष्णीः परियन्ति यज्ञीः (ऋ० सं० २, ७, २३, ४)” — इति निगमः ॥

(१८) रोहितः † । ‘रुह बीजजन्मनि (भू० प०)’ । ‘द्विष्ट-
रुहियुपिभ्य इतिः (उ० १, ८४)’ । रोहन्त्याभिर्वीजानि, तज्जलेन
हि बीजानि प्ररोहन्ति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) सस्रुतः । सम्पूर्वात् ‘स्रु गतौ (भू० प०)’ — इत्यस्मात्
‘क्षिप् च (३, २, ७६)’ — इति क्षिप् प्रत्ययः । सङ्गताः संस्रुतः ।
समोऽन्तलोपप्लवण्डसः । सुद्रनद्यो महानद्यश्च परस्परं सङ्गता
भवन्ति ततः सस्रुत इत्युच्यन्ते । सस्रुत सङ्गता इति माधवः ।
यदा ; स्त्रवणैः सम्पदादित्वात् (३, १, ८४ या०) क्षिप् । स्त्रवणं
स्रुतजलप्रवाहः स्त्रोत इत्यर्थः, तथा सह वर्त्तन्ते इति सस्रुतः ।
‘सहस्र सः सञ्ज्ञायाम् (३, ६, ७८)’ — इति सः, सस्रुतः । ‘सस्रुतः
स्त्रोतसा युक्ताः’ — इति च माधवः । “ऋतस्य धेनो अयनन्तसस्रुतः
(ऋ० सं० २, २, ८, १)” — इति निगमः ॥

(२०) अर्ष्णीः † । ‘ऋण्य गतौ’ तनादिः (प०) । ‘पचाद्यच्
(३, १, १३४)’ । अर्ष्णन्ति गच्छन्त्यर्ष्णीः । यदा ; अर्ष्ण इत्यकारान्त-
सम्पुदकनामेत्युक्तम् (१४१ छ० १३५०) । अर्ष्ण आदित्वादच् (५, २,
१२०) । जलवत्यो हि नद्यः । ‘अर्त्तेरर्ष्णीस्युपगाः’ — इति माधवः ।
तत पक्षे ‘धापुवस्यज्यतिभ्यो न- (उ० ३, ६)’ — इति न-प्रत्ययः ।
यदा ; पचाद्यचि (३, १, १३४), अर्त्तेः ‘उदके नुट् च (उ० ४,

१८२)'—इत्यसुनि विहितो मुडागमो बाहुलकाद् भवति । “ऋणो-
रूपो अनवद्यार्थाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)”—इति निगमः ॥

(२१) सिन्धवः* । ‘स्यन्दू प्रस्रवणे (भू० आ०)’ । ‘स्यन्देः सम्प्र-
सारणं धय (उ० १, ११)’—इत्यु-प्रत्ययः । स्यन्दन्ते इत्यर्थः ।
“अधो अद्याः सिन्धवः स्त्रोत्याभिः (ऋ० सं० ३, २, १३, ४)”—
“यस्य ते सप्त सिन्धवः (ऋ० सं० ६, ५, ७, २)”—इति च
निगमी ॥

(२२) कुल्याः । ‘कुल संस्थाने (भू० प०)’ । कौलन्ति
संस्थायन्त्यस्मिन् शिलादय इति कुलं पर्वतः । कुले प्रधान भूते
पर्वते भवाः कुल्याः । ‘भवे छन्दसि (४, ४, ११०)’—इति यत् ।
कुलियनिर्वचने ‘कुलशातनः (निर० ६, १७)’ । मेघस्य पर्वतस्य
वा समुच्छ्रिताः प्रदेशाः, कुलाः, तेषां च शातनः इत्युक्तेः । मेघस्य
पर्वतस्य वा समुच्छ्रिते प्रदेशे कुले भवन्तीति कुल्याः । चौरस्वामी
तु ‘कुलानि पर्वतानि श्यति पचच्छेदेनेन तनूकरोति, कुलियः’—
इत्युक्तवान् । यदा ; ‘कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित् (अम० १, १०,
१४)’—इत्यत्र चौरस्वामिनो व्याख्या—‘कृत्रिमा अल्पा च क्षेत्र-
कार्या कुल्या’ । कुले साधुः ‘तत्र साधुः (४, ४, ८८)’—इति यत् ।
यदाहुः—‘कुल्यादानं जलं विद्यात् कुल्यो मान्ये व्यवस्थितः ।
दाम्पत्यं कुलमित्यन्ये हलं १ वा कुलमुच्यते’—इति । “स्यन्दन्तां

* निर० ३, २०, ८, २६ १०, ३ ।

† “कटागव धमं हल बह्वर्च ओवितार्चिणाम् । चतुर्गव षड्व्यानां द्विगव
त्रयधातिनाम् ॥”—इति हारीत । ‘बह्वर्च मध्यं हलमिति तथाविध इत्यत्रेन
यावतो भूमिर्वाच्यते तत्पुनरिति वदति’—इति कुल्लुक (मनु ०, ११८) ।

कुल्या विपिताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, ३)"—“ऊदं कुल्या
इवाऽऽगत (ऋ० सं० ३, ३, ८, ३)"—इति च निगमौ ॥

(२३) वर्यः । ‘वृज् वरणे (स्त्रा० उ०)’, ‘वृज् सम्भती (क्रा०
आ०)’ । ‘अच इः (उ० ४, १३४)’—इति इ-प्रत्ययः, ‘हृदि-
कारात् (४, १, ४५ वा०)’—इति ङीप् । वरणीयाः सम्भजनीया
वा वर्यः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इदं नाम माधवः “ऋतावर्यः”—इत्यपठत् । ‘ऋतमित्युदक-
नाम (निरु० २, ५२), ‘हृन्दी वनिषौ च (५, २, १२२ वा०)’
—इति मत्वर्थीयो वनिप्, ‘वनो र च (४, १, ७)’—इति ङीष्तेषौ,
‘अन्वेषामपि दृश्यते (६, ३, १३७)’—इति दीर्घः ; ऋतावर्यः ।
“ऋतावरीरुपं सुदुर्त्तमेवैः (ऋ० सं० ३, २, १२, ४)”—इति
निगमः ॥ अत्र स्कन्दस्वामिना ‘नदीनाम’—इति नोक्तम्, युक्तं
गृह्यन्तु सूरयः ॥

(२४) उर्यः० । ‘जर्षुज् आच्छादने (अदा० उ०)’—इत्य-
आद् वृणोतिष्ठ । उर्य इति पृथिवीनामसु व्याख्यातम् (१, १, १०) ।
महत्यो नद्यः, छादयित्तो वा भूमेः खेनोदकेन ॥

एतदादीनामुत्तरेषां नाम्नां निगमा अन्वेषणीयाः प्रायेण ॥

(२५) इरावत्यः † । ‘इण गती (अदा० प०)’ । ‘ऋजे-
न्द्रायवष्विप्र (उ० २, २७)’—इत्यादिना इ-प्रत्ययो गुणाभावो
निपात्यते । इरा वलं, तदासामस्ति मतुप्, वत्वं, ङीप् ॥

(२६) पार्वत्यः । पर्वतशब्दो निरुक्तो मेघपर्वतानां नामत्वेन

(१, १०, ८) । 'तस्यापत्यम् (४, १, ८०)'—इत्यण्, डीप् (४, १, १५) ॥

(२७) स्ववन्त्यः । 'सु गतौ (भू० प०)', । लट्, शङतो डीप् । सर्वदा गमनस्यभावः । "नवतिं स्त्रीत्या नवं च स्ववन्तीः (कट० सं० ८, ५, २५, १)"—इति निगमः । अत्र स्त्रीत्या इति विशेषणम् ॥

अस्य स्थाने "रेवत्यः"—इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा ; 'रयिः'—इत्युदकनाम (१२, ७१) । रयिरासामस्तीति मतुप्, 'रयेर्मतौ बहुलम् (६, १ १४ वा०)'—इति सम्प्रसारणम् । "पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम् (श्रु० सं० ८, ८, ३८, १)"—इति निगमः । सिन्धुग्रन्थो विशेषणम् ॥

(२८) ऊर्जस्तत्त्वः । 'ऊर्जं बलप्राणनयोः' चुरादिः (प०) । असुन् (उ० ४, १८४) । ऊर्जयतोत्यूर्जो बलं तेन तद्वत्यः । 'अस्त्रायामेधास्त्रजो विनिः (५, २, १२१)'—'बहुलच्छन्दसि (५, २, १२२)'—इत्युक्ते मतुप्, 'तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)'—इति भ-सञ्ज्ञा । बलवत्यो हि नद्यः यतः स्ववेगेन स्थिरानपि वृक्षादीन् हरन्ति । 'ओजसा वा एता वहन्ती रिवोहतौ रिव आकूलन्ती रिव धावन्ती रिव (?)'—इति श्रुतिः ॥

(२९) पयस्तत्त्वः । 'पा पाने (भू० प०)' । पिबतेरो चासुन् (६, ४, ६६ । उ० ४, १८४) । पीयत इति पयः । प्यायतेर्वा (भू० आ०) असुनि बाहुलकात् ; 'प्यायः पी (६, १, २८)'—इति

निष्ठायां विहितः पी-भावो भवति । वर्द्धतेऽनेन पीतेन प्राणिन इति पयः । उदकं तद्वत्तः ॥

(३०) सरस्वत्यः ण । सर इत्युदकनाम्नि निरुक्तम् (१२, ३८) ; तद्वत्तः सरस्वत्यः ॥

(३१) तरस्वत्यः । 'तृ प्लवनतरणयोः (भू० प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । तरन्त्यनेनापदमिति तरो बलं, तद्वत्तः ॥

(३२) हरस्वत्यः । 'हृज् हरणे (भू० उ०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । 'उदकं हर उच्यते'—इति निरुक्तम् (४, १८) ; तद्वि बहुव्रीहि हरन्ति, सर्वे क्रियते वा प्राणिभिरुपभोगाय, तद्वत्तः ॥

(३३) रोधस्वत्यः । रोधसा तोरेण, तद्वत्तः । "चिन्ना रोधस्वती रनु" (ऋ० सं० १, ३, १०, १)—इति निगमः ॥

(३४) भास्वत्यः ॥ । 'भा दीप्ती (अदा० प०)' । असुन् (उ० ४, १८४) । भा दीप्तिः, तद्वत्तः ; दीप्तिमत्यो हि नद्यः ॥

(३५) अजिराः ण । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' । 'अजिर-शिशिर-शिथिल-स्मिर-स्फिर-स्थविर-खदिराः (उ० १, ५३)'—इति किरच्-प्रत्ययो वी-भावाभावश्च निपात्यते । अजन्ति गच्छन्ति चिप्यन्ते प्रेर्यन्ते आसु नाव इति । यद्वा ; 'अजिरम्'—इति चिप्रनाम (निघ० २, १५), अजिराः जीघ्रगाः ॥

(३६) मातरः ॥ । 'माट् माने (अदा० आ०)' । लृन्-लृवी,

* नियमस्तस्य ऋ० सं० १, १, १०, २ द्रष्टव्यः ।

† उ० ११ । उ० ८० प० १ । ‡ नियमस्तस्य ऋ० सं० ४, ८, १०, २ द्रष्टव्यः ।

§ नियमस्तस्य ऋ० सं० १, ४, १०, १ द्रष्टव्यः ।

॥ उ० ८ । उ० ११ प० १ ।

¶ प० २, १३ ।

•• निघ० १, ८, ४, १४, ८, १२, ० ।

‘शंसिचदादिभ्यः सञ्ज्ञायां ढन्-ढचौ * (उ० २, ८०)’—इति वचनात् । ‘न षट्स्रस्त्रादिभ्यः (४, १, १०)’—इति ङीप्-प्रति-
षेधः । निर्मोयते प्रजापतिना, भान्ति आसु आप इति वा, माढ-
वसोकस्य रचिका इति वा ; नदीमाढक इति हि देशस्य व्यप-
देशः । “जज्ञानं सप्तमातरः (ऋ० सं० ७, ५, ४, ५)”—द्वितीयमा
सप्तमिंवास माढयु’ (ऋ० सं० २, २, ८, २)”—इति च निगमौ ॥

(१७) नद्यः ङ । ‘षट् अय्यस्ते षट्ते (भू० प०)’ । पचाद्यच्
(१, १, १३४) । तत्र च ‘नदट्’—इति टिटयं पठ्यते (४, १,
१५ भा०), ततो ङीप् । नदन्ति नद्यः । * * * । “सो अय्यसो न
नद्यः समुद्रियः (ऋ० सं० १, ४, १८, २)”—“प्रतोपं शायं नद्यो’
वहन्ति (ऋ० सं० ७, ७, २०, ४)”—इति च निगमौ ॥

॥ इति सप्तविंशवदीनामानि ॥ १३ ॥

अल्यः^(१) । हयः^(२) । अर्वा^(३) । वाजी^(४) । सप्ति^(५) ।
वज्रि^(६) । दधिका^(७) । दधिकावा^(८) । एतग्वा^(९) ।
एतगः^(१०) । पैडः^(११) । दौर्गाहः^(१२) । औच्चैःश्रवसः^(१३) ।
ताह्य^(१४) । आशुः^(१५) । ब्रध्नः^(१६) । अरुपः^(१७) ।

* ‘वन्तुषी शंसिचदादिभ्यः सञ्ज्ञायां ङादिटौ’—इति ङी० पाठः ।

१ ‘द्विमी नद्यन्-उटानु-मन्वसवीहिपासितः । आश्रदीमाढको द्वेवमाढकप यथा-
समम्’—इति यम० ङी० १, १, १२ ।

२ ‘प० ३, १’ निघ० १, १४, ८, २४ ११, ४८ ।

(६) “एतग्वा” ङ-अ-व्यतिरिक्तं यम० ङी० १, ८, ७, ३—इति च तस्य निगमः ।

(११) “दौर्गाह” —इति ङ । (१२) कातिरिक्तं सुवेव “औच्चैःश्रवस” —इति ।

“उट्टे अय्यस” —इति ङ ।

मांश्चत्वः^(१८) । अव्ययः^(१९) । श्येनासः^(२०) । सुपर्णाः^(२१) ।
पतङ्गाः^(२२) । नरः^(२३) । ह्यार्याणाम्^(२४) । हंसासः^(२५) ।
अश्वः^(२६) । इति षड्विंशतिरश्वनामानि * ॥ १४ ॥

(१) अत्यः † । 'अत सातत्यगमने (भू० प०)' । 'कृत्यलुटो बहुलम् (३, १, ११३)'—इति कर्त्तरि यत् । अथ वा 'अन्नगादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत् प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अतति सततं गच्छति, गच्छत्यनेनाश्वारोह इति वा । "वामत्या अपि कर्षे" वहन्तु (ऋ० सं० ४, १, १०, ४)"—इति निगमः ॥

(२) हयः । 'हय गतिविक्रान्ते (भू० प०)' । पचाद्यच् (१, १, १३४) । हयति गच्छत्यध्वानं, विक्रमते वा । 'अश्वत्थीनां गतिविशेषो विक्रमणम्'—इति वृत्तिः । "हयो न विह्वां अयुजि स्त्र्यं, धुरि (ऋ० सं० ४, २, २८, १)"—"हयोसि (ता० ब्रा० १, १, ७)"—इति च निगमौ ॥

(३) अर्वा ‡ । 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)' । 'सामदि-पद्यसिंपृथक्किभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)'—इति वनिप् प्रत्ययः । गच्छत्यध्वानं प्रापयत्यध्वनः पारमिति वा । 'अर्वेररणवान् (निघ० १०, ३१)'—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी । भाष्ये तु अर्वेररणवान्

(१८) "मांश्चत्वः" य । "मांश्चत्वः" छ, अन्त्येवमपि निगमः ऋ० सं० ७, ४, २१, १ । ऋ० सं० ३, ४, २१, १ इत्यस्यावयवे—"मांश्चत्वः"—इति पदकारणभङ्गः, "मयतुः"—इति माचपस्य च । "मयतो" । "मयतुः"—इति छ ।

(१९) "अव्ययः" C. D. F. छ ।

(२०) "श्येनासः" छ ।

(२३) "नरः" न iid. छ ।

* "इत्यध्वानाम्" य ।

† निघ० ३, १२ ।

‡ निघ० १०, ११ ।

इत्यर्थप्राप्तवचनं द्रष्टव्यम् । अक्षरान्तर्णीतण्यर्थाद्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (१, २, ७५)'—इति वनिनि रूपम् । प्रेर्यते कसादिना प्रतिक्षणं पार्थागादिनेति वा । यद्वा ; * * * अन्यमाश्रितः अस्व-
तन्त्र इत्यर्थः अश्वो ह्यारोहिपरतन्त्रः । "द्रुवी यन्वन् क्त्वा न.र्वा (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)"—इति निगमः ॥

(४) वाजी० । 'वज गतौ (भू० प०)' । चञ् । वाजी वेग । 'रंहस्तरणिः प्रसभो वेगो रपो जवो वाजः'—इति निघण्टुः (१) । 'अजिन्नज्योष (७, १, ६०)'—इत्यत्र न्यासः—'चकारस्यानुक्तसमु-
च्चयार्थत्वाद् वजेरपि कुत्वप्रतिषेधसिद्धे भवति वाजः वाज्यम्'—
इति । वाजी ऽस्यास्ति 'अत इनिठनी (५, २, ११५)' वाजी ।
वेगवान् ह्यश्वः । यद्वा ; वाजोऽर्श्वं देवतात्वे हविलक्षणेन, अश्व-
जातीयत्वे तज्जात्युचितमुद्राद्यन्नेन तद्वान् । 'वाजाः पक्षाः अभूयन्-
स्येति वाजी'—इति चीरस्वामी । वैजनवान् वा । वैजनं कम्पनं
कम्पितः स्वयं, कम्पयिता वा परेषा मित्यर्थः । अथ 'यो विजी
भयवसनयोः (ह० प०)'—इत्यस्माद् वाजगण्डः पृषोदगादित्वात्
सिद्धः । "विमोचनं वाजिनो रामंभस्य (ऋ० सं० १, १, १८, ५)"
—इति निगमः ॥

(५) सप्तिः १ । 'पप समवाये (भू० प०)' । 'सपिनसिपसि-
पदिभ्यस्तिप्'—इति श्रीभोजदेवः । सपति सङ्ग्रामेषु सहमामयेति ।
गति-कर्मणो वा सप्तिः । 'सपतेः स्पर्गार्थात्'—इति माधवः ।
'सृष्ट गतौ (भू० प०)'—अस्माद्वा ति-प्रत्यये गुणे च रिफलोपो

वाहुलकात्, सर्पति सप्तिः । “जुपाण ईन्द्र सप्तिभिर्न आ गहि
(ऋ० सं० ६, १, ८, ३)” — इति निगमः ॥

(६) वज्रिः ॐ । ‘वह प्रापणे (भू० उ०)’ । ‘वहिविश्वयुद्ध-
ग्लाहास्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)’ — इति नि-प्रत्ययः । “ये त्वा
वहन्ति वज्रयः (ऋ० सं० १, १, २६, ६)” — इति निगमः ॥

(७) दधिकाः १ । ‘तत्र दधिका इत्येतद् दधत् क्रामतीति
वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा (निरु० २, २७)’
— इत्यत्र स्कन्दस्वामो — ‘दधेकाः ; दधत् धारयत् स्वारोहिषं
क्रामति ; दधत् क्रन्दति ह्यर्पार्थं जेपारवं करोति ; दधदित्याकारी
भवति अधिष्ठितम् ; ईपदवनत-मध्यभागः, उद्धत-कन्धरः, कुक्षित-
घोणः, स्तिमितचक्षुः, कर्णशुक्तिकाकारी भवति’ — इति । सर्वत्र
दधच्छब्दः पूर्वपदं तस्य पृषोदरादित्वात् (६, १, १०८) तकारलोप
इकारान्तादेशश्च । क्रामतेः क्रन्दते राड्पूर्वात् करोतेर्वीत्तरपदं,
तत्र, क्रामतेः ‘जनसनखनक्रमगमो विट् (३२, ६७)’ — इति विट्,
‘विङ्गनोरनुनासिकस्यात् (६, ४, ४१)’ — इत्यात्वम् । क्रन्देः ‘अन्येभ्यो-
ऽपि दृश्यन्ते (१, २, ७५)’ — इति विच्, व्यत्ययेनानुनासिकस्यात्वं,
दकारनोपश्च पृषोदरादित्वेन करोतेः क्तिप् युक् चानुयर्त्तते । षाड्
च धातोः परी यणादेशः ; दधिकाः । “क्रतुं दधिका अनु सप्तवी-
रवत् (ऋ० सं० १, ७, १४, ४)” — इति निगमः ॥

(८) दधिकावा । अत्र ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (१, २, ७५)’ —
इति घनिप् । अन्यत्सर्वं पूर्वेण समानम् अर्थश्च । “दधिकादिप्रमूर्जे
स्वर्जनत् (ऋ० सं० १, ७, १४, २)” — इति निगमः ॥

(८) एतग्वा । 'इण् गतौ (अदा० प०)' । 'हसिमृगूरावामिद-
मिलूपूध्रुर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८२)'—इति तन् प्रत्ययः कर्मणि ।
'भूतेऽपि दृश्यन्ते (३, ३, २)'—इत्युक्तेः भूतेऽपि भवन्ति । एतं
प्राप्तम् । 'गन्तु गतौ (भू० प०)', 'इण्योभ्यां वन् (उ० १, १, ५०)'
—इति बाहुलकाद् वन् प्रत्ययः टि-लोपय । गम्यत इति ग्वः
गन्तव्यो देशः । एतः प्राप्तो गन्तव्यो येन स एतग्वः । अग्नस्तु
शैघ्रातिशयेन गमनारम्भ एवाविलम्बितं गन्तव्यदेशं प्राप्नोतीति एत
उच्यते । 'एतग्वाः प्राप्तगन्तव्याः'—इति माधवः । यद्वा ; एत-
शब्दः शक्तपर्यायः, गमेः क्तिप् , 'गमः कौ (६, ४, ४०)'—इत्यनुना-
सिकलोपः, 'जञ् च गमादीनाम् (६, ४, ४० वा०)'—इत्युकारो-
ऽन्तादेशः । आगमनमागूः । धातूपसर्गयोः स्थानविपर्ययः प्राप्तः ।
एतस्य शक्तवर्णस्यागमनमस्यास्ति मत्वर्थीयस्य लुक् । एतग्वाः
शक्तवर्णा अग्न्याः । यद्वा ; एतः शक्तवर्णोऽस्यास्तीति 'केगादोऽन्य-
तरस्याम् (५, २, १०८)'—'अन्येभ्योऽपि दृश्यते (५, २, १०८ वा०)'
—इति य-प्रत्ययः, गकारउपजनः । 'एतस्य श्वेतवर्णस्य ग्वो
मत्वर्थीयो भवति'—इति माधवः । सर्वेषामग्नानां यत्र क्वापि
यौक्तमस्ति रूपेण वा । एतग्वा-पदोऽग्रे वर्तते । तथाच 'विशाखा-
पाठो मन्यदण्डयोः (?)'—इत्यत्र पदमध्वरी—'विशाखा-
पाठगौ रुटिरूपेण मन्यदण्डयोर्वर्तते, तेन यथाकथञ्चिच्छा-
धुत्वानुगमनायं व्युत्पत्तिः क्रियते'—इति । तेनामत्वर्थेऽपि न
दोषः । 'एतग्वा'—इत्याकारान्तपाठो यथादृष्टम् । "एतग्वा चित्र
सुयुजां युजानः (ऋ० सं० ५, ५, १०, २)"—"एतग्वा चित्र एतग्वा

युयोजंते (ऋ० सं० ६, ५, ८, २)—इति च निगमादौ 'सुपां
सुलुग् (७, १, ३८)'—इति विभक्तेराकारः ॥

(१०) एतशः । 'इण् गतौ (अदा० प०)' । 'इणस्तश्चान्तश्चसुनी
(उ० ३, १४५)'—इति तश्चन्-प्रत्ययः । एतशः गमनकुशलः ।
यद्वा ; एत-शब्दात् लोमादित्वात् (५, २, १०) शस्* । एतद्वा
एतच्छरीर एतशः ; घृपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) सर्वसिद्धिः ।
“एतशो वहन्ति धूर्णु युक्तः (ऋ० सं० ५, ५, ५, २)” — “यदेतशेभिः
पतरै र्ययसि (ऋ० सं० ७, ८, १२, ३)” —इति च निगमौ ॥

(११) पैहः । 'पद गतौ (दि० आ०)' । 'कृष्टमृदभ्यो वः
(उ० १, १५१)' इति व-प्रत्ययो बाहुलकात्, अकारस्यकारः
घृपोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । पद्यते गच्छति पद्यतेऽनेनेति वा ।
'पदेः पैहो गतिक्रियायाम्'—इति माधवः । “पैहो न हि त्व मर्हि
नाम्ना हुन्ता (ऋ० सं० ७, ३, २४, ४)” —इति निगमः ॥

(१२) दौर्गहः । दुर्-शब्दे उपपदे गृह्णातिः (आ० उ०)
गाहिर्वा (भू० आ०) 'ईपदुःसुषु कच्छायैषु खल् (३, ३, १२६), घृपो-
दरादित्वात् (६, ३, १०८) गृह्णातिः रीफलोपः, गाहिर्गृह्णत्वम् ।
अश्वहृदयानमिन्नैर्गृहीतु मशकत्वात् दुर्गह इत्युच्यते । दुर्गह एव
दौर्गहः, प्रश्नादित्वादण् (५, ४, ३८) । यद्वा ; 'दुःखेन गहितव्य-
त्वात् दुर्गाहं जल मुच्यते'—इति माधवः, तच्च भयो दौर्गहः, 'तच्च
भवः (४, ३, ५३)'—इत्यण् ; 'अप्सु योनिर्वा अग्नः (शत० ब्रा०
५, ४, ४, ४)'—इति श्रुतिः । “सप्तऋषयो दौर्गहे बध्यमाने
(ऋ० सं० ३, ७, १८, ३)” —इति निगमः ॥

(१३) औच्चैः यवसः । अमृतमन्यने जातोऽथ उच्चैः यवाः ।
उच्चैर्महच्छ्रवः कीर्तिरस्येति, 'तस्यापत्यम् (४, १, ८२)'—इत्यण् ।
तत्कुलीना ग्रन्थाः सर्वे । निगमोऽन्वेयणीयः ॥

(१४) तार्क्ष्यः १ । तूर्णमयुते गन्तव्यं, तीर्णं अन्तरिक्षे क्षिय-
तीति तार्क्ष्यः । तूर्ण-शब्दात् तीर्ण-शब्दाद्वा पूर्वपदम्, अग्नोतिः
क्षीयते वीतरपदम् ; पृषोदरादिः (६, १, १०८) । अग्नो हि
वैगवशादाकाशे गच्छन्निव हि दृश्यते प्रेक्षकैः । यद्वा ; ऋगि-
न तार्क्ष्यसादृश्यात् ॥ तार्क्ष्य इत्युच्यते । 'तुरङ्गगवडौ तार्क्ष्यौ' (अम०
को० ३, १, १४५)—इत्यत्र टच्चापत्यं तार्क्ष्यः, गर्गादित्वात्—
इति चोरखामो । निगमोऽन्वेयणीयः ॥

(१५) आशुः ॥ 'अशु व्यासौ (स्त्रा० आ०)' । 'कवापाजिमि-
स्त्रदिसाध्यशुभ्य उण् (उ० १, १)' । अयुतोऽध्वानम् । अग्नोतिर्वा
बाहुनकादुण् (१, १, १) । अग्नोति मन्त्रायनो भवति । आशु-
रिति क्षिप्रनाम (निघ० २, १५), गोघ्नो वा । "द्रव्यक्षेत्रेष्वाशुषु"
(ऋ० सं० ६, १, ११, ८)—इति निगमः ॥

(१६) व्रधः ॥ अत्र भास्करमित्रेण—'व्रधम् परिवृढम्,
अरुप मारोचनम्'—इति व्याख्यातम् । याजसनेये तु,—“युञ्जन्ति
व्रधमरुपचरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, १)"—इत्यत्र, उच्यते—
'अखं युञ्जन्ति व्रधमिति, अग्नोऽद्यादिवत् स्तूयत इति वा' ॥

* "अति चार्त्तं इयौ रीक्षे व्रधमरुपम्"—इति अम० म० २०, १९८, १३ द्रष्टव्यः ।

† प० १, ४ । निघ० १०, २० ।

‡ ताप्सा वायु (निघ० १०, १८) ।

§ 'अशु ३ (८, ८, १६, १)—इत्येव अत्र पि निगमो भविष्यति ।

॥ प० १, १५ । निघ० ६, १, ८, ८ ।

॥ प० १, १ ।

(१७) अरूपः * । ‘ऋ गतिप्रापणयोः (ऋग० प०)’ । ऋणाति अभ्यासुखं गच्छति, अर्यते वा तदर्थिभिः । यद्वा ; अरूपमिति रूपनाम (निघ० ३, ७), मत्वर्थीयोऽकारः, प्रशस्तरूप इत्यर्थः । “हरिं” मृजन्त्यरूपो न युज्यते (ऋ० सं० ७, २, २७, १)” —इति निगमः ॥

(१८) मांघत्वः । ‘मन ज्ञाने (दि० आ०)’ । पदस्य न-
लोपाभावः पृथोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । “महीनि घंस्व वृष-
नामं शूपे मांघत्वे वा पृथने वा वर्धत्वे (ऋ० सं० ७, ४, २१, ४)”
—इत्यत्र, माधवस्य प्रथमभाष्यम्—‘मही महती, इमे, यस्य
सोमस्य, शूपे सुखकरे भवतः । ये च कर्मणी मांघत्वे । अश्वनामै-
तत् । मघु चरतीति । अश्वैः क्रियमाणे युद्धे बाहुयुद्धे, वर्धने
शत्रूणां हिंसनशीले भवतः । सोऽयं अस्त्रापयच्छत्रून्स्त्रेहयश्च ।
स्त्रेहनं प्रद्रावणम् । अथ प्रत्यक्षकृतः’—इत्यादि । अत्र मांघत्वस्य
* * * । समान्त्रायपाठेषु † मांघत्व इति दृश्यते । ‘मघं मांघतो-
वर्धणस्य वभ्रुम् (ऋ० सं० ५, ४, ११, ३)’—इत्यत्र माधवः—
‘मंघतु रित्यश्वनाम * * * । इह तु वरुणविशेषणम्’ मांघतो-
वर्धणस्य महान्तं वभ्रुम्—इत्यभाषयत् ‡ ; निरूपणीयम् ।

(१९) अव्यययः § । एषामष्टावुत्तराणि बहुवचनान्तानि नामानि । ‘व्यय
२, २४०’, असन्देहार्थमेतदादीनि बहुवचनान्तानि नामानि । ‘व्यय

* पु० ८ । इ० ३९ प० ४ । † निरुक्तसमाधायपाठेषु चत्वार्यश्वनामसु इत्यर्थः ।

‡ मरुतापाठे ‘मांघतो’—इत्येव, पदपाठे तु ‘मघतो’—इति, व्याख्यापाठे
इषीह ‘मघतो’—इत्येव श्लोकमवस्थानितमिति ध्येयम् ।

§ न एवमेव पङ्क्तियांल्लल ।

भयचलनयोः (भू० आ०) । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—
इतोन् प्रत्ययः, नञ्-सनासः । न व्ययन्यभि सङ्गमेषु अय्यथयः
दृष्टे भयेऽप्ययः स्यादिति भावः । यद्वा ; व्यधिरिति क्रोधनाम
(निघ० २, १३), आरोहण-ताडन-बन्धनादिभिर्न क्रुध्यन्तीत्यर्थः ।
“पतविभिरयमैरेव्यधिभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ७) — इति निगमः ॥

(२०) श्लेनासः ७ । 'श्लेनः शंसनीयं गच्छति (निघ० ४, २४)'—
इति भाष्ये । जसि 'आप्सवेरसुक् (७, १, ५०)' । “श्लेनासो
न दुवसनासो अर्थम् (ऋ० सं० ३, ५, ५, ५)” — इति निगमः ॥

(२१) सुपर्णाः १ । 'पृ पालनपूरणयोः (लु० प०)' । 'धापू-
षस्यपतिभ्यो नः (उ० ३, ६)' — इति न-प्रत्ययः । सुपात्यन्ते यव-
सादिप्रदानेन, पूरयन्ति वा नभः क्रेपारवादिना सङ्गमसाधन-
त्वात् । पतते वा वाहुलकात् न-प्रत्ययस्तकारस्य रेफः, शोभन-
गमना इत्यर्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२२) पतङ्गाः । 'पल्ल गतौ (भू० प०)' । 'पतेरङ्च् (उ० १,
११७)' । यद्वा ; * * * खच्-प्रकरणे 'गमेसु खच्युपसङ्गानम् ‡
(३, २, ६८ पा०)' — इति खच्, खच्च डिङा वक्तव्यः (३, २, ६८ वा०),
'खित्यनव्ययस्य (६, ३, ६६)' — इति मुम् पतङ्गा इति । 'अक्षाः
पूर्वं पक्षिणो भूवन्' — इति श्रूयते । “रखे युक्तासं आग्रयः पतङ्गाः
(ऋ० सं० १, ८, १८, ४)” — इति निगमः । आशुशब्दो विशेषणम् ॥

(२३) नरः ‡ । 'णीञ् प्रापणे (भू० उ०)' । 'नयते डिञ्
(उ० ३, ८३)' — इति ऋञ् प्रत्ययः । जसि नरः । नयन्ति

* प० ५, ५ । निघ० ४, २४, ११, १ ।

† प० ३ प० २५ प० ४ ।

‡ वार्तिकसङ्ग्रहस्य 'गमे सुपि नाथ' — इति ।

§ प० २, २ । निघ० ५, १ ।

आरोहिणम्, कर्मणां नेतारो या नरः । “त्वं सूर्यो हृत्तो रामयो
नृन् (ऋ० सं० १, ८, २६, ३)” — इति निगमः । ‘नृन् अश्वान्’
— इति माधवः ॥

(२४) द्वार्याणाम् । ‘द्वृ कौटिल्ये (भू० प०)’ । ‘ऋहलीष्यत्
(३, १, १२४)’ । खलोनाद्याकर्षणे मुखादिष्वङ्गेषु कुटिलोक्रियन्ते
घञ्ज्ञाः । यदा ; द्वरतिरत्तिकर्मा (निघ० २, ८), ‘कौत्वश्रुटो बहु-
लम् (३, ३, ११३)’ — इति ण्यत् । ‘द्वरत्यर्थम् अश्वः द्वार्याः । ‘द्वरि
गतौ’ — इति माधवः । “द्वार्याणाम्” — इति ययादृष्टपाठः । “पुत्रो
न द्वार्याणाम् (ऋ० सं० ४, १, १, ४)” — इति निगमः ॥

(२५) हंसाः * । ‘हन हिंसागत्योः (अदा० प०)’ । ‘हृ-
वदिह्निकमिकपि-(युध्यवि)-भ्यः सः (उ० ३, ५८)’ — इति स-
प्रत्ययः । घ्नन्ति गच्छन्त्यध्वानं, गच्छन्तः पक्षिरध्वानं हिंसन्ति वा
(ऐ० ब्रा० ५, १, १) । “हंसासो वे वां मधुमन्तो अस्त्रिधः (ऋ० सं०
३, ७, २१, ४)” — इति निगमः ॥

(२६) अश्वः † । ‘अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’ । ‘अशमुपि-
नटिकसिखटिविशिभ्यः कुन् (उ० १, १४८)’ — इति कुन् प्रत्ययः ।
अश्वतेर्वा बाहुलकात् । अश्ववतेऽध्वानं महाशना भवन्तीति च ।
* * * । “यदाक्षिपुर्दिव्यमभ्रमश्वः (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)”
— इति निगमः ॥

॥ इति षड्विंशतिरख्यनामानि ॥ १४ ॥

‘दशोत्तराख्यादिष्टोपयोजनानीत्याचक्षते साहचर्यज्ञानाय (निरु० २, २८)’—इतिहासपक्षेऽपि पूर्वपक्षापरपक्षावहीरात्रे वा ॥

हरी इन्द्रस्य^(१) । रोहितोऽग्नेः^(२) । हरितं आदित्य-
स्य^(३) । रासंभावश्विनोः^(४) । अजाः पूषः^(५) । पृषत्थो
मरुताम्^(६) । अरुण्यो गाव उषसः^(७) । श्यावाः सवितुः^(८) ।
विश्वरूपा बृहस्पतेः^(९) । नियुतो वायोः^(१०) । इति दशा-
ऽऽदिष्टोपयोजनानि * ॥ १५ ॥

“[१] हरी इन्द्रस्य । सोमपानादिक्रियायाः साधनत्वात् ॥

[२] रोहितोऽग्नेः । नित्यपक्षे ज्वाला अग्ना व्याप्तिमत्य’ ॥

[३] हरित आदित्यस्य । हरितवर्णा रश्मयः प्रातरादित्यस्य ।

[४] रासभावश्विनोः । अश्विभोगकाले रासभवर्णौ, तत्कालो-
चितेन श्यामलेन वर्णेनायं व्यपदेशः ॥

[५] अजाः पूषः । अजा अजनात् । पूषः काले रश्मयो
गच्छन्ति ॥

[६] पृषत्थो मरुताम् । प्राहृषि सर्वतः पृषत्थो विविक्ता मेघ-
माला मरुताम् ॥

[७] अरुण्यो गाव उषसः । उषसः काले तमोऽभिभवौ
अरुणिमाया मागन्त्र्यः ॥

[८] श्यावाः सवितुः । सवितुः काले श्यामवर्णा भवन्ति * ॥

(१) “अरुण्यो गाव उषसाम्”—इति कानिचित्तेषु सर्वत्रैव, परं लुप्तानि
कृत्याख्याविह्वल ।

• “इत्यादिष्टोपयोजनानि” न ।

रूपो वर्णः, तदन्तोऽपि श्यावाः ; 'गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः
(१, ४, १८ वा०)' । "वि जनाञ्छ्वावाः शितिपादो" अख्यन्
(ऋ० सं० १, २, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(८) विश्वरूपाः * । नानावर्णोश्वाः । "बृहस्पतिश्च सविता
च विश्वरूपैरिहागतम् (?)" — "बृहस्पतिर्विश्वरूपा मुपाजत
(ऋ० सं० २, २, ५, १)" — इति च निगमौ ॥

(१०) नियुतः † । नि-पूर्वात् 'यु मित्रणे (अदा० प०)' —
इत्यस्मात् क्तिप् । नि युवन्ति मित्रयन्ति दृणपर्षादीनि, आत्मानं
रथेन वा । यद्वा ; नि-पूर्वात् 'यमु उपरमे (भू० प०)' — इत्यस्मात्
'मृपो रुतिः (उ० १, ८१)' — इति बाहुलकात् चति-प्रत्ययटि-
लोपय । नियम्यन्ते सारथिना नियुतः । "नियुङ्गिर्वा यविष्टये'
दुरीणे (ऋ० सं० ५, ६, १४, ३)" — इति निगमः ॥

इति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥

भाजते^(१) । भाशते^(२) । भाश्रयति^(३) । द्दीदयति^(४) ।
शीचति^(५) । मन्दते^(६) । भन्दते^(७) । रोचते^(८) । द्योत-
ते^(९) । ज्योतते^(१०) । द्युमत्^(११) । इत्येकादश ज्वलति-
कर्माणि ‡ ॥ १६ ॥

* निघ० १०, २४, ११, १८, १९, ८ ; २८ ।

† निघ० ३, २३ ।

(१) "भाश्रयति" — इत्यपि टीकासूत्रेण परं न कापि दृश्यते । "भाश्रयते" ग, ५ ।

"भाश्रयते" C. D. । "भाश्रयते" F नूनमथ लिपिभ्रमात् ।

(२), (१०) "भ्यजते । द्योतते" — इति व्यवहारात् ४ ।

‡ "इति ज्वलतिकर्माणि" ग । "इत्येकादश ज्वलतिकर्माणि चातयः" घ ।

(१) भ्राजते । 'टु भ्राजू दीप्ती' भूवादिरात्मनेपदी । "भ्राजंते
येषिंदन् (ऋ० सं० ७, ७, २, ३)" —इति निगमः ॥

(२), (३) भ्राशते । भ्राशति । 'टु भ्राशु भ्राशु दीप्ती'
भूवादी आत्मनेपदीनौ । 'वा भ्राशन्नाशन्मुकमुल्लमुत्सिद्वुटिलपः
(३, १, ७०)' —इति पक्षे श्यन्, परस्मैपदित्वं छान्दसम् । "नि
तिम्मानि भ्राशयन् भ्राश्यानि (ऋ० सं० ८, ६, २०, ५)" —
इति निगमः । 'भ्राशति शिलाजितादीनि' —इति साधवः
भ्राश्यतीति पाठान्तरम् । भ्राश्यतीतिवत् प्रक्रिया ॥

(४) दीदयति ७ । नैकतो धातुः (निघ० १०, १८) । यद्वा ;
'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः (षदा० आ०)' —इत्यस्य धकारस्य दकारो
व्यत्ययेन, 'वहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)' —इति शपो लुगभावः ;
परस्मैपदित्वं छान्दसम् । "यो धनिथो दीदयदुत्सन्तः' (ऋ०
सं० ७, ७, २४, ४)" —इति निगमः ॥

(५) शोचति १ । 'शुच शोके' भूवादिः परस्मैपदी, दीत्यर्थत्वं
त्वनेकार्थत्वाद्वातूनाम् । "धजंस्त्रेण शोचिषा शोशुचानः (ऋ० सं०
५, २, ७, ४)" —इति निगमः ॥

(६) मन्दते ३ । 'मदि सुतिमोदमदस्त्रप्रकान्तिगतिषु' भव
दीत्यर्थः । भूवादिरात्मनेपदी । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

(७) मन्दते ५ । 'मदि कस्याणि सुखे च' भूवादिरात्मने-
पदी, दीत्यर्थत्वं पूर्ववत् । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

* निघ० १०, २८ ।

† निघ० ३, १ १०, ४१ ।

‡ प० २, १४ । निघ० २, ३, ४, २४-८, ५ ११, ८ ।

§, प० २, १४ । निघ० ३, २ ।

(८) रोचते ‡ । ‘रुच दीप्तौ’ चुरादिरात्मनेपदी कथादिषु
“वि यत् सूर्यो न रोचते सहस्रयः (ऋ० सं० ५, २, ११, ४)” —
इति निगमः ॥

(९) द्योतते † । ‘द्युत दीप्तौ’ भूवादिरात्मनेपदी । अर्दिद्यु-
तत् (ऋ० सं० ४, ५, ११, ४)” —इति निगमः ॥

(१०) ज्योतते ‡ । ‘युज्जुज्ज दीप्तौ’ भूवादिरात्मनेपदी ।
यकारश्चान्दसः । यद्वा ; द्युतेर्विगृहीतः । ‘द्युतेरिसिन्नादेय जः
(उ० २, १०३)’ —इति इतिन्-प्रत्यये विहितो जो बाहुलकाद-
वापि भवति । निगमोऽन्वेपणीयः ॥

केचिदस्य स्थाने “छन्द्यते” —इति पठन्ति § । ‘छदि संवरणे’
—इति चुरादिः परस्मैपदी, व्यत्ययेनात्मनेपदं टिलोपः ; ‘छन्द-
स्युभयथा (३, ४, ११७)’ —इत्याहं धातुकत्वाद्वा टिलोपः । निगम-
दर्शनान्निर्णयः ॥

(११) द्युमत् ॥ । द्योतते द्युत्, सम्पदादित्वात् (३, ३,
८४ वा०) क्षिप् । द्युरस्तीति मतुप्, श्रुयोदरादित्वात् (६, १, १०८)
तकारलोपः । यद्वा ; ‘दिवु क्रौडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिसुति-
कान्तिगतिषु (दि० प०)’ —इत्यस्मात् दीप्त्यर्थात् दि०र्दीव्यतीति
यिचि प्रत्यये द्योतनं दिव्, ततो मतुपि ‘दिव उत् (६, १, १३१)’
—इत्युत्वं दीप्तिमदित्वर्थः । समान्त्राये यस्य पदार्थस्य यद् वाचकं
माख्यातं नाम च तत्तद्देवान्यत्रापि पठ्यते । तथाहि—कान्तिकर्मसु
(निघ० २, ६) उशिगादि, व्याप्तिकर्मसु (निघ० २, १८) आप्रुवान

* निघ० २, २०-२, ११, ११, १८ ।

† निघ० ११, ११ ।

‡ निघ० २, १ । § प० २, ६ २, १४ । निघ० ८, ८ । ॥ निघ० ६, १८ ।

इत्यादि महद्नामसु (निघ० ३, ३) ववच्चिथ विवक्षसे, पश्यतिकर्मसु (निघ० ३, ११) विचर्षणिरित्यादि ; एव मिहापि द्युमदिति नाम-
पदस्य धातुमध्ये पाठः किञ्चित् द्योततेर्विज्ञातत्वाद्विवेचानेकार्थत्वात्
स्वननार्थत्वस्यापनार्थम् । “द्युमदमोवचातनं रघोहा (ऋ० सं०
५, २, १२, ६)”—इति निगमः ॥

इत्येकादश ज्वलतिकर्माणो धातवः ॥ १६ ॥

ज॒मत्^(१) । क॒ल्म॒ली॒कि॒नम्^(२) । ज॒ह्म॒णा॒भ॒वन्^(३) ।
म॒ल्म॒ला॒भ॒वन्^(४) । अ॒चिः^(५) । शोचिः^(६) । तपः^(७) ।
तेजः^(८) । हरः^(९) । घृणिः^(१०) । शृङ्गाणिः^(११) । शृङ्गाणिः^(११) ।
इत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि नामधेयानिः ॥ १७ ॥
गौ र्हमा ऽम्बरं स्वा१ः † खेदय आता श्यावी'
विभावरो वस्तो रद्भिः श्लोको ऽर्णो ऽवनयो ऽत्यो हरी-
दन्द्रस्य भार्जते जमदिति सप्तदश ‡ ॥

इति निघण्टौ प्रथमाध्यायः समाप्तः § ॥ १ ॥

(१) “कल्मलीकिनम्”—इति ह । (२) “मल्मलाभवन्”—इति ह । (३) “पय”, च, ह ।
(४) “घृणि” क-ग स्थितिरिति । “हृणि” ग, ह । (११) “शृङ्गाणि” च ।

• “शृङ्गाणि शृङ्गाणीति ज्वलत” ग । “इत्येकादश ज्वलतो नामानि” च ।

† “स्व”—इति ह ।

‡ म-च-पुनर्कातिरित्येवम् लक्ष्मणतौकसद्वृत्ताश्च न दृश्यते, परमन्वेष्टा
जेनो सर्वेष्वेव वैदिकग्रन्थेषु ।

§ “इति मेघदूतके प्रथमाध्यायः” ह । “इति चतुर्थोऽध्यायः” ग, च ।
नये शिवादा प्रथमाध्यायत्वम्, कन्दसो द्वितीयत्वम्, गतो ज्योतिष तृतीयोऽध्याय-
त्वम्, गतोऽग्नी निघण्टो प्रथमाध्यायः सुतरां चतुर्थः ।

(१) जमत् ॥ अत्र स्कन्दस्वामी—‘तावन्त्येवोत्तराणि जम-
दित्यादीनि ज्वलतो दीप्तिमतः सत्वस्य नामधेयानि ॥ ३ ॥’—
इति । ‘जमु अदने (भू० प०)’ । “गृणाना जमदग्निना (३, ४,
११, १८)” —इत्यादिषु जमच्छब्द उदाहरणम् ॥

(२) कल्यलीकिनम् । ‘० ० ० कल्यलीकं भवेत्’—इति
माधवः । घृपोदरादिः, उत्तरे च । “नमस्या कल्यलीकिनं ॥
नमोभिः (ऋ० सं० २, ७, १७, ३)” —इति निगमः ।

(३) जञ्जणाभवन् । “अर्चिषा जञ्जणाभवन् (ऋ० सं० ६,
३, २०, ४)” —इति निगमः ॥

(४) मल्लाभयन् । “मल्लाभयन्तीत्यासादयामि (१ ॥)”
—इति निगमः ॥

(५) अर्चिः ॥ ‘अर्चं पूजायाम् (भू० प०)’ । ‘अर्चि-
शचिदुसृपिष्टदिहृदिभ्य इसिः (उ० २, १०१)’—इतीप्ति-प्रत्ययः ।
अर्थान्ते देवताद्यर्चनसाधनत्वाद्वा अर्चिरग्न्यादिज्वालादिः । अयो-
दंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ५, २)” —इति निगमः ॥

(६) गोविः । गोचतेर्ज्वलतिकर्मणः (निघ० २, १६) । पूर्व-
सूत्रेण इसिः (उ० २, १०१) । गोचति गोविः । “यदभ्य यातो
अनुयाति गोविः (ऋ० सं० ३, ५, ७, ५)” —इति निगमः ॥

० प० २, १४ । निघ० १, ६, ७, २४ ।

† ‘कल्यलीकमवति मलमिति कल्यलीकं तेज, मलम्’—इति माधवः ।

‡ आपकल्यलीकमवति मलम् ।

§ इत्यादिनां अर्चिः इत्येवम् इत्यनेन प्रकारेण । तददि—उ० सं० १, २,

३, ३. ‘अर्चं इत्यम्’—इति माधवः ।

(७) तपः । 'तप सन्तापे (भू० प०)' । 'तप दाहे (भू० प०)'
या । असुन् (उ० ४, १८४) । तपतीति शरीरादि । "परा
शृणीहि तपसा यातुधानान् (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)" — "अग्ने
यस्ते तपस्तेन तं प्रति तपा (अथ० सं० २, १८, १)" — इति च
निगमौ ॥

(८) तेजः ‡ । 'तेज निशाने (भू० आ०)' । असुन् (उ० ४,
१८४) । निश्चति तनूकरोति तमः पापं वा । यद्वा ; 'तेज पालने
(भू० प०)' । असुन् । तेजति पालयति प्राणिनां प्रकाशदानेन ।
"अग्ने यस्ते तेजस्तेन (अथ० सं० २, १८, ५)" — इति निगमः ॥

(९) हरः † । 'हृज् हरणे (भू० उ०)' । असुन् । हरति
तमः । "अग्ने यस्ते हरस्तेन (अथ० सं० २, १८, २)" — "रक्षो
हरसा शृणीहि (ऋ० सं० ८, ४, ७, ४)" — इति च निगमौ ॥

(१०) दृषिः ‡ । 'दृषिदृष्टिपार्ष्णिचूर्षिभूर्षि' — इति । 'दृ
चरणदीप्त्योः (भू० प०)' — इत्यस्माच्चि-प्रत्यये गुणभावो निपात्यते ।
जिघर्त्ति दीप्यते । यद्वा ; 'दृष दोषी (तना० उ०)' । 'इगुपधात्
कित् (उ० ४, ११६)' — इति इ-प्रत्ययः । दीप्यते दृषिः । "उप
ह्यायार्भिव दृष्टेः (ऋ० सं० ४, ५, २८, १)" — इति निगमः । आ
दृष्टे सं संघावहे (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)" — इति च ॥

"दृषिः" — इति केषुचित् कोशेषु दृश्यते, तदयुक्तम् ; नैगम-
काण्डे "आ दृषिः (निर० ५, ८)" — इत्यत्र, 'ज्वलन्नामसु क्रोध-

• पु० १२। उ० १०२ प० ८। † प० २, ११, ४, १। निर० ४, १८ ।
‡ पु० ८। उ० ३८ प० ८। प० २, ११, ४, १। निर० ५, ८ ।

नामसु (निघ० २, १२) च पाठादनेकार्थत्वम्—इति 'स्कन्द-
स्वामिवचनात् ॥

(११) शृङ्गाणि ॥ 'शृङ्गि शब्दे (?)', अत्र शृङ्गस्थानीय-
त्वाद् दीप्तय उच्यन्ते । 'शृङ्गं सेवायां (भू० उ०)'—'शृङ्गं हिंसायाम्
(क्रा० प०)' । 'शृणातेर्ङ्गस्त्वय (उ० १, १२५)' गन् (१२१), कित्
(१२२), रुद् (१२४) च इति अधिक्रियते, श्रियतेर्बाहुलकात्
सम्प्रसारणादि च भवति । श्रितं हि तदाश्रितं मण्डले द्विनस्ति
तत् प्रीप्तेण प्राणिनः । 'शृङ्गं श्रयतेः (निघ० २, ७)'—इत्यत्र
'स्त्रातेर्वा'—इति निर्वचनस्य पाठः श्रीनिवासीये व्याख्याने दृष्टः ।
'शनु हिंसायाम्' क्रादिः (१) । अस्मात् गः, अकारस्य ऋकारः ।
पूर्ववदर्थः । यद्वा ; द्विधातुजं, शरणाय हिंसायै गतं मस्तकादे-
रुन्नतम् ऊर्ध्वगतमित्यर्थः । 'शृणातेर्ङ्गस्त्वय (उ० १, १२५)'—इति
गन्प्रत्यये रुमि च रूपम् । अथ वा शरणं रक्षणं तदर्थं मुहूर्तं
रक्षति तत्, प्राणिनस्तस्य निष्पत्यादिना शिरसो निर्गतमिति वा
शिरः—शब्दान्निर्गमेय शृङ्गं, शिरस आदित्यान्निर्गतमित्यर्थः ; 'असा-
वादित्यः शिरः प्रजानाम्'—इति श्रवणात् (ग्रन्थ० ब्रा० ७, ४, १,
२०) शिर उपपदे गमेडे शिरसः शृ-भावे मकारे चोपजने रूपम् ।
पृषोदरादित्वात् (६, १, १०८) सर्वत्र रूपसिद्धिः ; शृङ्गम् । तेजामि
शृङ्गाणि । "यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः (ऋ० सं० २, २, २४,
६)"—"वि शृङ्गिणा मभिनच्छुण्मिन्द्रः (ऋ० सं० १, ३, ३, २)"
—इति च निगमौ ॥

‘अध्यायपरिसमाप्तिसूचनं दिवचनं, श्रुतौ तथा दर्शनात्’—
इति अत्र स्कन्दस्वामी । अन्यत्रापि स एव सर्वत्र । यद्वा ; द्विरुक्त-
पदस्य शब्दशास्त्रे ‘तस्य परमास्त्रेडितम् (८, १, २)’—इति महा-
सञ्ज्ञाकरणस्य प्रयोजनं यर्णितम् ‘अन्वर्थसञ्ज्ञानम्, आस्त्रेष्टी
अधिकं सुच्यते (८, १, २ भा०)’—इति ; तेनैवस्त्रातीयकद्विवचना
जायन्ते इति शब्दविदो विदुषुः । यथा—‘आहोदर्शनीयाहो-
दर्शनीय’ (महा० भा०)’—इति ॥

इति अत्रिगोत्रस्य देवराजयज्वनः कृते नैवष्टुककाण्डनिर्वचने
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

“कर्मनामान्युत्तराणि (निरु० ३, १)”—इति भाष्ये स्कन्द-
स्वामी ‘ज्वलनकर्मसम्बन्धात् आह कर्मनामान्युत्तराण्येव षड्-
विंशतिः अपः अघ्नः’ इत्यादीनि । क्रियते इति कर्म । अनाश्रित-
विशेषाणां कर्मणां नामधेयानि, सति साधारण्येऽसाधारणानि च
निर्णेतव्यानि, वाक्यार्थवशात्”—इति ॥

अपः^(१) । अघ्नः^(२) । दंसः^(३) । वैषः^(४) । वेपः^(५) ।
विष्टौ^(६) । व्रतम्^(७) । कर्वरम्^(८) । शक्म^(९) । क्रतुः^(१०) ।
करणम्^(११) । करणानि^(१२) । करांसि^(१३) । करन्ती^(१४) ।
करिंक्रत्^(१५) । चक्रत्^(१६) । कर्त्वम्^(१७) । कर्त्ताः^(१८) ।
कर्त्तवै^(१९) । कृत्वौ^(२०) । धीः^(२१) । शची^(२२) । शमी^(२३) ।
शिमौ^(२४) । शक्तिः^(२५) । शिल्पम्^(२६) । इति षड्विंशतिः
कर्मनामानि * ॥ १ ॥

(३) “दंसः” ग. अ. ड. C. D. F ।

(४) “वैषः” अ. ड. ।

(९) “शक्म” ग. C. D. F, ड. । “शक्म” ड. ।

“शक्म” अ. ड. ।

(११) “करणम्”—ड. ।

(१२) “करणानि”—ड. ।

(१३) “करानि” ग. iid ।

(१४) “चक्रत्.”—इत्यपि टीकासक्तम् ।

(१७) “कर्त्वम्” ग. C. D. F, ड. ।

(१८) “कर्त्ताः” F ।

* “इति कर्मच.” ग. ।

(१) अयः ३ । (२) अप्रः १ । 'आप्ठ व्याप्ती (खा० प०)' ।
 'आपः कर्माख्यायां ऋसो नुद् च वा (उ० ४, २०२)'—इत्यसुन्
 विकल्पेन नुद्भागमथ । आप्रुवन्ति हि तत्कर्तारम् आप्रोति वा
 तान् फलरूपेण । "इन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो असु (ऋ० सं० २, ६,
 १४, ५)"—"ते सौभगं घोरवद्भोमदप्रः (ऋ० सं० ७, ८, ११, १)"
 —इति च निगमौ ॥

(३) दंसः । 'दसि दंसनदर्शनयोः' शुरादिरात्मनेपदौ ; असुन्
 (उ० ४, १८४) । दर्शयति हि तत्तत्कारणेन, दृश्यते दृष्टिभिरिति
 वा । अथ वा ; 'दसि मोक्षणे' शुरादिः परस्मैपदौ ; असुन्
 (उ० ४, १८४) । दंसयति मोक्षयति पाप्मनः पुरुषं संसारादापदौ
 वा । यद्वा ; 'तसु उपचये दसु च (दि० प०)' । अवान्तर्णीत-
 ण्यर्थः । कर्मण्यसुनि बाहुलकाद्भुम् । उपक्षिपयितव्यं हि तदन्त-
 र्नेतव्यमित्यर्थः । "दक्षस्य चारुतममस्ति दंसः (ऋ० सं० १, ५,
 २, २)"—इति निगमः ॥

(४) वेपः । 'विप्ल व्याप्ती (जु० उ०)' । पदाद्यच् (१, १,
 १३४) । वेवेष्टि व्याप्नोति कर्तृन्, व्याप्तं विस्तृतं वा । यद्वा ;
 'वेवेष्टि'—इत्यतिकर्मसु (निघ० २, ८) पठ्यते । परिवेष्टि
 भोजयति स्तुफलं कर्तृन् । "कर्मणे वां वेपाय (य० वा० सं०
 १, ६)"—इति निगमः ॥

(५) वेपः । 'विपिः प्रेरणार्थः'—इति साधवः । असुन्
 (उ० ४, १८४) । प्रेर्यन्तेऽस्मिन् कर्मकराः । यद्वा ; 'विपु कम्पने

(भू० आ०) ; असन् (उ० ४, १८४) ; वेपः । “स्वं वेपंसा तुविजात-
स्त्वानः (ऋ० सं० ३, ५, ११, २)” —इति निगमः ॥

(६) विष्टी * । ‘विष्ट्व व्याप्ती (जु० उ०)’ । ‘जृगृस्तृजागृभ्यः
क्विन् (उ० ४, ५४)’ —इति बाहुलकात् क्विन् तुडागमय । वेप-
समानार्थम् । यथादृष्टं पाठः । “विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया
(ऋ० सं० ३, ४, ७, २)” —“विष्टी शमी” तरणित्वेन वाचतः
(ऋ० सं० १, ७, २०, ४)” —इति च निगमौ । उभयत्रापि
शमीति विशेषणम् । * * *

(७) व्रतम् † । अत्र भाष्यम् (निरु० २, १३) —‘व्रतमिति
कर्मनाम—हृणोतीति सतः’ —इत्यादि । अत्र स्कन्दस्वामी—‘व्रत-
मिति कर्मनामेति । कर्त्तारि सतइति कृतव्याख्यानम् । तद्
द्विविधम् । शुभमशुभं वा हृणोति निवध्नाति कर्त्तारम् तथा च
श्रुतिः—‘ते विद्याकर्मणो सम त्वारभते पूर्वप्रश्ना च’ —इति । ‘इद-
मपीतरद् व्रतम्’ शुद्ध-लवण-स्त्र्यादिविषयनिवृत्तरूपं कर्म । ‘एतस्मा-
देव’ रूपसामान्यात् प्रसक्तं व्रतं निरुच्यते ‘वारयतीति सतः’ ।
निवृत्तिरूपो हि सद्व्यसः, तदतिक्रम्य प्रमादात् प्रवर्त्तमानं पुरुषं
वारयति’ —इति । पाठोऽर्थश्च—‘व्रतमिति कर्मनाम निवृत्ति-
कर्म वारयतीति सतः (निरु० २, १३)’ —इति । व्रतं कर्मोच्यते ।
कस्मात् ? वारयते तद्दि सद्व्यसपूर्वकं प्रवृत्तिरूपमग्निहोत्रादिकर्म-
प्रत्यवायं वारयतीति पुरुषः प्रवर्त्तमानो निवर्त्तमानश्च व्रतेनाभि-
सन्वन्धनेनाव्रतेन निवार्यत इति व्रतस्यैव प्राधान्याद् हेतुकर्तृत्वेन

विवक्ष्यते । भोजनमपि व्रतं क्षुधादिनिवारणात् । वृणोतेर्धातोः
(स्वा० उ०) 'वृषिरञ्जिभ्यां कित् (उ० ३, १०८)'—इति विधीय-
मानोऽतच्-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति कित्वाद् गुणभावः, यणा-
देशः । 'वारयतेर्वा तत्'—इत्यत्र लुगिति लुगपि बाहुलकात् ।
'व्रतेः'—इति श्रीभोजदेवः—इति घोरस्वामी । व्रत्यते वर्ज्यते
सर्वभोगोऽस्तेन सुबोधनीकारः । व्रतेर्धातोः 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः
प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः । व्रतिघ वर्जनार्थः ।
“अथा वयमादित्यव्रते तव (ऋ० सं० १, २, १५, ५)”—“ब्राह्मणा
व्रतचारिणः (ऋ० सं० ५, ७, ३, १)”—इति च निगमौ । “अग्ने
व्रतपते व्रतं चरेयामि (य० वा० सं० १, ५)”—इत्यादौ व्रतशब्दे
निवृत्तिकर्मता ॥

(८) कर्वरम् । कर्षतेर्धातोः (भू० प०) 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः
प्रायेण (३, ३, ११८)'—इति घ-प्रत्ययः ; कर्वरम् । 'कृ विक्षेपे
(तुदा० प०)', 'कृञ् हिंसायाम् (स्वा० उ०)' । 'कृगृगृह्यतिभ्यः
प्वरच् (उ० २, ११४)' । किरति फलं, कीर्यतेऽस्मिन् पाषादीति
वा ; द्विनस्ति तत् शुभं पुरुषभावमशुभं पुण्यम् । “अतश्चनोपि
कर्वरा पुरुषि (ऋ० सं० ८, ७, २, २)”—इति निगमः ॥

(९) शक्न । 'शक्नु शक्नौ (दि० उ०)' । 'अशिशक्तिभ्यां
कन्दसि (उ० ४, १४२)'—इति मनिन्-प्रत्ययः । शक्यते अनेनाभि-
मतं प्राप्तुं, शक्नोतीष्टं साधयितुं वा, शक्यते कर्तुमिति वा ।
“मध्याकर्त्तोर्यथाच्छक्न धीरः (ऋ० सं० २, ८, २, ४)”—इति
निगमः ॥

(१०) क्रतुः ॥ करोतेः (भू० उ०) 'कृञः क्रतुः (उ० १, ७४)
—इति क्रतु-प्रत्ययः । क्रियते दिजातिभिः । “क्रतुं” दधिक्रा
अनु सन्तद्योत्वत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)”—“शतक्रतो माद-
यंस्वा सुतेयु (ऋ० सं० ४, ७, १२, ५)”—इति च निगमौ ॥

(११) करुणम् । ‘कृ विशेपे (तुदा० प०)’, ‘कृञ् हिंसायाम्
(स्वा० उ०)’ । ‘कृषृदारिभ्य उजन् (उ० ३, ५०)’ । कर्वरेण समा-
नार्यम् । “स विश्वस्य करुणस्येय एकाः (ऋ० सं० १, ७, ८, २)”
—इति निगमः ॥

(१२) करणानि । करोतेः ‘युच् बहुलम् (उ० २, ७४)’—
इति युच् क्रियते ल्युट् वा । करणं साधनमिति प्राप्ते जसि
पाठो यथादृष्टम् । ‘कर्मवाचि करण माद्युटात्तम्’—इति साधवः ।
“प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचम् (ऋ० सं० ४, १, २०, १)”—
“प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्र (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)”—इति च
निगमौ ॥

(१३) करांसि । करोतेरसुन् (उ० ४, १८४) । ‘भूतेऽपि
दृश्यन्ते (१, ३, २)’—इति भूते वा भविष्यति वा । अर्थः पूर्ववत् ।
‘करांसीति कृतानि स्युः क्रियमाणानि केचन’—इति साधवः ।
“आविदाएभ्राह विदुषे करांसि (ऋ० सं० ३, ६, २, ५)”—इति
निगमः ॥

(१४) करस्तीर्णः । ‘कृञ् करणे’ भूषादिः (उ०) । यतरि ङीप् ।
करणमभिमतं कर्तुः । यथादृष्टं पाठः । निगमोऽन्वेपणोयः ॥

• प० ३, ८ । निघ० २, १८, १०, १० । † “करणि” निघ० ३, १० ।

‡ स० म० ८, १, ६, २, दृष्टव्य. “करणि” ।

(१५) करिकृत् । 'दाधर्त्तिं दर्धर्त्तिं दर्धर्षि (७, ४, ६५)'—
इत्यादि सूत्रेण छन्दोविषयेण करोतेयङ्लुगन्तस्य शतरि नुम्त्वा-
भावो ऽभ्यासस्य रिगागमोऽपि निपात्यते । अत्र न्यासः—'यणादेशे
कृते षट्कारान्तत्वादङ्स्याभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सो-
ऽपि निपात्यत इति । पुन पुनः करोतीष्टप्राप्तिमनिवारश्च ।
निगमोऽन्वेपणीयः * ॥

(१६) चक्रत् । 'छञ् करणे' भूवादिः (७०) । शट् ।
'जुहोत्यादिभ्यः झुः (२, ४, ७५)'—'बहुलव्यञ्जसि (२, ४, ७६)'
—इति शयः झुर्द्धिर्वचनादिः यणादेशः । करोत्यभौष्टम् । निगमो-
ऽन्वेपणीयः ॥ केपुचित् कोशेषु चक्रतुरिति दृष्टम्, निगमदर्शना-
न्विर्णयः । अस्य स्थाने चकृत्यमिति माधवीये दृष्टम् । "चकृत्यानि
कण्वतः (ऋ० सं० १, ६, ७, ११)"—इत्यत्र 'कर्माणि चकृत्यानि'
—इति भाष्यञ्च † ॥

(१७) कर्त्तुम् । करोतेः 'अन्वेभ्योऽपि दृश्यन्ते (१, २, ७५)'
—इति यन्-प्रत्ययः क्रियते । यद्वा ; 'कृत्यार्थे सवैकिकेनयत्वनः
(१, ४, १४)'—इति त्वन् प्रत्ययः, कृत्यार्थत्वं भावकर्म । "सद्देयानां
देवतमाय कर्त्तुम् (ऋ० सं० २, ७, १, १)"—इति निगमः । अत्र
स्कन्दस्वामि-भाष्यम्—'कर्त्तुमिति कर्मनाम'—इति ॥

(१८) कर्त्तुः । करोतेः 'सितनिगमिमसिच्यविधाञ्कु-
शिभ्यस्तुन् (७० १, ६७)'—इति बाहुलकात् तुन्-प्रत्ययः । अर्थः

* ऋ० सं० २, १, १८, ४. दृश्यन्ते ।

† जैवतु साधनीयम् । तत्र तु 'चकृत्यानि कर्त्तव्यानि कर्माणि'—इत्येवमिति ।

पूर्ववत् । पष्ठेऽकवचनस्य पाठो यथादृष्टम् । “मध्याकर्त्तॄर्वित्तं
सञ्जभार (ऋ० सं० १, ८, ७, ४)” — “मध्याकर्त्तॄर्न्यधाच्छक्काधीरः
(ऋ० सं० २, ८, २, ४)” — इति च निगमौ ॥

(१८) कर्त्तवै । करोतिः ‘कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः (१, ४,
१४)’ — इति तवै-प्रत्ययः । ‘कन्धेजन्तः (१, १, ३८)’ — इत्यव्यय-
त्वम् । निगमोऽन्वेषणोयः ॥

(२०) कृत्वी ण । करोतिः ‘पः किञ्च (उ० १, ६८)’ — इति
विधीयमानसु-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । क्रियते क्तु । ‘शिल्पा-
यन्ये क्तुर्यकम् (?)’ — इत्यत्र माधवेनापि कर्मनामसु पठितः ।
‘सुपां सुलुक् (७, १, ३८)’ — इत्यत्र ‘इयाडियाजीकाराणामुप-
सङ्ख्यानम् (७, १, ३८ वा०)’ — इति विभक्ते रीकारादेशः । “त्वं
रथ मेतग्रं कृत्ये धने (ऋ० सं० १, ४, १८, १)” — इति निगमः ।
अत्र स्कन्दस्वामि-भाष्यम् — ‘कृत्वीति कर्मनाम, कर्मणि धने
निमित्ते धनार्थं यत् कर्मेत्यर्थः । कर्माच्च संश्रौमः सङ्ग्रामार्थमाजिः
स्यात्’ — इति । ‘कृत्वी सर्वर्णामददर्विर्वस्वते (ऋ० सं० ७, ६,
२३, २)’ — इत्यत्र तु त्वान्तं तथा स्कन्दस्वामिना व्याख्यातत्वात् ॥

(२१) धीः ङ । ‘धृञ् आधारे’ दिवादिः (उ०) । धारयति
कर्त्तारं फलप्रदानेन । यद्वा ; दधातेः किपि ‘धुमास्यागापाजहा-
तिसां हलि (६, ४, ६६)’ — इतीत्वे रूपम् । इत्थञ्च किष्वीपेऽपि
॥ ॥ ॥ धारयति कर्त्तारमिति पूर्ववद् ददाति वा फलं धीः कर्म ।

‘दधातेर्निहितं द्रव्येषु तत्’—इति साधयः । यद्वा ; ध्यायतेः सम्प्रसारणत्वे क्तिपि रूपम् । ध्यायते चिन्त्यते कर्तृभिरेवं कर्त्तव्यमिति । “धियं धियं सौपधाति प्र पूषा (ऋ० सं० ४, ८, ६, १)” —इति निगमः ॥

(२२) शची० । ‘शच व्यक्तायां वाचि’ भूवादिरात्मनेपदी । ‘इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)’ । ‘कृदिकारात् (४, १, ४ वा०)’ —इति ङीप् । शचन्ते व्यक्ता वाचः कुर्वन्त्यस्यामिति शची । शीरस्वामी तु—‘शचति शची ; शच श्वच गतौ’—इति व्याख्यत् । गत्यर्थः शचिर्धातुपाठे न दृष्टः । “यद् देव्यन्त सर्वघ्नः शचीभिः (ऋ० सं० ५, ५, १६, ४)” —इति निगमः ॥

(२३) शमी १ । ‘शम उपशमे (दि० प०)’ ; अस्मात् इन् , ङीप् च पूर्ववत् । शम्यत्यनयाऽनिष्टानि । शिजन्ताहा पूर्ववत् इन्-ङीपो । शमयत्यनिष्टव्याध्यादीनि । “शमीमदुर्मंक्ष्य वा (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)” —इति निगमः ॥

(२४) शिमी ३ । शमतेः पूर्ववद्विर्वाहोऽयं । बाहुलकादकारस्येकारः । शक्नोतिर्वा ककारस्य मकारः, अकारस्येकारश्च । शक्नोत्यनेन समानार्थः । “धुनिः शिमीवाच्छरमाप् ऋजीपी (ऋ० सं० ८, ४, १४, ५)” —इति निगमः ॥

(२५) शक्तिः ५ । शक्नोतेः ‘स्त्रियां क्तिन् (३, ३, ८४)’ । शक्यते कर्त्तुं शक्यते वागया परोन्नीकं जेतुम् । “अजोजन्तृच्छक्तिंभीरोदसिप्राम् (ऋ० सं० ८, ४, ११, ५)” —इति निगमः ॥

(२६) शिल्पम् ॥ 'शील उपधारणे' † सुरादिः (प०), 'शील समाधौ' भूवादिः (प०) । अनयोः 'खण्ड्यशिल्पशब्दवाच्यरूप-सर्पतल्याः (उ० ३, २६)'—इति प-प्रत्यये णि-लोपे (६, ४ ५१) च उपधाया ङस्त्वत्वं निपात्यते । शीलयति शीलतीति वा शिल्पम् । 'यत् कुम्भकारादि कर्म'—इत्युणादिहन्तिः । शीलयन्ति पुनः पुन-रभ्यस्यन्ति तदिति शिल्पम् । यद्वा ; शिनोति कर्तारं तनूकरोति दुष्करत्वेनातिश्लेशकरत्वादिति निपातमाद्रूपसिद्धिः । 'शिञ् निशाने (स्वा० उ०)' 'निशानं तनूकरणम्'—इति सुबोधिनीकारः । "यत्ते शिल्पं ङ कश्यप रोचनावत् (अथ० सं० १३, ३, १०)"—"दिवः शिल्पं भवन्तम् (?)" —इति च निगमौ ॥

इति पङ्क्तिंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥

तुक्^(१) । तोकम्^(२) । तनयः^(३) । तोकम्^(४) । तक्म^(५) । शेषः^(६) । अप्रः^(७) । गयः^(८) । जाः^(९) । अपत्यम्^(१०) । यहुः^(११) । सूनुः^(१२) । नपात्^(१३) । प्रजा^(१४) । वीजम्^(१५) । इति पञ्चदशापत्यनामानि § ॥ २ ॥

(१) तुक् । 'तुज द्विंशायाम् (भू० प०)', क्तिप् । 'तोजति दिनस्ति मातापितरौ गर्भवासादिना । तथाच मन्त्रः—'यदा पिपेय मातरं पितरं पुत्रः (?)'—इत्यादिः । 'तुजिर्गत्यर्थः प्रेर-

* प० ३, ७ ।

† "चन्द्र"—इति रोहमुद्रितशाखापाठः ।

(१५) "प्रजा"— ।

(१६) "वीजम्" छ. ud ।

† 'उपधारणमभ्यासः'—इति की० ।

(१) "तनयम्" ग. C. D. F. छ ।

§ इत्यपत्यं य ।

णार्थय'—इति साधवः । किप् । गच्छत्यनेन पिष्टलोकं पिता,
गच्छत्यनेनावृण्यं पिष्टम्य इति वा, प्रैथ्यते प्रसवकाले वायुनापि
वा । यद्वा ; 'ष्टुच प्रसादे (भू० आ०)' ; किप् , षपोदरादित्वात्
सकारलोपः । प्रसादयन्तेऽनेन पिता वा । "तुचे तु नो भवन्तु
वरिवोविदः (ऋ० सं० ६, २, १२, ४)"—"तुचे तनाय तस्य नो
(ऋ० सं० ६, १, २८, २)"—इति च निगमौ । उभयत्र चतुर्थी ॥

(२) लोकात् ॥ 'तुद व्यथने (तुदा० प०)' ; 'पुंसि सञ्ज्ञायां
घः (१, १, ११८)', 'षपोदरादित्वात् दकारस्य ककारः । तुदते
ऽनेन मता गर्भवासकाले, तुद्यते व्याध्यादिभिरिति वा । यद्वा ;
'ष्टुच स्तुतौ (भू० आ०)' ; 'लृदाधारार्चिकलिभ्यः कः (उ० ३, ३८)'
—इति बाहुलकात् क-प्रत्ययः, स-लोपय स्तुयते लोकात् । तथाच
हरियन्द्वापाख्यानं "ऋणमस्मिन्सत्रयत्वमुत्तत्वं च गच्छति (ऐ० ब्रा०
७, ३, १)"—इत्यादिभिर्गायाभिः प्रशस्यते पुनः । यद्वा ; 'तु'—
इति सौचो धातुर्वृद्धार्थं ; क-प्रत्ययः पूर्ववत् । वर्द्धते हि तत्,
वर्द्धते वा मातापिष्टम्याम् । यद्वा ; सर्वेभ्य एव धातुभ्यो घञि
रूपम् ; अर्थय स एव । तुदेस्व ककारी बाहुलकात् टुचेः सकार-
लोपय । "मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिपः (ऋ० सं० ५, ४, ११, १)"
—इति निगमः ।

(३) तनयः ॥ 'तनु विस्तारे (तना० प०)' ; 'वलिमलि-
तनिभ्यः कयन् (उ० ४, ८७)'—इति कयन्-प्रत्ययः । कुल तनोति
विस्तारयति । "मा नस्तोके तनये मा न आयौ (ऋ० सं० १, ८,
६, ३)"—इति निगमः ॥

(४) लोका । तुजेः, सुचेः, तनतेः, तुद्यते वा मनिनि (उ० ४, १४०) ककारोऽन्तादेशः, तवतेः कुगागमः ष्टपोदरादिखात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(५) तवन् । तक्तेर्गतिकर्मणो (निघ० २, १४) मनिन् (उ० ४, १४०), सुचेर्गत्यर्थाद्वा मनिन् (उ० ४, १४०), अत्वमुकारस्य (६, २, १०८) । पूर्वेषु तुचा समानार्थः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(६) शेषः § । 'शेष सर्वोपभोगे' शुरादिर्भूवादिस्य (प०) ; असुन् (उ० ४, १८४) । म्रियमाणि पितरि कुलसन्तानार्थं परि-
शेषयति, परिशेष्यते वा पित्रादिभिः सह न म्रियते स्वयमवतिष्ठते
इत्यर्थः । यद्वा ; 'शेषल्ल विशेषणे' रुधादिः परस्मैपदो ; असुन्
(उ० ४, १८४) । विशिष्यते पित्राद्यात्मनोऽतिशयितं करोति हि
विद्यादिभिः । 'पुनातु पित्रा प्रजा मे पतच्छ्रेयसी मात्मनः कुरुते'
—इति माघप्रणम् । तथा 'पुत्रमेवेकमिच्छन्त्यात्मनोगुणवसरम्'
—इति महाभारतम् । यद्वा ; 'शेष हिंसार्थः' भूवादिसि परस्मै-
पदो, शेषति हिनस्ति मातापितरौ । 'यद्वा पिपेय'—इति मत्स्यः
पूर्वमेव दर्शितः (१७८ पृ०) । "न शेषे" अग्ने अन्त्यजातमस्ति
(ऋ० सं० ५, २, ६, २)—"मा शेषसा मा तनसा (ऋ० सं०
४, ४, ८, ४)"—इति च निगमौ ॥

(७) अग्रः ॥ । कर्मनामसु व्याख्यातम् (२, १.पु० १७१ प० २) वाङ्-
लकादपत्येऽपि भवति । 'आग्रोते ऋषयश्च नुद् वा'—इति भोजराजेन

* अद्यमेवाह निगमोऽन्वेषणीयः—ऋ० सं० ८, २, २, १ ।

† निघ० ११, २३ ।

‡ निघ० २, २ ।

§ अद्य० म० ४, ४, १ ; ८, निगमो दृष्टव्यः ।

॥ पु० १, ॥ ४० १८० प० ० ।

कर्माख्यायहणं न कृतम् ॥ । आप्रीत्यनेन सर्वान्, कामान् पिता,
आप्यते वा महता पुण्येन । “यच्चित्रं मग्नं उषसी बह्वन्ति
(ऋ० सं० १, ८, ४, ५)” । ‘आप्यम् धनम्’—इति माधवः, अपत्यं
भवितुमर्हति ॥

(८) गयः १ । गमेः ‘अग्रादयथ (उ० ४, १०८)’—इति
यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते, निपातनाम्भकारलोपः । ‘गाङ् गतौ
(भू० आ०)’ ; अस्माद्वा यक्-प्रत्यये ङ्गत्वम् । गतामर्थः पूर्व-
सुतः । गीयते स्तूयते देव-भट्टारकेत्येवमादिभिः । “इन्द्रो वसुभिः
परि पातु नो गयम् (ऋ० सं० ८, २, १२, ३)”—इति निगमः ॥
“गयस्कान्. प्रतरंषासु वीरः (ऋ० सं० १, ६, २२, ४)”—इति
च । ‘गृहापत्ययोर्नाम’—इति हरदत्तः, ‘गृहम्’—इति तु
माधव ॥

(९) जाः ३ । ‘जनी प्रादुर्भावे (दि० आ०)’ ; ‘अन्येष्वपि
दृश्यते (१, २, १०१)’—इत्यत्र अपिशब्दस्य सर्वोपाधिष्वभिचारार्थ-
त्वात् केवलात्मने ङः, टाप्, जम् । जायते मातापितृभ्यां सका-
शात् । “सीमः परि कृतुना पश्यते जाः (ऋ० सं० ७, २, २६,
४)” —“अतसोवो रुद्र जासु नो भव (ऋ० सं० ५, ४, १३, २)”
—इति च निगमौ ॥

(१०) अपत्यम् § । अपपूर्वात् तनोतेः नञ्पूर्वात् पतेर्वा
‘अग्रादयथ ((उ० ४, १०८)’—इति यक्-प्रत्ययान्तो निपात्यते,

* श्रीसुपाय कर्माख्यायहणमिति (उ० ४, २०२) ।

† प० १०, २, ४ ।

‡ नि० २, ६ ।

§ नि० १, १ ।

तनोते ष्टिलोपः । * * * । “कवेरपत्यमा दुहे (ऋ० सं० ६, ७, ३५, ३)”—इति निगमः ॥

(११) यङुः । यातेर्हयतेद्यौरादिके मृमव्यादित्वात् (उ० १, ३६) कु-प्रत्यये निपातनाद्रूपसिद्धिः । यातः प्राप्तः पुण्यवशेन स्वमान्ना ह्रयते च । ‘यदुर्यान्त्याहृतय’—इति माधवः । “ईशानः सहसो यद्गो (ऋ० सं० १, ५, २७, ४)”—इति निगमः ॥

(१२) सूनुः * । ‘यूञ् प्राणिप्रसवे (अदा० आ०)’—‘सुवः कित् (उ० ३, १४)’—इति शु-प्रत्ययः । सूयते मात्रा । “अग्निं सूनुं सनंशुतं सहसो जातवेदसम् (ऋ० सं० ३, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(१३) नपात् * । नञ्-पूर्वात् पतेर्यन्तात् ‘बहुलमन्यत्रापि सञ्ज्ञाछन्दसोः (६, ४, ५१ वा०)’—इति षि-लोपः । ‘न भ्रातृपात् (६, ३, ७५)’—इत्यादि सूत्रेण नञः प्रकृतिभावः । न पातयति न तेन पततोत्युक्तम् । “एहि वां विमुचो नपात् (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)”—इति निगमः ॥

(१४) प्रजा । प्रपूर्वाञ्जनेः ‘उपसर्गे च सञ्ज्ञायाम् (१, २, ८८)’—इति डः, टाप् । “प्रजां देवि दिदिद्वि नः (ऋ० सं० २, ७, १५, ६ ; ८, १०, २)”—इति निगमः ॥

(१५) बीजम् । ‘बीजं प्रजननकान्यसनखादनेषु (?)’ ; इत्यस्मादच्-प्रत्ययः (३, १, १३४) । तथाच भोजराजीये ‘वियो जक्’—इति व्युत्पादितम् । बवयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यने-

भानृण्य' पिनेति वा । अत्र क्षीरन्वामी—'वीज्यते वेति वा वीजं प्राजिलौकिकः'—इति । 'वीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया'—इति साधवः । * * * प्रेर्यते हि कार्यकारणाय वा बीजम् । यथा धान्यादिवीजमुत्तरीतरं स्वाभिष्टब्धे भवति एव मपत्यमपि पितृणा-मभिष्टब्धिहेतुरिति बीजमित्युच्यते । "यस्यां बीजं मनुष्या ३' वर्पन्ति (ऋ० सं० ८, ३, २७, २)"—इति । बीजमपत्यार्थमिति दृष्टम् ॥

इति पञ्चदशोपत्यनामानि ॥ २ ॥

मनुष्याः^(१) नरः^(२) धवाः^(३) जन्तवः^(४) विशः^(५)
चितयः^(६) कृष्टयः^(७) चर्पणायः^(८) नहुषः^(९) हरयः^(१०)
मर्याः^(११) मर्त्याः^(१२) मर्ताः^(१३) ब्राताः^(१४) तुर्वशाः^(१५)
दुह्यवः^(१६) आयवः^(१७) यदवः^(१८) अनवः^(१९)
पूरवः^(२०) जगतः^(२१) तस्युषः^(२२) पञ्चजनाः^(२३)
विवस्वन्तः^(२४) पृतनाः^(२५) । इति पञ्चविंशतिर्मनुष्य-
नामानि ० ॥ ३ ॥

(१) मनुष्याः '१' । 'मत्वा कर्माणि सौव्यन्ति (निघ० १, ७)'—इति भाष्यस्य स्कन्दस्वामी—'मत्वेत्यादिना मनेः सौव्य द्विधातु-जत्वं प्रदर्शयति—ज्ञात्वाऽनेनेदमिति साध्यसाधनभावं कर्माणि

(१), "नरा , धवा" । नर" ग । "नरा । नर" C. D F ह ।

(६) "चितय" —ह ।

(९) "नहुषा" ग Dd ह ।

(१०) "हरय" य, ह । * "इति मनुष्याणाम्" ग । † निघ० १, ६ ।

सीव्यन्ति सन्तन्वन्ति, यथा पञ्चादयः मनस्यमानेन प्रजापतिना
 सृष्टाः । मनस्यतिः कश्चिन्नर्थे ? इत्याह—प्रशस्तीभाषे, प्रशंसायां
 मत्वर्थीयः, प्रशस्तं मनः प्रसन्नं सत्वप्राधान्यात् अतः प्रसन्नमनस्तेन
 सृष्टा इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—‘स पितृन् सृष्ट्वा मनस्यदनु मनु-
 ष्यामसृजत’—इति । नित्यपक्षेऽप्यसति स्रष्टरि कार्ये सौमनस्यं
 दृष्ट्वा स्रष्टिकारणानुविधायित्वात् कार्यस्य वा । ‘मनोजातावज्-
 यतौ पुक् च (४, १, १६१)’—इति वैयाकरणाः । जातिय
 प्रत्ययान्तोपाधिः । मनोरपत्यं जातिचेत्येतौ । अपत्यमाचयिव-
 चायामन्तरेण च जातिं भवति भागव इति । मनुषो वा अका-
 रान्तमेकं प्रातिपदिकमस्ति, अतस्तदन्तात् व्युत्पादयति ; अजन्त-
 प्रत्ययसन्नियोगेन पुगिति अरणान्तरं विनापि प्रत्ययेन पकारान्त-
 प्रयोगदर्शनात्—‘समिंदो अद्य मनुषो दुरोणे (ऋ० सं० ८, १, ८,
 १)’—इति पृथोदरादित्वात् सर्वे सिद्धम् । अत श्रीनिवासः—
 ‘मनेर्मनुः * * * मनेरुसि मनुयीति । यत् । सा चास्या मनु-
 ष्यगीः’—इति । “स्मार्हा यसु मनुष्या दंद्दीमहि (ऋ० सं० २, १,
 १०, ४)”—“दैव्याः शमितार चारभध्व मुत मनुष्याः (ऐ० ब्रा०
 २, १, ६)”—इति च निगमौ ॥

(२) नरः * । ‘वीज् प्रापये (भू० उ०)’ ; ‘नयतेर्डिञ्च (उ०
 २, ६१)’—इति ऋन्-प्रत्ययः ; जस् । नयन्ति संसारचक्रम्,
 पदार्थत्वात् देशान्तरं नीयन्ते वा स्थानोत्तरकालेन । यद्वा ‘नृती
 गात्रविधेये (दि० प०)’ ; बाहुलकादृन् डिञ्च । नृत्यन्ति गात्रविधेयं

कुर्वन्ते हि नियमेन गात्राणि विक्षिप्यन्ति कर्मसु तानि कुर्वन्तः ।
“तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तः (ऋ० सं० ४, ४, ३५, २)” — “त्वां
वृत्रेर्विन्द्र सत्यंति नरः (ऋ० सं० ४, ७, २७, १)” — इति च निगमी ॥

(३) धवाः ३ । ‘धून् कम्पने (स्वा० ७०)’, ‘धुञ्’ वा
(ऋ० ७०) । पचाद्यच् । धूनयति ३ ३ ३ । धुनोति स्तावय-
वान् धवः ; जस् धवाः । तदा ; मनुष्या मृत्युतो वेपन्ते । यद्वा ;
‘धावु गतिशब्दोः (भू० ७०)’ ; अस्मात् पचाद्यचि (३, १, १३४)
पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) ऋत्वः । इतयेतः शरणार्थिनी
धवन्ति धवाः । “को वा शयुवा विधर्वेव देवरम् (ऋ० सं० ७, ८,
१८, २)” — इति निगमः ॥

(४) जन्तवः १ । ‘जनो प्रादुर्भावे (दि० आ०) ; ‘कमिमनि-
जनिगाभायाद्विभ्यश्च (७० १, ७०)’ — इति तु-प्रत्ययः । जायन्ते
जन्तवः । “धुरज्यन्त्रे प्रथयस्व जन्तुभिः (ऋ० सं० ८, ७, २८,
४)” — इति निगमः ॥

(५) विशः ३ । ‘विश प्रवेशने (तु० प०)’ ; क्षिप् । विशन्ति
अनु प्रविशन्ति सर्वकर्मस्वधिकारित्वेन । यद्वा ; अनुप्रविष्टाः
आत्मीयभूराजादेः शिता इत्यर्थः । “विशो राजान् सुपं तस्य
ऋग्मियम् (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)” — इति निगमः ॥

(६) चितयः ५ । ‘चि निवासगत्योः (तु० प०)’ ; ‘क्षिच्क्षी
च सञ्ज्ञायाम् (३, ३, १७४)’ — इति क्षिच् । चियन्ति निवसन्ति

भूमी गच्छन्ति वा तस्याम् । “अनु^१ क्रीडन्ति चित्तयो^२ भरे^३पु
(ऋ० सं० ३, ७, ११, ५)”—इति निगमः ॥

(७) कृष्टयः * । ‘कृष विलेखने (भू० प०)’ ; भाषे क्तः ।
कर्षणे कृष्टम् । कर्षेण कर्मविशेषेण चात्र सामान्यतः कर्ममात्रं
लक्ष्यते ; कृष्टं कर्म, तदस्यास्तीति ‘सुगकारेकाररेफाय वक्तव्याः
(४, ४, १२८ या०)’—इति इकार-प्रत्ययः । तथाच भाष्यकारः
—‘कृष्टय इति मनुष्यनाम’ कर्मवन्तो भवन्ति (ऋ० सं० सा० भा०
१, ४, ५, १)’—इति । तथाच श्रीभगवद्गीतायाम्—‘नैव कश्चित्
क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् (म० भा० भी० प० २६ अ० ५ श्लो०)’
—इति । यदा ; यदोऽपि कृषिं विपूर्वस्यार्थे वर्तते । कर्मणि
क्तः । विविधं कृष्टो विक्षिप्तपरिकण्डूयनाद्यभिलपितक्रियासुष्ठान-
समर्थः कः ? इत्यपेक्षायां विकृष्टदेष्टृत्वं कृष्टसामर्थ्याद्देष्टृम्, स
एवामस्तीति पूर्ववन्मत्वर्थीयः । तथाच भाष्यम्—‘विकृष्टदेष्टा वा
(ऋ० सं० सा० भा० १, ४, ५, १)’—इति । ‘कृषन्ति प्रान्तं
पदाभ्याम्’—इति माधवः । ‘कर्षन्ति वशीकुर्वन्ति’—इति भट्ट-
भास्करमित्रः । “मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चंष्टे (ऋ० सं० १, ४, ५,
१)”—सद्यश्चिद्वः शर्वसा पञ्च कृष्टीः (ऋ० सं० ८, ८, २६, १)”
—इति च निगमौ ॥

(८) चर्षणयः † । चरतेर्धातोः (भू० प०) ‘अर्त्तिष्टृष्टम्यश्च-
षितृभ्योऽनिः (उ० २, ८५)’—इति बहुलवचनादनि-प्रत्यये पुगा-
गमय चरणवन्तः चरणशीलाः । यदा ; ‘कृपेरादेय चः (उ० २,

८७) —इति अनि-प्रत्यये लघेरेतद्रूपम् । 'आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति
इत्यर्थः' —इति भट्टभास्करमित्रः । यद्वा ; चर्षण्यः चायितारो
द्रष्टारः सर्वेषां पदार्थानाम् । 'यद्यपि पश्यतिकर्मसु (निघ० २, २)
विचर्षणिरिति पठितम्, तथापि 'पिता कुट'स्य चर्षणिः (ऋ० सं०
१, ३, १३, ४)' —इत्यत्र 'चाययिता द्रष्टा' —इति स्कन्दस्वामिना
व्याख्यातम् । "प्र चर्षणिभ्यः घृत्तनाच्चवेषु (ऋ० सं० १, ७, २८,
१)" — "महाएन्द्रो नृपदा चर्षणिमाः (ऋ० सं० ४, ६, ७, १)"
—इति च निगमौ ॥

(८) नहुयः । 'णह बन्धने (दि० उ०)' । 'जनेरुसिः (उ०
२, १०८)' —इति बाहुनकात् उस्-प्रत्ययः, 'जस्, नहुयः ।
नह्यन्ते कर्मभिः पूर्वकृतैः संसारे नह्यन्ति वा नहनीयम् । "सचा
सनेम नहुयः सुवीराः (ऋ० सं० २, १, २, ३)" — "आ यातं नहुय-
स्परि (ऋ० सं० ५, ७, २५, ३)" —इत्यादयो निगमाः ॥

अकारान्तमिटं नाम केपुचित् कोशेषु दृश्यते । तदा 'ऋन-
हिभ्यामुपन् (१०)' —इति उपन्-प्रत्ययः । पूर्ववदर्थः । "प्रस-
न्नाणस्य नहुपस्य शीपः (ऋ० सं० ४, १, ४, ६)" —इति निगमः ॥

(१०) हरयः ण । 'हञ् हरणे' भूवादिः, 'ह प्रसञ्जकरणे'
लुहोत्यादिः । 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)' —इतीन्-प्रत्ययः ।
हरन्ति पदार्थान्, प्रसञ्जीक्रियन्ते वा मृत्युनेति वा । तथाच मृत्यु-
वाक्यम् — 'अहं प्रजायाकुशतीर्हरामि' —इति निगमोऽन्वेयणीयः ॥

(११) मर्याः ः, (१२) मर्याः । ‘मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०); अघ्नादयश्च (उ० ४, १०८)’—इति यत्-प्रत्ययान्तं निपात्यते, तुङागमस्तु विकल्पेन । गुणः । म्रियन्ते मर्याः । ‘कृन्दसि निष्टर्क्य-देवद्वयश्लीयोक्षीयोच्छिष्यमर्य (३, १, १२३)’—इत्यादिना यत्प्रत्ययान्तं निपातितम् । “को तु मर्या अमिमितः (ऋ० सं० ६, १, ४८, ३७)” —“मर्यायेव कन्या शश्वचे तं (ऋ० सं० १, २, ११, ५)” —“मर्यत्र योषा कणुते सधस्य आ (ऋ० सं० ७, ८, १८, २)” —इति निगमाः । यद्वा ; ‘मृड् प्राणत्यागे (तु० आ०)’ ; इति वृषिरावामिदमिलूपधूर्विभ्यस्तन् (उ० ३, ८३)’—इति तन्-प्रत्ययः । अर्थः पूर्ववत् । मर्त्तगन्दात् ‘वस्तुमर्त्तं * * * यविष्टेभ्यश्चन्दसि’ —इति स्वार्यिकस्तद्धितो यत् । “यो मर्त्तंश्चमृतो ऋतावा (ऋ० सं० १, ४, १६, १)” —इति निगमः ॥

(१३) मर्ताः । व्याख्याताः । “मा नो मर्त्ता अभिष्टुहन् (ऋ० सं० १, १, १०, ५)” —“तं मर्त्ता अमर्त्यम् (ऋ० सं० ८, ६, २५, १)” —इति च निगमौ ॥

(१४) व्राताः । ‘वृज् वरणे (स्वा० उ०)’ ; ‘तातव्रातलात-सुपित्त’—इत्यादि सुचेण भोजराजिन कृत्यत्यये आङागमो निपात्यते । वृणक्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः प्रव्रियन्ते वा यज्जादौ । यद्वा ; व्रातो धान्यादिसञ्चयः । तदन्तो व्राताः । मत्वर्थीयोऽकारः । यद्वा ; व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २, १) अत्र या । अन्नमपि व्रतायैतच्चादेवेत्युक्तेः तदीयाः ‘तस्येदम् (४, ३, १२०)’

—इत्यण् । 'कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रमुच्यते'—इत्युक्तेः कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धित्वम् । 'अथो अन्नाद् भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन वर्धन्ते (तै० उ० १, २)'—इति, 'अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः (तै० उ० १, १)'—इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम् । "पञ्च व्राता अप्सवः (ऋ० सं० ६, ८, ३, २)"—इति निगमः ॥

(१५) तुर्वशाः ० । 'तुर्वी हिंसायाम् (भू० प०)' । 'कले-रशच्'—इति बाहुलकात् अशच्-प्रत्ययः । भोजराजीयमिदं सूत्रम् । हिंसन्ति प्राणिनः, हिंस्यन्ते व्याध्यादिभिर्वा । यद्वा ; 'तूर त्वरणहिंसणयोः (दि० आ०)', अस्मात् किपि तूर् ; अश्रोतेः पवाद्यच् ; तूर्णमश्रुवते पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदस्य ऋस्वत्वं चकारलोपजनः । तूस्तूर्णमश्रुने । 'प्राप्यन्'—इति माधवः । यद्वा ; तूर्वशः काम एषामिति तूर्वशाः, पूर्ववत्पूर्वपदस्य ऋस्वत्वम् । 'वश कान्तौ (अदा० प०)'—इत्यस्मात् 'वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् (३, ३, ५८ वा०)'—इत्यप् । यद्वा ; चतुर्पु धर्मार्थकाममोक्षेषु वश एषामिति चतुर्वशाः सन्तः चकारलोपेन तुर्वशेष्वमन्तहि (ऋ० सं० ५, ७, ३३, ४)—इति निगमः ॥

(१६) दृष्टवः । 'दृष्ट जिघांसायाम् (दि० प०)' ; औणादिकः किप् ; द्रोहः । द्रोहं परेषामिच्छन्ति 'छन्दसि परेच्छायामपि (३, १, ८ वा०)'—इति क्वप्, 'व्याच्छन्दसि (३, २, १७०)'—इत्युप्रत्ययः । परहिंसारुचयो हि प्रायेण मनुष्याः । "श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो दृष्टवश्च (ऋ० सं० ५, २, २५, १)"—इति निगमः ॥

(१७) आयवः ‡ । ‘इण् गतौ (अदा० प०)’ ; ‘छन्दसीणः (उ० १, २)’—इत्युण्-प्रत्ययः । गच्छन्ति ग्रामात् ग्रामम् , गमन-शीलाः । “बाहुभ्यामग्निमायवोऽजनन्त (ऋ० सं० ७, ६, २, ५)”

“आयोर्ह स्क्व उपमस्य नीळे (ऋ० सं० ७, ५, १३, ६)”—इति च निगमौ । ‘अन्तोदात्त आयुशब्दो मनुष्यवचनः’—इति माधवः ॥

(१८) यदवः । ‘यसु उपरमे (भू० प०)’ ; ‘यमेर्दुक्’—इति श्रीभोजदेवः । ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्थादीनाम् (६, ४, १७)’—इत्यादिना अनुनासिकलोपः । यम्यते नियम्यते आचार्येण अपथप्रवृत्ताः, राज्ञा वा । “यो अस्ति यादवः पशुः (ऋ० सं० ५, ७, १६, १)—इति निगमः । अत्र माधवः—‘यदुषु भवो यादो यदुरिति मनुष्यनाम’—इति ॥

(१९) अनवः । ‘अन प्राणने (अदा० प०)’ ; ‘अणय (उ० १, ८)’—इति विधीयमान उ-प्रत्ययो बाहुलकात् भवति । अन-न्यनवः । ज्ञानवत्त्वादेतेषां धर्माद्यनुष्ठानात् प्राणनस्य फलवत्त्वात् अनन्तीत्युच्यन्ते । इतरे पञ्चादयो ज्ञानहीनत्वात् निष्फलप्राणनाः । तथाचोपनिषदि—‘तस्य य आत्मानं विस्तरं वेद’—इत्यत्र प्रकरणे ज्ञानवत्त्वात् पुरुषस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् । “रोधाय विद्वद्विषय (१)”—इति निगमः । अत्र माधवः—‘अनुरिति मनुष्यनाम’—इति । “अनं वस्त्रे रथमश्वाय तच्चन् (ऋ० सं० ४, १, २८, ४)”—इति च । अत्र ‘अनवः ऋभवः ते च मनुष्याः’ । ‘मर्त्तीसः सन्तो’ अमृतत्वमानशः (ऋ० सं० १, ७, ३०, ४)—इति श्रुतिः ।

तथा ब्राह्मणमपि—‘आर्मवं शंसत्यृभवी य देवेषु तपसा सोम-
पीयमभ्यजयन् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)—इत्यादि, ‘तेभ्यो वै देवा
अपैवावीभक्तन्त मनुष्यगन्धात् (ऐ० ब्रा० ३, ३, ५)’—इति च ॥

(२०) पूरवः ॐ । ‘पूरी आप्यायने (दि० आ०)’ । ‘भृमृशीढ-
चरित्स्वरि (उ० १, ७)’—इत्यादिना बाहुलकात् उ-प्रत्ययः । पूर-
यितव्याः कामानां ‘रूपूभ्यां क्तुः’ - इति श्रीभोजदेवः । पूताः शवाः
आनार्थिभिरित्यर्थः । “यं पूरवो वृषहृणं सचन्ते (ऋ० सं०
१, ४, २५, ६)”—इति निगमः ॥

(२१) जगतः ॐ । ‘गम्ल गतौ (भू० प०)’ । ‘वर्त्तमाने
पृषद्बृहन्महज्जगच्छवश्च (उ० २, ७८)’—इति क्षिप्-प्रत्ययान्तो
निपात्यते । प्रत्ययस्यादादेशः, द्विवचनं, जलि लोपश्च निपात्यते ।
गच्छति ग्रामात् ग्रामान्तरम् । “यदेपामधं जगता मिरज्यसि
(ऋ० सं० ८, १, ६, २)”—इति निगमः ॥

(२२) तस्युपः ॐ । ‘छा गतिनिवृत्तौ (भू० प०)’ । ‘छन्दसि
सुहृलङ्लिटः (३, ४, ६)’ । ‘क्षसुः (३, २, १०७)’ । ‘यस्वेका-
जावसान् (७, २, ६७)’—इति इडागमः । ‘आतो लोपः (६, ४,
६४)’ । ‘लिटि धातोः (६, १, ८)’—इति द्वित्वम् । ‘शर्पूर्वाः खयः
(७, ४, ६१)’—इति घकारस्य शेषः । ‘अभ्यासे चर्च (८, ४, ५४)’
—इति तकारः । तस्यिवस् इति स्थिते जसः स्थाने व्यत्ययेन
शस् (३, १, ८५) । ‘वसोः सम्प्रसारणम् (६, ४, १३१)’ । ‘गासि-

० निब० ७, ११ ।

१ प० ११, १४ । निब० ३, १, ७, ११ ८, ११ १९, १६ ।

३ निब० १९, १६ ।

वसिष्ठसीनाश्च (८, ३, ६०)”—इति पत्वम् । तिष्ठन्ति स्वस्मिन् धर्मे । “चरन्तं परि तस्थुषः (ऋ० सं० १, १, ११, १)”—इति निगमः । अत्र वाजसनेयभाष्यकदुवटः ‘तस्थुषो मनुष्याः ऋत्विग्यजमाना इत्यर्थः’—इति ॥

(३३) पञ्चजनाः * । अत्र भाष्यम्—‘तत्र पञ्चजना इत्येतस्य निगमा भवन्ति । “तदद्य वाचः प्रयुमं मंसीय—० जुपध्वम् (ऋ० सं० ८, १, १३, ४)” । तदद्यवाचः परमं मंसीय ‘येनासुरानभिभवेम देवाः’ । असुरा असुरता स्थानेष्वस्ता स्थानेभ्य इति वापि वासुरिति प्राणनामास्तः शरीरे भवति तेन तद्वन्तः । सोर्देवानसृजत तत्सुराणां सुरत्वमसोरसुरानसृजत तदसुराणामसुरत्वमिति विज्ञायते । ‘ऊर्जाद् उत यज्ञियासः’ । अवादाद्यज्ञियाद्योर्गित्यननामोर्जयतीति घतः पक्षं सु प्रवृक्षमिति वा ॥ ‘पञ्चजना मम होत्रं जुपध्वम्’ । गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षासोत्येके, चत्वारो वर्णाः निपादः पञ्चमः इत्यौपमन्यदः । निपादः कस्मात् ? निपदनो भवति नियमसस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः । “यत्पार्श्वजन्यया विद्या (ऋ० सं० ६, ४, ४३, १)” । पञ्चजनीनया विद्या, पञ्च पृक्ता सङ्ख्या लिङ्गत्रययोगेष्वविशिष्टा † (निघ० ३, ७-८)—इति । अस्य स्कन्दस्वामी—‘पञ्चजना इत्येतस्य सन्दिग्धस्य विवेकार्थं निगमा भवन्ति सन्देहस्य मनुष्यनामसु पाठात् पञ्चशब्देन समानाधिकरणः । तत्र यदि देवदत्तादि

* निघ० ३, ७, ८, ३, २३ ।

† ‘पञ्च इका सङ्ख्या लोपुनपुनकेष्वविशिष्टा’—इति निरुक्तपुराण-पाठः ।

पञ्चक-विषयः स्यात् गन्धर्वादिपञ्चकविषयो वा, न मनुष्यमात्र-
नामविषयतात्र स्यात्, मनुष्यमात्रनामैतदित्याचार्यमतान्तरप्रदर्श-
नाय पदद्वयमिदमनुष्यपदार्थे वर्तते इति वैचित्र्याप्रदर्शनार्थ उप-
न्यासः । न मनुष्यनामत्वेन च द्रष्टव्यः । 'एकीयमतेन चाष्टौ देव-
ताया उच्यन्ते । तत्र पक्षे नागानां गन्धर्वेषु, यक्षाणामसुरेषु, पिशा-
चानां रक्षसन्तर्भावदृष्टत्वाविरोधात् । तदथ वाचः । सौधिक-
स्यापि विखेपां देवानां संवादो होतृजपसायम् । तत् अथ अस्मिन्
कर्मणि वाचो माध्यमिकायाः प्रथमसुरक्षष्टं स्वरसौष्ठवार्थसदनत्व-
देवताविशिष्टं संसीय जानीय । येन अज्ञानेन असुरा यज्ञविघ्नं
कुर्वन्तः, हे देवाः ! अथ तानमिभवेम । हे ऊर्जादः । उत अपि
यज्ञियासः यज्ञस्य सम्पादयितारं पञ्चजनाः आचार्यमतेन ऋत्विङ्-
मनुष्याः । यमश्ववस्यपतीष्टौ निपादानां यज्ञसम्पादित्वमस्ति,
शूद्रस्याप्योदनसवे ; 'आयुरसीति शूद्राय प्रयच्छति, तप्ते प्रयच्छा-
मीति शूद्रः प्रतिगृह्णाति'—इत्येवमादिना । तथा 'दासी पिनष्टि
पत्नी वीत्यत्र दास्यादेशांपारादप्येवं यज्ञसम्पादित्वमेकीयमतेन । पञ्च
यज्ञाङ्गभूता देवगन्धर्वादयः साधनभावेन यज्ञसम्पादिनः । अत
उच्यते—'मम होतृं जुषध्वम्' । होतृ-कर्म जुषध्वम् सम्पादयते-
त्यर्थः । अन्ये मन्यन्ते—यदेकीयमतं यज्ञीपसन्धवस्य तदुभयसम्पा-
चार्यस्येति । तथा च मन्त्रव्याख्यानम्—पञ्चजातयो ब्राह्मणादयो
यज्ञियाः गन्धर्वादयः सर्वेऽपि होतुः सङ्ग्रेह व्यापारेण सेव्यध्वमिति
सम्प्रत्ययासाधारणं मनुष्यमात्रनामत्वेनैव निगमं दर्शयति 'यत्पाञ्च-
जन्यया विशा' । प्रगाथस्यार्पम् । यत् यदा पाञ्चजन्यया पञ्च-
जनेषु मनुष्येषु भवया विशेषति पञ्चभिरपि मनुष्यजातैरित्यर्थः—

इत्यादि । पञ्चेति निर्वाच्यम् पृक्तेति निर्वचनम् । सञ्ज्ञेति विषय-
 कथनं सम्बन्धवत् सर्वलिङ्गैरित्याह—‘लिङ्गत्रययोगेऽप्यवशिष्टा’—
 इति । ननु षडादीन्यप्यवशिष्टानि ? उच्यते—प्रत्ययोपात्तरूप-
 सम्बन्धस्यार्थाभिधानात् षदोऽप्य इत्युक्तम् । अपिच या पृक्ता सा
 पञ्चेति किन्तु या पञ्च सा पृक्तेति तदन्यत्र एकपदनिरुक्तव्याख्यानम्,
 यत्पञ्चजन्येत्यस्य द्वितीयपादादिव्याख्यानं चास्माकमत्रानुपयुक्त-
 त्वान्न लिखितम् । ‘पृची सम्पर्के (६० प०)’ । ‘कनिन् युवपि
 (७० १, १५४)’—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशस्याधिकविधिर्यत्वात्
 कनिनि बाहुलकात् ऋकारस्वाकारो नकार उपजनय । भोज-
 राजसु—‘वृषितक्षिराजिघसिपचिप्रतिहिविभ्यः कन्’—इत्याह,
 तदा ‘पचि विस्तारे (७० प०)’—इति धातुः । एकादिभ्यो
 विस्तरीणां पञ्चसङ्ख्या । जायन्ते जनाः । पचाद्यच् (१, १, ११४) ।
 ‘पञ्चभिर्भूतैर्जाताः पञ्चजनाः’—इति शीरस्वामी ॥

(२४) विवस्वन्तः ॥ ‘वस निवासे (भू० प०)’ इत्यस्मात्
 ‘अन्येभ्योऽपि वृश्मन्ते (१, २, ७५)’—इति विच्, वृश्मिपङ्कणात्
 भावे भवति । विविधं वसनं विवः, तदन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि
 मनुष्यस्य यत् किञ्चित् विवसनमस्ति । ‘विवस्वच्छब्द आदित्य-
 वाच्याद्युदात्तः, अन्यत्र मनुष्यविशेषे यजमाने द्वितीयाक्षरमुदात्तम्’
 —इति माधवः । ‘आविर्भव सूरूपं विवस्वन्ते (ऋ० सं० १,
 २, १२, ३)’—‘शिवो दूतो विवस्वन्तः (ऋ० सं० ६, १, २२, ३)’
 —इति च निगमो । अत्र विवस्वान् यजमानः—इति माधव-

भाष्यम् । 'मृद्वा जाया विवस्वतोव नाश (ऋ० सं० ७, ६, २१, १)'—इत्यादित्यवचनस्योदाहरणम् ॥

(२५) घृतनाः ‡ । 'घृङ् व्यायामे (तु० आ०)' । "त्वयार्धक्षेपे घृतं ना जयेयम् (ऋ० सं० ८, ७, १५, १)"—इति निगमः ॥

मनुष्याणां बहुत्वं, ततो बहुवचनान्तात्त्वम्, तथा निघण्टुष्वपि । 'मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः । स्युः पुमांसः पञ्च-जनाः पुरुषाः पूरुषा विशः (अम० को० २, ६, १)'—इत्यादिषु च बहुवचनान्ता इत्यते ॥

इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि ॥ २५ ॥

आयती^(१)। च्यवाना^(२)। अभीशु^(३)। अभ्रवाना^(४)।
विनङ्गसौ^(५)। गर्भंस्ती^(६)। करस्ती^(७)। बाह्व^(८)।
भुरिजौ^(९)। क्षिपंस्ती^(१०)। शक्रंरी^(११)। भरिद्वे^(१२)। इति
द्वादश बाहुनामानि † ॥ ४ ॥

(१) आयती । 'यती प्रयत्ने (भू० आ०)', गतिकर्मा वा (निघ० २, १४)—'इन् सर्वधातुभ्यः (४, ११४ उ०)'—इतीन्-प्रत्ययः । आभिमुख्येन यतते कार्येषु, गच्छन्ती वा साधनत्वम् । बाह्वोर्द्वित्वात् सर्वत्र द्विवचनान्ताता । निगमोऽन्वेषणीयः ‡ ॥

(२) च्यवाना । 'च्युङ् गतौ (भू० आ०)' । 'सम्यानच् सुवः

• निघ० ८, १४ । (३) "अभीशु" — इति क । (८) "बाहु" — इति क ।

(१०) "क्षिपन्ती" — इत्यपि टीकासक्तम् । "क्षिपंती" — इति क ।

† "इति बाह्वो" न । ‡ बहुवचनान्तायतोपद पर सर्ववचनान्तायतोपदस्यकार साधक ।

(उ० २, ८३)'—इत्यत्र प्राक्-प्रत्ययनिर्देशोऽधिकविध्यर्थ इत्युक्ते-
रानच् प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इत्यादिना द्विवचन-
स्याकारः । गच्छतः कर्मणामन्तः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३) अभीशू ० । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३७ पृ०) ।
अभ्यश्रुवाते कर्माणि अभिनयन्तो वा कर्माण्यतः अभीशते कर्माणि
कर्तुमिति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(४) अश्रुवाना । 'आश्रु व्याप्तौ (स्त्रा० प०)' ; 'ताच्छील्य-
वयोवचनयत्तिषु चानश् (१, २, १२८)', अस्य सार्वधातुकत्वात्
श्रुः, 'छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)'—इत्यार्धधातुकत्वात् शुणः,
धातोर्लृप्तत्वं पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) । आश्रुतः कर्माणि ।
यद्वा ; अश्र इति कर्मनामसु व्याख्यातम् (१७१ पृ०) ; तदस्यास्ति
'छन्दसीवनिषौ (५, २, १२२ वा०)'—इति यनिपि विभक्ते राकारः
पूर्ववत्, सकारलोपच्छान्दसः । कर्मवन्तौ हि बाह्वः । नकारास्ती
वेति सन्देहः । निगमदर्शनाविर्णोयः ॥

(५) विनङ्गसौ । बाहुनाम । विनम्य यसतोऽन्नादिकमिति
माधवः । पृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) पूर्वपदे म्य-लोपो गुक् ;
'यस अदने (भू० आ०)'—इत्यस्मात् पचाद्यच् (३, १, १३४),
सम्प्रसारणञ्च । "अन्वंसौ जीपमभरद्दिनद्रुमः (ऋ० सं० ७, २,
२७३)" —इति निगमः ॥

(६) गभस्ती ० । व्याख्यातो रश्मिनामसु (३७ पृ०) । पुरुषाः
अदन्त्याभ्या मन्त्रादीन् 'गहेर्गभस्ती बाह्वः, गृह्णाति पदार्थानाभ्या

पुरुषः'—इति साधवः । “शयीभिर्न भरमाणो गर्भस्थोः (ऋ० सं० ७, ५, २२, ५)”—इति निगमः ॥

(७) करसौ * । करासीति कर्मनामसु करशब्दे व्याख्यातः (१७४ घ०) । तस्मिन् कर्मण्युपपदे ‘षौ वेष्टने (भू० प०)’—इत्यस्मात् ‘आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)’, ‘आतो लोप इटि च (६, ४, ६४)’ । ‘कर्मणां प्रस्तातारौ (निह० ६, १०)’ वेष्टयितारौ कर्मकरावित्यर्थः । “सुप्रकारस्त्रमूतये” (ऋ० सं० ६, ३, २, ५)” —इति निगमः ॥

(८) बाह्व † । ‘बाह्व लोडने (भू० आ०)’ । ‘अर्जिदृष्टिकम्य-मिपसिवाधा अजिपशितुक्धुक्दीर्घहकारश्च (उ० १, २६)’—इत्यु-प्रत्ययो ङोऽन्तादेशश्च । गमयत्वाभ्यां कर्माणि, बाधते परानाभ्या-मिति वा । “ऋष्यातद्वन्द्वस्यविरस्य बाह्व (ऋ० सं० ४, ७, ३१, ३)” —इति निगमः ॥

(९) भुरिजो । ‘हृञ् हरणे (भू० उ०)’, ‘हु भृञ् धारण-पोषणयोः (जु० उ०)’ ; ‘भृञ् उच्च (उ० २, ७१)’—इति इजि-प्रत्ययः । हरतो विभृतो या पदार्थान् कर्मकरणसामर्थ्यं वा । “तमद्वान् भुरिजो” धिया (ऋ० सं० ६, ८, १६, ४)—इति निगमः ॥

(१०) क्षिपस्ती । ‘क्षिप प्रेरणे’ तुदादिः (प०) ; ‘वसवित-सेस्तिः (? ‡)’—इति बाहुलकात् ति-प्रत्ययः धातोरसुगागमो गुणाभावश्च । प्रेर्यते कर्मसु पुरुषैः ॥ ‘क्षिपती’—इति पाठान्तरम् ।

* निह० ६, १० ।

† निह० १, ८ ।

‡ कीमुपात्तु ‘वसिष्ठ (उ० ४, १०३)—इत्येवं दृष्टम् ‘वो वसि (उ० ४, १००)—इति चापरम् ।

तदा शतरि ङीपि 'आच्छीनद्योर्नुम् (७, १, ८०)', 'वा छन्दसि (६, १, १०६)'—इति द्विवचनस्य पूर्वसवर्णः । चिपतः पदार्थान् इतयेतथ कर्मसु । यद्वा ; चिपेः 'रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः शिदा- शिपि (उ० ३, १२३)'—इति बाहुलकात् भृच्-प्रत्ययः भोऽन्ता-देशः । चिपतः पदार्थात् । निगमदर्शनाविर्ण्यः ॥

(११) यक्करो * । 'यक्लृ यक्लौ (स्त्रा० प०)' ; 'वामदि- पद्यर्त्तिपृथक्किभ्यो वनिप् (उ० ४, १०८)'—इति वनिप्-प्रत्ययः, 'वनो र च (४, १, ७)'—इति ङीमौ च पूर्ववत् पूर्वसवर्णादेशः । यक्लुतः कर्माणि कर्तुम् । "अङ्गुल्यः यक्करो यो दिशंश्च मे यत्नेन कल्पन्ताम् (य० वा० सं० १८, २२)"—इति निगमः ॥

(१२) भरिषे । विभर्त्ति रश्मीनादित्य इव । 'अशित्रा- दिभ्य इत्रोत्रौ (उ० ४, १६८)'—इति इत्र-प्रत्ययः । भूरिवदर्थः । "अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरिषैः (ऋ० सं० ३, २, २०, २)" — इति निगमः ॥

इति द्वादश बाहुनामानि ॥ ४ ॥

अयुर्वः^(१) । अरुवः^(२) । त्रिशः^(३) । चिपः^(४) । शयीः^(५) ।
रशनाः^(६) । धीतयः^(७) । अयर्थः^(८) । विपः^(९) । कच्छ्योः^(१०) ।
अवनयः^(११) । हरितः^(१२) । स्वसारः^(१३) । जामयः^(१४) ।

* प० ११ । निघ० १, ८ ।

(१) इतीदमनरं "विभाः"—इत्यधिकं न पुनरुक्ते । (२) "अयुर्वः" य, व ।

(३) "अरुवः"—इत्यपि टीका-सम्मतम् । "अयर्थो." ग. व. C. D. F ।

(१२) इतीदमनरं "रोहितः"—इति ग. iid ।

सनाभयः^(१५)। योक्त्राणि^(१६)। योजनानि^(१७)। धुरः^(१८)।
शाखाः^(१९)। अभीश्वः^(२०)। दौधितयः^(२१)। गर्भस्तयः^(२२)।
इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

(१) अयुवः ण० । 'अत्रादयश्च (उ० ४, १००)'—इति ह-
प्रत्ययान्तेषु निपातेषु द्रष्टव्यः । 'अगि गतौ (भू० प०)'—इति
धातुः ; निपातनाञ-लोपः, तन्वादित्वादुवद् । गच्छति कर्माणि
मति । यद्वा ; अथ-शब्दे उपपदे गमेः पूर्ववसिपातनात् ह-प्रत्यये
पूर्वपद-अ-लोपः गमेः षिःलोपश्च । अथे गच्छन्ति ताः । "तर्मी"
हिन्वन्त्ययुवः (ऋ० सं० ६, ७, १७, ३)—इति निगमः । अङ्गु-
लीनां बहुत्वात् सर्वत्र बहुवचनामन्ताता ॥

(२) अण्यः ङ० । अणतिः शब्दार्थः (भू० प०) ; 'अणश्च
(उ० १, ८)'—इति उ-प्रत्ययः । 'घोतो गुणयचनात् (४, १, ४४)'
—इति ङीप् । अणन्ति स्त्रीटनादि शब्दं कुर्वन्ति, तासादि शब्दं
कुर्वन्त्याभिरिति वा । यद्वा ; अण्यः हस्तपरिमाणापेक्षयाल्पपरि-
माणाः । "तमोमण्डौ"ः समर्थं वा (ऋ० सं० ५, ७, १७, २)
—इति निगमः ॥

(३) विशः । 'विश प्रवेशने (तु० प०)' । 'क्षिप् वचि
(१, २, १०८ वा०)'—इत्यत्र 'प्राक् प्रत्ययनिर्देशादिदृष्टिभिः'—
इत्युक्तेः क्षिपि रेफ उपजनः विशन्ति साधनभावं कारयेणु । "तर्मी"

(१५) नास्तेतत् पदम् न. C. D. F पुस्तकेषु । टीकाभाषा तु एतद्येव स्थाने
अङ्गुलिन् "सङ्ख्याः"—इति, अङ्गुलिन् "सङ्ख्या"—इति च दृश्यम् ।

• "अङ्गुलीनाम्" न । १ पु० १, १९ । २ १९६ प० १८ । ३ निघ० ६, १९ ।

हिन्वन्ति धीतयो दश् त्रिंशः (ऋ० सं० २, २, १३, ५)—इति निगमः । 'कर्मसु धीयमाना दशाङ्गुलयः'—इति माधवभाष्यम् ॥

(४) क्षिपः । 'क्षिप प्रेरणे (दि० प०)' ; शीषादिकः क्तिप् । क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते पुरुषेण कर्मसु निक्षिपन्त्यास्त्रङ्गुलीयकादीन् इति वा । "सृजन्ति त्वा दश् क्षिपः (ऋ० सं० ६, ७, ३०, ४)"—इति निगमः ॥

(५) शर्याः ‡ । 'शृ हिंसायाम् (क्रा० प्वा० प०)' । 'अघ्न्या-देराकृतिगणत्वात् यत् (उ० ४, १०८) । शृणाति पापात् । "आ यः शर्याभिलुबिन्तुषो अय्य (ऋ० सं० ८, १, २६, ३)"—इति निगमः ॥

(६) रशनाः † । रशिवन्धनार्यो धातुरित्युक्तं रश्मिनिर्वचने (३७ पृ०) । 'युच् बहुलम् (उ० २, ७४)'—इति युच् । वध्नन्ति वन्धनीयं, वध्यते आभिरिति वा । युच्-प्रकरणे 'अशेरश च'—इति श्रीभोजदेवः । अशुषते कर्माणि । "रशनाभिर्दृशभिर्दृश्य-धीताम् (ऋ० सं० ७, ५, ३२, ६)"—"अच्छा बर्हीरशनाभिर्नयन्ति (ऋ० सं० ७, १, २२, १)"—इति च निगमौ ॥

(७) धीतयः ‡ । 'धी (दि० आ०)'—धातोः 'क्तिच्क्षौ च सञ्ज्ञायाम् (१, १, १७४)'—इति क्तिच् व्यत्ययेन दधातेरपि भवति, 'धुमास्यागापाजहाति (६, ४, ६६)'—इतीत्वम् । धीयन्ते विधी-यन्ते पुरुषैः कर्मसु, धारयन्ति कर्मसाधनानि वा । अध्वान्तर्णीत-स्वर्ग्यो दधातिः । "स सप्तधीतिभिर्हितः (ऋ० सं० ६, ७, ३२, ४)"—इति निगमः ॥

* प० ४, २ । निघ० ४, ४, १०, २८ ।

+ निघ० ३, १४ ।

‡ निघ० ९, १४, १०, ४१ ; ११, १६ ।

(८) अथेयः । 'अथ सातत्यगमने (भू० प०)' ; 'इन् सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति नृ-प्रत्ययो बहुलकात् धातोर्धरादेशः ; 'सुदिकारादतिनः (४, १४ ५ वा-)'—इति ङोप् ; जस् । 'उपबृध-मययो न दत्तम् (ऋ० सं० ३, ५ ५ ३)' इत्यत्र 'अथयो न स्त्रिय इव—इति साधवः । अथयइति तेनाप्यपाठि अङ्गुलिनामसु ॥

"अथयव"—इति पाठो बहुषु दृष्टः । तद्वाहुनामकरणं स्पष्टम् । निगमदर्शनाभिधेयः ॥

(९) विपः ४ । 'विप प्रेरणे (शु प०)', क्तिप्, प्रेर्यन्ते पुरुषैः कथंशु । "विपो न युक्ता नियुक्ते जनानाम् (ऋ० सं० ६, १, १५ ३)"—इति निगमः ॥

(१०) कक्षाः १ । "दशाग्निभ्यः (ऋ० सं० ८, ४ १०, २)"—इत्यत्र कथाः प्रकाशयन्ति कर्माणि (नि० ३, ८)—इति भाष्यम् । कक्षा प्रकाशयत्यनुष्ठानफलेन फलेन वा कर्माणि । 'ख्यातेः कक्षशब्दनिर्वचनम्' इति स्कन्दस्वामी । 'गाहते क्व इति नाम-करणः ख्यातेर्था (नि० २, २)'—कक्षशब्दनिर्वचनपरे भाष्ये स्कन्दस्वामिप्रत्ययः—'ख्या प्रकथने (अदा० प०)' इत्यत्रात् स प्रत्यये निराको निनिमिक्कोऽमो मः यकाराकारयोर्नोपोऽभ्याम-विकारश्च द्रष्टव्यः—इति । अथमभिप्रायः—प्रायेण हनृवदिहनि-कमित्तपिभ्यः म (उ० ३, ५८)—इति ख्यातेर्थाङ्गुलकात् स प्रत्यये बाहुनकादेव द्विवचने हनादिशब्दे ऋत्वत्वे 'कुहोयुः (७, ४, ६२)' न भवति बाहुनकादेव, 'अभ्यामे चर्ष (८, ४ ५४)'—इति चर्षम्,

उत्तरस्य ह्या इत्यस्य यकाराकारयोर्लोपः, 'खरि च (८, ४, ५५)'—
इति चत्वम्, 'आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५८)'—इति घत्वम् । प्रकथनेन
प्रकाशनं सत्यम् । अंसेन नित्यं प्रच्छादनात् प्रकाश्यते पुरुषेण ।
कस्यो वाहुतलम् । 'तत्र भवः (४, २, ५३)'—इत्यर्थे 'शरीरावयवाश्च
(४, २, ५५)'—इति यत् प्रत्ययः । अङ्गुलयोऽपि परम्परया कस्यै
भवा इति वस्तुं गच्छते, अंसेन नित्यं प्रच्छादितत्वात्, प्रकाशो हि
सर्वदा कस्यः, तत्र भवा अङ्गुल्युत्पन्नः प्रकाश्याः किन्तु प्रका-
शयन्ति कर्माणि अनुष्ठानेन फलेन वा, यथावाध रम्यते अरणी
रुग्निना प्रकाशे तत्र भवोऽग्निः प्रकाशको भवति तद्वत् । यदा ;

रज्जुः तदन्धनसाधनत्वात् कस्या-शब्देनोच्यते । 'परि-
कक्षाभिः (ऋ० सं० ८, ५, १८, ४)"— "दशः निभ्यो
'ऋ० सं० ८, ४, १०, २)" इति च निगमौ ॥

० । व्याख्यातं पृथिवीनामनु (१२५०) ।

अथान्ते वा । "सनात् सनीळा अग्नौ रवागाः

"दशः निभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, १०, २)"—

॥ गदीनामनु (१४२५०) । इर-
इति दश (ऋ० सं० १, ८, १८, १)"—

उच्यते 'असु सेपये (दि० प०)'—
८८)"—इति ऋन्-प्रत्ययः मुहु-

अयते त्रियते पदार्थं चाभिः, कार्येषु चेतव्या वा । यद्वा ; स्व-शब्दे
उपपदे षट्श्र विग्रहे (भू०प०) — इत्यस्माद् बाहुलकादस् बाहु
लकात् टि-लोपश्च । स्वं स्वं व्यापारं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति, स्वस्मिन्
स्वस्मिन् ह्यसौ सोदन्तीति वा । यद्वा ; परस्पर भगिनोव दृश्यन्ते,
एकद्वयभरत्वात् स्वसार उच्यन्ते 'न षट्स्वस्त्रादिभ्यः (४,१,१०)'
— इति लोपस्ययनिवेश । 'दुबलन्ति स्वसारो अर्कपाणम् (क०
सं० १,५,२,५)' — इति निगमः ॥

(१४) जामयः ०, सनाभयः । अनयो— — — मयीऽनु-
सन्धेयः । जमतेर्गतिकर्मण (निघ० २,१४) 'जनिचसिभ्यमिण् (उ०
४,१,२६) — इति बाहुलकादिण् प्रत्ययः । 'अलिशलिपलिचसि-
जत्यणिपणिव्य इण्' इति श्रोभोजदेवः । जमन्ति गच्छन्ति कर्माणि
प्रति अदन्त्याभिरक्तादीनि वा । जमेरेव वा बाहुलकात्कारण्य
मकार, जाताः स्व कारणात् । "त्व सान्नावधि जामयः (क० सं०
६,८,१६,५)" — इति निगमः ॥

(१५) सनाभयः ० । 'नह बन्धने (दि० उ०)'; नहो भय (उ०
४,१,२२) — इति इज्-प्रत्यय भोऽन्तादेशः । नह्यतेऽनया गर्भं इति
नाभे, सम ना नाभिर सामिति सनाभयः । ज्योतिर्जनपदेन्यस्मात्
सहस्रशब्दस्य स भावः । समाना हि मातुर्नाभिस्तासां, समा नाभि,
भूतमासासिति । "सनाभयो बाजिनं मूर्जयन्ति (क० सं० ७,१,
२५,४)" — इति निगमः ॥

(१६) योक्ताणि ॥ (१७) योजनानि ॥ 'युजिर् योगे (र० उ०)' । 'द न्नोशसयुजसुदसि (३,२,१८२)'—इति इन् प्रत्ययः पूर्वत्र । 'यच् बहुलम् (उ०२,७४)'—इति युच् । युष्मिन् पदार्थानामभिरिति, युक्ता वा हस्तेन संयम्यते चाभिः क्लेशादय इति वा । शब्दस्वाभावात् नपुंसकलिङ्गता । "दशयोक्तेभ्यो दशयोजनेभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, १०, २)"—इति निगमः ॥

(१८) धुरः ॥ धूर्वतेर्बधकर्मणः (निघ० २, १८) कर्त्तरि क्तिपि (३, २, १७७), राक्षोप (६, ४, ११)' इति व न्नोपे षकस्य विसर्जनीयः, कसि धुरः । धूर्वन्ति घन्युपचयति कर्माचोत्तर्यः । हिंसति परानामभिरिति वा । धारयतेर्वा औषादिके क्तिपि बाहुलकात् आकारस्य उकारः । अङ्गुल्या हि धर्यं सुवर्णादि धारयति । 'दश धूर्तो दश युक्ता बहुदशः (ऋ० सं० ८, ४, १०, २)"—इति निगमः ॥

(१९) शाखाः ॥ 'अगू व्यासां (स्वा० पा०)' ; अस्मात् ख-प्रत्यये विज्ञाने 'अश्रोतडित्,—इति श्रीभोजदेवेन ख-प्रत्यये ग.ख-शब्दो व्युत्पादिनः । व्यास हि सर्वम् । ख शब्दाधिकरणे उपपदे ज्ञेतेः 'अधिकरणे ज्ञेतेः (३, २, १५)'—इति अच्-प्रत्ययः । अङ्गुली हि हस्तापभागवात् खे आकाशे गिरने व्यतिष्ठत्से, आकाशमा-वकाशरूपत्वात् उपपन्नं हि तत्र गगनम् । अश्रयाः मथाः पृथोदग-दित्वात् (६, ३, १०८) यक रन्नोपेन शकाराक रथोः सवर्णदीर्घत्वे खशा इति भवति, ननोऽक्षरद्वयस्य स्य नविनिमयः, टाप् ; शाखा । शक्तोऽर्वा पवाद्यचि (१, १, ३४) उपधादोघः, ककारस्य श्रुक् रश् ।

शक्नुवन्ति हि ता अङ्गुनियः पुस्तकादि धारयितुं कार्याणि कर्तुं
वा । यद्वा ; 'शाखु व्याप्तौ (भू० प०)', पचाद्यच् (२, १, १३४) ।
शाखन्ति व्याप्नुवन्ति कर्माणि । यद्वा ; 'शीङ् स्वप्ने (अदा० भा०) ;
अस्मात् 'हस्तावयवाच्च'— इति ख-प्रत्ययो बाहुलकात् हस्तावयवे-
ऽपि भवति । शिरनेऽवतिष्ठन्ते आसु नख दयः इति शाखाः । 'श्यते
रिच वा'—इति यीमोजदेवः ; ख-प्रत्ययोऽधिकृतः, इकारादेशस्य
विकल्पितत्वात् एवे शाखानिष्पत्त्या — शाखास्यानोयत्वाद्वा
शाखा इष्यन्ते तथाचामरसिंहः — 'अङ्गुल्य' करशाखाः स्युः (२,
६, ८२)—इति । 'हस्ताभ्या देशशाखाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ७, २५,
७)—इति निगमः ॥

(२०) अभोशव. ७ । व्याख्याता रश्मिनामसु (३ पृ०) । अभ्य-
श्रुवन्ते कर्माणि, अभोशने वा कर्माणि कर्तुम् । "देशाभीशुभ्यो
अचंगा जरिभ्यः (ऋ० सं० ८, ४, १०, २)" इति निगमः ॥

(२१) दौधितयः † । व्याख्याता रश्मिनामसु (३ पृ०) । अहु-
रीयकादिधारणाद् दौष्यन्ते । दौष्यन्ति क्रौड्ग्याभिरिति वा
दवातेर्व्युत्पन्नो दौधिति शब्दः । "अग्नि नरो दौधितिभिररण्योः
(ऋ० सं० ५, १, २३, १)"—इति निगमः ॥

(२२) गभस्तय. ‡ । व्याख्याता रश्मिनामसु (३ पृ०) । गृह्णन्ति
पदार्थानामिः पुरुषा इति गभस्तयः । "दौष्यन्ते मधो रंशुषु
गभस्तिभि (१)"—इति निगमः ॥

"सुहृत्वाः"—इति केचित् ।

१

एतच्च स्थाने “सधुतः”—इति च केचित् पठन्ति । ताव
व्याख्याता नदीनामसु (१४४५०) । संसरन्ति सह गच्छन्ति कर्माणि
प्रति सङ्गता वा । स्पष्ट-निगमदर्शनं विश्वयः ॥

इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि ॥ ५ ॥

वृश्मि^(१) । उ मसि^(२) । वेति^(३) । वेनति^(४) । वेसति^(५) ।
वाञ्छति^(६) । वट्टि^(७) । वनोति^(८) । जुपते^(९) । इर्यति^(१०) ।
आचके^(११) । उशिक^(१२) । मन्यते^(१३) । छत्सत्^(१४) ।
चाकनत्^(१५) । चकमानः^(१६) । कनति^(१७) । कानिषट्^(१८) ।
इत्यष्टादश कान्तिकर्माणिः * ॥ ६ ॥

‘कान्तिकर्माणिः (निघ० १, ६)’—इच्छार्या धातवः—

(१) वृश्मि १ । ‘वम कान्ति’ अदादिः परस्मैपदी । लङ्, तमेक-
वचनम् । “तदहं वृश्मि एवमानं सं म (अ० सं० ७, ४, ६, ४)”—इति
निगमः ॥

(२) इतीऽनन्तरम् “वमवेति”—इत्यधिकं च C D F च पुलकेषु ।

(३) “वेति” छ । “वेजति” च । टीकाकाराणि पाठान्तरतया लीकृतम् ।

(४) “वेति” छ ।

(५) इतीऽनन्तरम् “वेति”—इत्यधिकम् छ पुलके ।

(६) “वाञ्छते” छ च, C. D. F. पुलकेषु नास्तेवेदम् पदम् ॥

(७) “वट्टि” छ । (८) “वनोति” C. D. F च पुलकेषु ।

* “इति कान्तिकर्माणिः” च ।

† निघ० १९, ३ ।

(२) उरुमसि ॥ यगेर्लङ्गतमाङ्गववहुवर्चने मासि चार्वाधातुक-
मपि (१, २, ४) — इति छिदृक्षावात् 'यङिज्या (६, १, १६)' —
इत्यादिना सम्प्रसारणम् इदन्तो मसि. (७, १, ४६) — इति इकार ।
“ता वा वासून्मुशसि गम्यै (ऋ० सं० २, २, २४, ६)” — इति
निगमः ॥

(३) वेति ॥ ‘वी गतिप्रजनकान्वयमन्वादिनेषु’ अदादिः पर-
कौपदी । “वेवि होष सुत पोतं यजन्ता (ऋ० सं० १, ५, २४, ४)” —
इति निगमः ॥

(४) वेनति ॥ नैरुहो धातुः । “पुराणा चतु वेनति (ऋ०
सं० ८, ७, २१, १)” — “नस्यामा वि वेनतम् (ऋ० सं० ४, ४, १६,
१)” — इति निगमौ ॥

(५) वेसति । अयमपि नैरुहो धातुः । ‘वेयति’ — इति पाठ-
न्तरम् । निगमदर्शनाक्षिप्तयः ॥

(६) वाञ्छति । ‘वाञ्छि इच्छायां भौवादिकः (प०) । ‘विश
स्वा सर्वा वाञ्छन्तु (ऋ० सं० ८, ८, ११, १)” — इति निगमः ॥

(७) वटि ॥ यगे. परकौपदप्रथमद्वयैकवचनम् । “समयो मा
भजति यस्य वटि (ऋ सं० १, २, १, १)” — इति निगमः ॥

० निघ० १, १८ २, ७ ३, ४, १८. ६ १९ ८, २८ १२, ५, — ४३।

१ निघ० १, ७ २, ६, — ८, — १५. ४, १, — १८. ८, ४९, — ४९ १०, १.

१२, ४६।

१ प० १० २, १४, — १५, — १० ३, ४ १०, ४८ १९, २८। निघ० १,

७ १०, ४८।

३० अनेन १।

(८) वनोति । 'वनु धावने' तनादिः (प०). अनेकार्थत्वादात्-
नमत्र कान्त्यर्थः । एव म यत्रापि । "सार्हं यद्रेक्ष्य परमं वनोपि-
नत् ऋ०सं० १,२,२४४)" - इति निगमः ॥

(९) जुपते ॥ 'जुपो प्रीतिर्मेवनयोः' तुदादिरात्मनेपदी, यत्र
कान्तिकर्मा । "स पुष्टिं याति जोपमा चिकित्त्वान् (ऋ०सं० १,
५ २५,५)" - इति निगमः । 'जुपते हयति इति पाठात् जोपः
कामः' - इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१०) हयते ॥ 'हयं गतिकान्त्योः' भूवादिः परस्मैपदी ।
"ता जुषाणो हयति जातवेदाः (ऋ०सं० ३,८,११,१)" - इति
निगमः ॥

(११) आचके । 'चक ह्यसौ' भूवादिरात्मनेपदी ; लङ्, मन्-
दैकचनम् । 'अनाम्नोज आ चके (ऋ०सं० ३,४,८,५)" - इत्यत्र
'कमेर्लिटि उत्तमे इटि मलोपश्छान्दसः' - इति भातुदत्तः । "ता
मवस्वराचके (ऋ०सं० १,२,१८,४)" - इति निगमः । "यस्ते
शत्रुत्वमाचके (ऋ०सं० ६,३,४,२,५)" - इति तु 'लोपस्त आत्मने-
पदेषु ७ १,४१' । यथादृष्टं पाठः ॥

(१२) उगिक् ॥ वष्टेः 'वशः कित् (उ० २ ६८)" - इति विकृ-
प्रत्ययः, कित्त्वात् सन्धसारणम् । "उगिक् पावको परतिः सुमेधाः
(ऋ०सं० ७,८,२,८,१)" - इति निगमः ॥

(१३) मन्थते ० । 'मन ज्ञाने' दिवादिरात्मनेपदी । "आवृत्तिय मन्थमानसुरचित् (ऋ० सं ५, ४, ८, २)" — "यदि मन्थेतीपसुस्य-
मि योदनैः (?)" — इति च निगमौ ॥

(१४) कृत्स्नत् १ । 'हृदि संवरणे' चुरादिः । पञ्चमलकारः,
तिप्, 'लेटोऽडाटो (३, ४, ८४)', 'सिञ्जडुलं लेटि (३, १, १४)', इतश्च
लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७) । उपा कृन्दुर्भवति ह्येतः (ऋ० सं०
१, ४, १८, ४) — इत्यत्र 'मयने कृत्स्नत् चाकनत् इति कान्ति-
कर्मसु पाठात्, 'तदिमे कृत्स्नद् वपुषः (ऋ० सं० ७, ७, २८, १)' —
इति प्रयोगदर्शनाच्च हृदि कान्त्यर्थः — इति कृन्दस्वामिभाष्यम् ।
'हृदिषताय कृत्स्नत् (ऋ० सं० २, १, २१, ६)' — इति, "अच्छान्तुः
पञ्चकृष्टयः (ऋ० सं० ८, ६, २६, ६)" — इति च निगमौ ॥

(१५) चाकनत् ३ । 'कनो दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)'; यङ्-
लुग्तः । 'लुगतोऽनुनासिकान्तस्य न भवति, व्यत्ययेन पञ्चमलकारः,
'लेटोऽडाटो (३, ४, ८४)', 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७) ।
'ब्रह्मदिद्रव्य चाकनत् (ऋ० सं० ६, २, ३८, १)" — "ये निः शचिड
चाकनत् (?)" — इति च निगमौ ॥

(१६) चकमानः । 'चक तप्तौ' भूवादिरात्मनेपदी । 'ताच्छी-
त्यथोवचनशक्तिषु चागम् (३, २, १२८)' । "चकमानः पिबतु
दुग्धमशुम् (ऋ० सं० ४, २, ७, १)" — इति निगमः ।

* प० ३, १४, — १८ । निघ० २, १ १, ८, ४, १२, ६, २३ ८, १२ ८, २५.

११, २०, ११, ४२ ।

† प० ६, १४ । निघ० ८, ८ ।

‡ प० ३, ११ ४, १, — २ । निघ० ४, १४, — १५, ४, १४ ।

(१७) कनति ॥ 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु (भू० प०)' भूवादिः परस्मैपदी । "भानत् कनति रुदतम् (- ?)"—'इन्द्रः सोमस्य काण्डका (ऋ० सं० ६, ४, २८, ४)"—इति च निगमौ ।

(१८) कानिषत् ॥ कनतेर्लेटि परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचने सिव्वडुलं लेटि, इडागमः, उपधावृद्धिर्बाहुलकात् इकारलोपः पूर्ववत् । "अग्ने वृत्तीये सवने हि कानिषः (ऋ० सं० ३, १, ३१, ४)" —इति निगमः ॥

इत्यष्टादश कान्तिकर्माणो घातवः ॥ ६ ॥

अश्वः^(१) । वाजः^(२) । पयः^(३) । प्रयः^(४) । पृक्षः^(५) ।

पितुः^(६) । वयः^(७) । सिनम्^(८) । अवः^(९) । क्षु^(१०) । धासिः^(११) ।

दूरा^(१२) । दूळा^(१३) । दूपम्^(१४) । जर्क^(१५) । रसः^(१६) ।

स्वधा^(१७) । अर्कः^(१८) । क्षुद्र^(१९) । निमः^(२०) । ससम्^(२१) ।

नमः^(२२) । आयुः^(२३) । सूनृता^(२४) । ब्रह्म^(२५) । वर्चः^(२६) ।

कौलालम्^(२७) । यशः^(२८) । इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि ॥ ७ ॥

०, १ पुरस्तात् अथैवे १५ । प० २०८ प० १२ ।

(१) इतोऽनन्तरं "वाजः"—इत्यधिकम् य C D F पुलकेषु ।

(३) "पयः"—इत्येतद्व्यतिरेकं य पुलकातिरिक्तेषु, दिवशाग्रेण तु "ययः"—इत्यनेनाद्य विकल्पः व्युत्पत्तः ।

(५) "पृक्षः" नास्तेतत् अ. क. च पुलकेषु । तेषु पुनरप्येव अग्ने "सुतः"—इति दृश्यते, टीकाज्जायते केचिदिद्व्यायुक्त्यऽवमतान्तरतोऽपि । य. C D F पुलकेषु तु "सुतम्" इति । इतोऽनन्तरं "सुतः"—इत्यधिकम् य पुलके । (८) "अवम्" न, य ।

(११) "धासिम्" न, य. "क्षु" C D F, य । (१८) नैतद् दृश्यते क-पुलके ।

(१९) "क्षुद्रः" य । (२८) नास्तेतत् यट् य. C D F पुलकेषु । : "ययः" य ।

(१) अन्धः * । 'अन्धइत्यन्धनाम । आध्यानीयं भवति (निर० ५, १)'—इति भाष्यम् । 'आभिमुख्येत हि ध्यातव्यं सर्वेषां प्रीतिः शरीरस्थितेश्च तदायत्तत्वात्'—इति स्कन्दस्वामी । आङ्-पूर्वात् ध्यायतेरसुनि बाहुलकात् यकाराकारयोर्लोपः, उपसर्गस्य कृत्वत्वं शुङागमश्च घातोः । यदा; 'अद भक्षणे (अदा० प०)'—'इत्यन्धात् 'अदेर्नु' धश्च (उ० ४, २००)'—इति कर्मणि कर्त्तरि वा कारके असुनि नुमागमो धकारस्यान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः, तान् वा ख्ययमसि । तथाच श्रुतिः—'अद्यतेऽस्ति च भूतानि (तै० उ० २, २)'—इति । 'अनित्यमेनान्धः'—इति चौरस्वामी । अनितेरसुनि बाहुलकात् शुङागमः । अनित्यत्वं हि प्राणनम् । "आमचेभिः सिद्धता मय मन्धः (ऋ० सं० २, ६, १३, १)"—"इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः (ऋ० सं० १, १, १०, १)"—इति च निगमौ ॥

(२) वाजः † । 'वज गतौ (भृ० प०)' । 'अककर्त्तरि च कारके सङ्ग्रायाम् (२, १, १८)'—इति घञ् । 'अजिद्वच्योश्च (७, १, ६०)'—इति चकाराध्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् कृत्वाभावः । तथाच तत्र न्यासकारः—'चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्देरपि कृत्वप्रतिषेधः सिद्धो भवति वाजः'—इति । निगम्यते अभिगम्यते हि तत्त्वैः । गच्छः त्यनेनादत्तेन मुखानि भुक्तेन द्रुमिं वा गच्छत्यनेन शुद्धेन सत्वशब्दिं भोक्ता । यदाहुः—'आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिरिति । यदाः; गत्यर्थो बुद्धयर्थः जानात्यनेन भुक्तेन धर्मम् । 'दश धर्मान् विजानन्ति धृतराष्ट्रनिबोधनात् । मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्लृप्तो बुभुक्षितः'

—इति श्रीमहाभारतम् । सर्वत्रात्रनामसु गत्यर्थोद् व्युत्पादितेष्वेव
मर्थो बोद्धव्यः । “सुतानां वाजिनीवसू (ऋ० सं० १, १, २, ५)” —
अन्यत्र “वजं हवनं दं रयम् (ऋ० सं० १, ४, १२, १)” — इति
च निगमौ ॥

(३) पयः * । व्याख्यातं रात्रिनामसु पयइत्यत्र (निर० २, ५) ।
यद्वा ; ‘अय पय गतो (भू० पा०)’ — इत्यादिदसुन् । पीयते द्यवम् ।
तच्च चतुर्विधम् पेय-चोष-लेह्य-चर्ष्यभेदेन । वर्हन्ते हि तेन भुक्तेन ।
जाताम्यन्नेन वर्हन्ते (तै० उ० २, २) — इति युति । “पयस्त्रान्न
अगहि (ऋ० सं० १, २, १२, १)” — “यदो नृतस्य पयसा पियानः
(ऋ० सं० १, ५, २७, १)” — इति च निगमः ॥

(४) प्रयः † । व्याख्यातमुदकनामसु (११७४०) । “उपप्रयो-
भिरागतम् (ऋ० सं० १, १, १, ४)” — “तुराय प्रयोन हिमि सोमं
माहिनाय (ऋ० सं० १, ४, १७, १)” — “प्रयस्वस्तः प्रति हयामसि
त्वा (ऋ० सं० ८, ६, २१, १)” — इति च निगमाः ॥

(४) यवः । ‘शु यवणे (भू० प०)’ । कर्मण्यसुन् । यूयते द्यवम्
वर्ण्यमानं यवो यवः । तद्वर्मात्ताच्छब्दं वा । “सत्ययिन्न यवस्तमाः
(१)” — “मत्तं दधामि यवसे दिवे दिवे (ऋ० सं० १, २,
१२, २)” — “प्रभियव ऋज्यस्तः (ऋ० सं० ४, ७, ८, १)” — इति च
निगमाः । “उप प्रयोभिरागतम् (ऋ० सं० १, १, १, ४)” — इत्यादिषु
निरुक्त-टीकार्या स्कन्दस्वामिना प्रयइत्यत्रनामित्युच्यते । तथाच
‘अघिति यवः (ऋ० सं० १, ३, २०, ४)” — इत्यादि-निगमेषु वेदभाष्ये,

* प० ११. १. ०१ । निर० २, ५ ।

† प० १० । निर० ४, १८, ८, १०. १०, १ ११, ८ ।

‘अथ इ प्रजन म’—इति स्पष्टं मुच्यते । निरुक्त-टीकायान्तरमयथा
(निरु० १०, ३) । अतः ‘प्रयः’-‘अथः’-शब्दयोः उभयोरप्यननामत्वं
स्पष्टम् । तत्रैकतमस्य पाठो विद्वद्भिर्निर्णीयताम् ॥

(५) पृथः ॥ ‘पृथो सम्पत्ते’ (क०प०) । ओषादिके क्षिपि
धातोः कृतागतः । सम्पृत्तं हि तज्ज्ञातृभिः । पृथतिर्दानार्थ इति
वा (अदा० आ०) । “वायो तव प्र पृथती (ऋ०सं० १, १, ३, ३)”-
इत्यादौ माधवेनाक्तम् । तत्र क्षिपि बाहुलकान्न-लोपः । दीयते
प्राप्तमर्थिभ्यः । “त्रिः पृथो चक्रे चक्रेव पितृवत्तम् (ऋ०सं० १, ३,
४, ४)”-इत्यत्र क्लृप्तामिभाष्यम् ‘पृथा चक्षनामेतत् पठन्ति ।
“पृथो भदन्त वाम् (ऋ०सं० ४, ४, १२, २)”-इत्यादिषु बहुवच-
नान्तस्य सामानाधिकरण्यादर्शनात् बहुवचनान्तं द्रष्टव्यम्’-इति ।
“अग्निं विश्वा अभि पृथः सवन्ते (ऋ०सं० १, ५, १६, २)”-“पृथो
वहतमधिना (ऋ०सं० १, ४, २, ६)”-इति च निगमौ । “त्वं
शर्वो मारुतं पृथ ईशिवे (ऋ०सं० २, ५, १८, १)”-इत्यादौ तु
पठेयकवचनान्तमपि दृश्यते ॥

(६) पितु ॥ ‘पा रक्षणे (अदा०प०) । ‘कमिप्रनिजनिभाया-
गापाहिभ्य इ (उ० १, ७, ०)”-इति तु-प्रत्ययो बाहुलकादिकारः ।
रक्षितव्यं द्यन्नम् । प्यायतेर्बाहुलकात् तु-प्रत्ययो धातोः पि-भावश्च ।
“पितुं तु स्तोपम् (ऋ०सं० २, ५, ६, १)”-“प्रमन्दिने पितुमद-
र्षता वचः (ऋ०सं० १, ७, १२, १)”-इति निगमौ ॥

(७) वयः ॥ ‘वी गतिप्रजनकान्त्वग्रनखादनेषु (अदा०प०) ।

असन् । गत्यादिसर्वोऽप्यर्थोऽत्रानुगुणः कारकमेतेन । 'वय गती
(भू० पा०)' - इत्यस्मादसन् वा । "हृद्दस्त्रे वय इन्द्रो दधाति (ऋ०
सं० २, १, १०, २)" — "परि चंसमोमनं वां वयोगातव (ऋ० सं०
५, ५, १६, ४)" — इति च निगमौ ॥

केचिदप्यस्याने "सुतः" * - इति पठन्ति । तत्र पूञ् पाणिप्रसवे
(अदा० पा०) । 'तातत्रातलातसुत' - इत्यादिना ऋ-प्रत्ययः, पूञी
ऋखत्वञ्च निपात्यते । स्यने ह्रस्वा । "आदिआज्जायते हृष्टि हृष्टे-
रन्न तत प्रजाः" — इति हि स्मृतिः (मनुः ३, ७६) । यदा ; 'सु पु
गती (भू० प०)' - इत्येतद्-विषयं निपातनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(८) सिनम् । 'पिञ् बभूवे (आ० क्रा० उ०)' । 'इण्सिञ्-
दोङ्, श्विभ्यो नक् (उ० ३, २)' । 'सिनाति भूतानि' - इति भाष्यम् ।
'सिनाति बभूवेति शुधा विनश्यति भूतानि धारयति' - इति, स्वान्द-
स्वामी । सीयते अनेनेति वा । अनेन हि भृत्यादयो बध्यन्ते ।
'येन आसिनं आनं मरय, सखिभ्यः (ऋ० सं० १, ४, ८, १)" - इति
निगमः ॥

(९) अत्रः । 'अत्र रक्षणगतिप्रीतिदृष्ट्यवगमप्रवेशश्रवणस्त्राम्यसाम-
र्थ्याचनक्रियेष्वादीत्यवास्यासिद्धनहिंसादानभागवद्विषु (भू० प०)' ।
असन् । धात्वर्थेषु योगः सर्वाङ्गीकृत्यः । "अवत् ब्रह्मण्यवसा-
गमत् (?)" — "अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिम् (ऋ० सं०
१, ५, २५, ४)" — इति निगमौ ॥

(१०) सुः । 'टु सु शब्दे (अदा० प०)' — 'सि निवासगत्योः (उ०

प०) । 'खनिष्टभ्यां ङिञ् च० १, ३२)'—इति विधीयम नो ङित्-
कु-प्रत्ययो बाहुलकादाभ्यामपि भवति । चूयते शब्दते स्तोत्रभिः
स्तूयते देवतात्वाद्वनम् सूक्तादिभिः शुश्रूषया वा लोकैः, निवसयनेन
वा । "त्वं वाजस्य क्षुमतो रायईशिये (ऋ०सं० २, ५, १८, ५)"—"आ
तू न इदं क्षुमन्तम् (ऋ०सं० ६, ५, ३०, १)"—इति च निगमौ ॥

(११) धासि । 'भ्रुविशृणिकुपिभ्यः क्विः (उ० ३, १५१)'—
इतिर्बाहुलकात् धाञोऽपि भवति, बाहुलकादेव ईत्वं न भवति ।
दोयते ऽर्ध्विभ्यो धारयति प्राणान् वा । "विदस्वर मा तनयाव
धासिम् (ऋ०सं० १, ५, १, १)"—अत्र 'धासिरन्ननाम, इह तु पयस
आसन्नकारणवात् गोषु प्रयुक्तः'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१२) इरा । व्याख्यातं नदीनामसु (१४६ पृ० १८ प०) ॥

(१३) इळा० । ईद्यते दोष्यते भुक्तेन जाठरोऽग्निः, चिप्यते उदरे,
स्वपत्यनेन भुक्तेन न हि बुभुक्षितस्य निद्रास्ति । "तस्मा इळां सुनीरा
मा यंजामहे (ऋ०सं० १, ३, २०, ४)"—इति निगमः ॥

(१४) इयन् । 'इयु इच्छायाम् (तु०प०)' । षीणादिकः क्तिप् ।
इयत इति । यदा ; इयु गतौ (दि०प०)' क्तिप् । वेदे प्राशुयेण
दर्शनाद् द्वितीयैकवचनात् । 'इर्वं स्तोत्रभ्य आभर (ऋ०सं० ३,
८, २२, १)"—"अश्विना यज्वरोरियः (ऋ०सं० १, १, ५, १)"—
इति च निगमौ ॥

(१५) ऊर्जः । 'ऊर्गित्यसनाम । ऊर्जयतीति सतः पर्यं सुप्र-
सक्तमिति वा (निरु० ३, ८)'—इति भाष्यम् । 'ऊर्जयति' प्रवर्तति

प्राणयति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । 'पक्षमिति वा' पक्ष-
शब्दस्य पक्षरलोपं कृत्वा क-शब्दं व्यत्यस्य वकारस्योरि कृते रुगा-
गमे चोर्गिति भवति । 'सुप्रवृत्तमिति वा' व्रये र-शब्दलोपे कृते, सं-
योगादिलोपे ऊो च क र योपरि रुकि कत्वे च कृते ऊर्गिति भवति ।
मुद्गिदं हि तद्वति नृदत्वात्' इति स्कन्दस्वामिन्यः । * * * ।
'कर्ण्यते प्राण्यते जीव्यतेऽनया'—इति भट्टभास्करमिश्रः । अत्र 'लज्जं
बलप्राणनयोः (जु०प०)' इत्यस्मादेव करणे क्तिप् । "यंसि तन्नमूर्जं
न विव्रध चरथ्यै (ऋ०सं० १, ५, ५, १)"—इति निगमः ॥

(१६) रसः ० । व्याख्यातमुदकनामसु । "महे यत् पितृ ईं रसः
दिवे कः (ऋ०सं० १, ५, १५, ५)" इति निगमः ॥

(१७) स्वधा १ । ख-शब्दे उपपदे दधानिः (जु०उ०) 'गृहे कः
(१, १, १४४)'—इति क-प्रत्ययो बाहुलकाद् भवति । स्त्रेभ्यो दीयते
स्वधिन धीयते वा, स्त्रेन धनेन धीयते वा । "विष्ठा हि माया
असि स्वधा कः (ऋ०सं० ४८, २४, १)"—"आदह स्वधामसु
(ऋ०सं० १, १, ११, ४)"—इति च निगमौ ॥

(१८) चर्कः ० ।

(१९) चघ्न १ । व्याख्यातमुदकनामसु (८५५०) । सुनिवर्तना-
दिके स्वकार्ये स्थिरं भवति, स्थिरो भवत्यनेन भुक्तेन भोक्तेति वा

* पु० १, ११ । पु० ८० पु० ६ । निघ० ११, २३ ।

१. प्रस्ताव १, १९ । पु० १३५ पु० ६ ।

३. पु० ५०. ४, २ । निघ० ४, ४. ६, २१ । यद्यपीदं पदं टीकापुस्तके व्याख्यात न
दृश्यते, परमहाश्रितिमहापुरुषाधानमनन्तं सर्वगुणैकममयापायोरोक्तमेवमिति ।

५. प्रस्ताव १, १३ ।

२२७२ १२११२

हिं सतिऽनेनातिभुक्तेनेति वा 'अहमवमवमदन्तमसि (सा० सं०
आ० १, ८)"—इति श्रुतिः । माधवपक्षे च्छदिरशनार्थः (सी०),
अथानं वुभुक्षितः । "स्वादु च्छन्नापो वसतो सोनक्तत् (१)"—इति
निगमः ॥

(१०) नेमः ॥ 'नीज् प्रापये (भू० उ०)' । 'चर्त्तिसुसुष्टुष्ट-
चिह्नभावावापदियक्षिनीन्धो मन् (उ० १, १३७)' । नमयति सुगतिं
दातारं, नीयते देहयात्रा अनेनेति वा ॥

"नेमा"—इति नकारान्तं केचित् पठन्ति । तदा बाहुलका
दभिधानस्तत्तथाहा नकारस्येत्सञ्ज्ञाया अभ्यासः । एवमेवास्मिन् सूत्रे
वृत्तिकारणीकम् । यद्वा ; मन् नि रूपसहिः । निगमदर्शनाच्चिर्णयः ॥

(२१) ससपत्नी । 'सस स्त्रिणे (अदा० प०)' । पुंसि सञ्ज्ञायां चः
प्रायेण (उ० ४, ११८) । स्वपत्न्येन भुक्तेन, न हि क्षुधितस्याति-
निद्रास्ति । "सवेन विदिमदायावहो वमु (अ० सं० १, ४८, ३)"
—इति निगमः ॥

(२२) नमः । 'नमु प्रह्वत्वे (भू० प०)' । असन् । उपगतं
जागमात्रेभ्यो भूतेभ्यः पूर्वजन्मकृतकर्मवशात्, नश्यते देवतात्वात्,
नमत्येन हेतुना तरस प्रयोजनं च हेतुत्वेन विवक्षा । 'प्र वो
महे महि नमो भरध्वम (अ० सं० १, ५, १, २)'—"एना वो अग्निं
नमसा (अ० सं० ५, २, २१, १)"—इति च निगमौ ॥

(२३) आयुः ॥ अनन प्राणममस्ति । "प्राहि सदमिद् विष्वायुः
(अ० सं० १, २, २२, २)"—इति निगमः ॥

(२४) सूत्रताः । व्याख्यातमुदकनामसु (५८ पृ०) । सहु नयन्ति
 चंप्रयुक्तान् अर्थो वा तदर्थिभिः । यदा ; शोभनां नरः सुनरः
 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३०)'—इति दीर्घः, सूत्रपु तावते विसृ-
 र्यते पुण्येन, 'अन्येषामपि दृश्यते (६, ३, १३०)'—इति दीर्घः । वा
 टापु । 'पुरुषीये जरते सूत्रतावान् (ऋ० सं० १, ४, २१, ७)'—
 अग्निना सूत्रतावतो (ऋ० सं० १, २, ४, ३)'—इति च निगमौ ॥

(२५) ब्रह्म । 'ब्रह्म ब्रह्म ब्रह्म (भू० प०)' । 'वृहेर्नलोपस
 (उ० ४, १४१)'—इति मनिन् । परितृढं भवति सर्वप्राणिभिः ।
 सर्वदा भुज्यमानमन्यनुपक्षीयमणत्वात्, स्वभावतो वा परितृढं सर्वस्य
 जगतो भरणान्, वढन्तेऽनेन भूतानीति वा 'जागान्यसेन वढन्ते
 (तै० उ० २, २)'—इति युतिः । "उप ब्रह्माणि वाचतः (ऋ० सं०
 १, १, ५, ५)"—इति च निगमः ॥

(२६) वर्चः । 'वर्च दीर्घो (भू० आ०)' । असन् । दीर्घिकं
 ह्यचं शरीरदेः । "तमा वसुज वर्चसा (ऋ० सं० १, २, १२, १)"
 —"सं माग्ने वर्चसा सृज (ऋ० सं० १, २, १२, ४)" — "अयुषा
 सह वर्चसा (ऋ० सं० ८, १, २७, ४)" —इति निगमाः ॥

(२७) कीलालम् । 'कल गतो (प०)' चौरादिकः, 'कील वक्ष्यने
 (भू० प०)', 'कील खण्डने (१)' । कील वक्ष्यने इति ध्रुवतो
 मिनः दर्शः । कील खण्डने इति तु सुच्छेदमित्यर्थः । अपिश कीला
 जाठराग्नेर्ज्वाला, तां मालि 'कर्मण्यण् (१, २, १)' । "कीलालपे
 मोमरुहाय वेषने (ऋ० सं० ८, ४, २२, ४)" —इति निगमः ॥

(२८) यशः । व्याख्यातमुदकनःसु (१२३५०) । यशो यगे-
दीत्यर्थात् । कीर्त्तिकरं वेति साधवः । तदा वर्चस्वदयः । “यशो न
पक्वं मधुगोष्पस्तरा (ऋ०सं० ८, ६, २, ५)” — “तुविद्युन् यशस्तता’
(ऋ०सं० १, १, १६, ६)” — इति निगमौ ॥

इत्यष्टाविंशतिरक्षनामानि ॥ ७ ॥

आवयति^(१) । भवति^(२) । वभस्ति^(३) । वेति^(४) । वेवेष्टि^(५) ।
अविष्यत्^(६) । वषति^(७) । भसय^(८) । बव्वाम्^(९) । छरति^(१०) ।
इति दशाक्षिकर्माणिः † ॥ ८ ॥

(१) आवयति ‡ । आङ्पूर्वात् वेतेः (अदा०प०) ‘बहुलं कन्दसि
(२, ४, ७१)’ — इति शपो लुगभावः । यद्वा ; ‘वेङ् नक्तुसन्तानि
(७०)’ भूवादिः ; अनेकार्थत्वात् धातूनामत्राक्षिकर्मत्वम् । एवमन्ये-
ष्वपि द्रष्टव्यम् । “आ तु न. स वयति गव्यमश्वम् (ऋ०सं० ६, २,
२, १०)” — इति निगमः ॥

(२) भवति § । भव हिंसायाम् भूवादिः परकौपदी । पृथुत्यलि-
रन्तु याति भवन् (ऋ०सं० ४, ५, ८, २)” — “तेन स्रभश्च शतवत्
सृष्टम् (ऋ०सं० ८, ५, २०, ५)” — इति निगमौ ॥

(३) वभस्ति ॥ । ‘भस भर्षनदोषोः’ जुहोत्यादिः परकौपदी ।
“हरो इवाभ्यासि वषता (ऋ०सं० १, २, २६, २)” — इति निगमः ॥

* पुरस्तात् १, १२ । प० १२३ प० ८ ।

(१०) “छरति” क. C D F. क । † “दशभिर्कर्माणि” य ।

‡ प० १४ । निघ० १, १७ १०, २०. ११, १८ ।

§ निघ० ८, २२ । ॥ निघ० ३, १९, १२ ८, १६ ।

(४) वेवेष्टि ॥ 'विश्ल व्याप्तौ (जु० उ०)' । 'जुहोत्यादिभ्यः
झ. (२,४,५)' । "स्वतैदयोयथातिथि ज्योतिष्कृत्वा परिवेष्टि-
(?)"—यदा त्वा अतिथयः परिवेष्टि (?)"—
"मरुतः परिवेष्टारः (?)"—इति च निगमाः । 'प्रयोजक-
व्यापारे प्रयुक्तत्वात् निरुपणीयम् ॥

(५) वेति ॥ वी गत्यादौ अदादिः परस्मैपदो । "वेतं पातं
पयंस उस्त्रियाथाः (ऋ० सं० २,२२२,४)"—इति च निगमः ॥

(६) अविध्यम् ॥ अवरोधस्तमाने व्यत्ययेन लट् ; लटः सहा ।
लृचविध्यन्त्रत्वेषु तिष्ठति (ऋ० सं० १,४,२२,२)"—इति निगमः ।
अत्र च 'अविध्यन्त्रिकस्या भक्षयन्त्रित्यर्थः'—इति स्कन्दत्वामो ।
तस्मादविठादिति पाठो न युक्तः ॥

(७) वसति ॥ भवेः प्रथमपुरुषे बहुवचने 'घसिभसो हंसि च
(६,४,१००)'—इत्युपधास्तोपे रूपम् । "द्विर्वचनानि वसति
(ऋ० सं० ६,२,२८,२)"—इति निगमः ॥

(८) भसय ॥ भसेर्लृट् घसि 'बहुलं छन्दसि (२,४,७६)'—
इति शपः शूनं भसति । "न देवा भसयन् (ऋ० सं० ४,८,
२५,४)"—इति निगमः ॥

(९) बधाम्ना । भसेर्लेटि तस्यस्मामि श्रौ द्विर्वचनम्, द्विर्वचना-
त्त्वानियत्वात् उपधानोपः प्राप्नोति छन्दसवाच. 'घसिभसो हंसि
च (६,४,१००)'—इत्युपधानोपः । 'धि च (८,२,२५)'—इत्यादि-
सूत्रेषु मिथो स्तोप इति पचे सकारलोपश्छान्दसः सकारमात्रलोप

इति पक्षे 'भूलोभलि (८, १, १६)' इति सलोपः, भस्वजश्वे ।
बधामिति पृथक्पाठे प्रयोजनं नृग्यम् । ७ ७ ७ । "बध्वां ते
हरीधाना (७)"—इति निगमः ॥

(१०) हरति । 'हृ कौटिल्ये' भूवादिः परधीपदी । "अपा-
मतिउवृत्तणहरन्तमः (कट० सं० १, ४, १८, ५)"—"उपहृते यदुपरा
अभिव्वन् (कट० सं० १, ५, २, १)"—इति निगमो ॥

इति दशाक्षिकर्माणः ॥ ८ ॥

ओजः^(१) । वाजः^(२) । पाजः^(३) । शवः^(४) । तरः^(५) ।
तवः^(६) । त्वजः^(७) । शर्वः^(८) । बाधः^(९) । नृग्यम्^(१०) । तवि-
षी^(११) । शुष्मम्^(१२) । शुष्णम्^(१३) । शुष्मम्^(१४) । दक्षः^(१५) ।
वौष्णः^(१६) । च्यौतम्^(१७) । सहः^(१८) । यहः^(१९) । वधः^(२०) ।
वर्गः^(२१) । वृजनम्^(२२) । वृक्^(२३) । मज्जना^(२४) । पौस्यानि^(२५) ।
धर्षसि^(२६) । द्रविणम्^(२७) । स्रन्द्रासः^(२८) । शम्बरम्^(२९) ।
इत्यष्टाविंशतिर्वलनामानि ७ ॥ ९ ॥

(१) ओज ७ । व्याख्यातमुदकनामसु (११८४०) । चकन्त्यनेन,

(३) "तव" य ।

(६) "वध" य C D F, क । (८) "शर्वम्" इति क ।

(१३) "वौष्ण" य C D F । (१६) "वध"—इति क ।

(२२) "वृट्" य ।

(२३) "वृक्" य च पुस्तकयोरेकमेव । "वृक्" इति क ।

• "इति वलन" य । † पुस्तकात् १, २२ । ३० ११८ ५०८ ।

बलवत्सन्निधौ हि ऋजवो भवन्ति भीत्या, न्यग्भावयत्यनेन वा शत्रुन् ।
 वर्ततेऽनेन ऐखर्गदि, वर्तते व्याय.मादिना । इमावर्थान्तरावपि
 वृद्धायेषु बोद्धव्यौ । ‘उर्थधिकम्’—इति माधवः । हिंस्रान्तेऽनेन
 शत्रवो वा । ‘उपेर्जुट् च’—इति श्रीभोजदेवः । असुनि गुणः ।
 ओषति दहति शत्रून् । “ओजसो जातमुतमस्य एनम् (ऋ० सं० ८,
 १,४,१)” — “वसूनि जाते जनमान ओजसा (ऋ० सं० ६,७,
 १,१)” — इति निगमौ ॥

(२) वाजः ० । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२११ पृ०) । गच्छत्यनेन
 शत्रून् प्रति जिगीषवः । गम्यतेऽधिगम्यते व्याय.मादिना यत्नेन ।
 इमावर्थान्तरावपि गत्येषु बोद्धव्यौ । ‘वाजो बलं, वाजयतेः प्रेर-
 णार्थात्’—इति माधवः । अनेन शत्रून् प्रेरयति विद्रावयतीति ।
 ‘परिवाजेषु भूषयः (ऋ० सं० १,१,१२,४)” — इति निगमः ॥

(३) पाजः ० । ‘पा रचणे (अदा० प०) । ‘पातेर्जुट् च’—इत्यसुन्
 बलेन हिंस्यते सर्वम् । ‘कृष्णश्च पाजः प्रसितिं न पृथोन् (ऋ०
 सं० २,४,२१,१)” — इति निगमः । ‘समिदस्य रुग्ददग्निं पाजः
 (ऋ० सं० १,८,१२,२)” — इत्यत्र स्कन्दस्वामिना ‘पाजो बलम्’—
 इत्येतावद्वोक्तं न तु बलनामिति वाजशब्दे तु ‘परिवाजेषु भूषयः
 (ऋ० सं० १,१,१२,३)’ इत्यत्र बलनामैतदित्युक्तं, ‘अस्य न मिहे
 वि नयन्ति वाजिनम् (ऋ० सं० १,५,७,१)” — इत्यत्र, ‘अस्य न
 वाजं हवनस्यटं रथम् (ऋ० सं० १,४,११,१)’ — इत्यादौ च
 ऋक्भाष्ये वाजशब्दोपरि ‘अपि बलनाम’—इत्युच्यते । अतो वाज-

पाञ्चशब्दयोश्चमयोरपि बलनामत्व स्पष्टम्; तत्रैकतमस्य पाठो विद्व
द्विरधीयताम् ॥

(२) शवः ॥ व्याख्यातमुदकनामसु (११८८) । “मा मीम् -
शसस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)” — इति निगमः ॥

(४) तरः । ‘तृ प्रानतरणयोः (भू० प०)’; असुन् । तरचनेन
आपदम् । “यावशरी मघवन् यावदोजः (ऋ० सं० १, २, २१, २)” —
इति निगमः ॥

(५) तवः । तवतिर्वायं ; असुन् । ‘अपादमिदं तवसा जघन्य
(ऋ० सं० १, २, २२, १)’ — ‘योगेयोगे तवसारम् (ऋ० सं० १, २, २८, २)’
— इति च निगमौ ॥

(६) त्वत् । ‘तत् तनूकरणे (भू० प०)’; असुन् । तनूक्रियत्ते
मेन शवः । “स प्र रिक्तो त्वत्सा द्यो दिवस (ऋ० सं० १, ७,
१०, ५)” — इति निगमः ॥

(७) शर्वः । ‘शर्वतिरुक्ताहार्यः’ — इति स्कन्दवामो ; असुन् ।
शवुजयादावनेन उक्ताहितत्वात् । ‘अभ्राजिगर्वो मरुतोयदणसम्
(ऋ० सं० ४, २, १५, ६)” — इति निगमः ॥

(८) बाधः । बाध विलोडने (भू० प०); अकर्त्तरि च कारके
सञ्ज्ञायां (१, १, १८) — इति घञ् । बाध्यतेऽनेन शत्रवः । निगमो
ऽन्वेषणीयः ॥

(९) नृपम् ॥ ‘नृपं ॥ २ नृन् नतम् (निघ० १, ८)’ —

* पु० १, ११ घ० ११८ प० १२ ।

† निघ० ८, ११ १०, ८ ।

‡ प० १० । निघ० १०, १० ११, ८ ।

इति भाष्यम् । ननु शत्रुभूतान् प्रति नमति ; स्वर्गो वा नमिः, नम-
यति प्रहोकोति—इति स्कन्दस्वामी । ‘इदं नृणां हि ते शत्रुः (ऋ०
सं० १, ५, २८, ३)’—इत्यत्र ऋक्भाष्यम्—‘यस्माच्छत्रुभूतानां मनु-
ष्याणामपि नमनकरणं तव वतम्’—इति । स एव तत्र पृषोदरा-
दिष्वेव नृ नमन-शब्दवर्णलोपादौ नृणामिति द्रष्टव्यम् । ‘यत्रो
नृणां च रोदसो सपर्यंत (ऋ० सं० ८, १, ८, १)’—“सहिष्यवस्तु-
विनृणम् (ऋ० सं० १, २, २७, १)”—इति च निगमौ ॥

(१०) तवि गौः । तत्रिः सोमो धानुर्वृद्धावः । तवेष्टिषन् प्रत्ययः ।
टिप्पणात् डीप् । कृष्णा रजांसि तविर्षो दधानः (ऋ० सं० १, १,
६, ४)”—“युष्माकं मस्तु विषो पनीयसो (ऋ० सं० १, १, १८, २)”—
इति निगमौ ॥

(११) शुभम् । ‘शुभ शोषणे (दि० प०) । ‘अविसिर्विसि-
शुविभ्यः कित् (उ० १, १४१)’—इति मन् प्रत्ययः । शुभ्यत्पत्तेनारिः ।
‘शुविः प्रीत्यनार्थः—इति माधवः । प्रियं हि वतम् । ‘शुभ-
मि ते वतनम शोषयतीति सतः (निब० २, २४)’—इति भाष्यम् ।
‘परस्परनायामिकमपि वस्ते विशेषयति उपमेयतोन्वयः’—इति
स्कन्दस्वामी । तत्र शोषयतीमेनिन् ‘बहुन्मद्यत्वापि सङ्ग्राह्यन्वयोः’
—इति लुङ् । “शुभा इन्द्रमवाता अक्रुतस्यः (ऋ० सं० १, ४,
१२, ४)”—“यस्य शुभाद्रोः सो अम्यसेताम् (ऋ० सं० २, ६, ७, १)”
—इति निगमौ ॥

(१२) शुष्णम् ॥

(१३) शुष्णम् ॥ 'शुष्ण शीघ्रणे (दि० प०)' । धूयमुपकलुपका-
रुपगैलुपादयः—इत्यादिग्रन्थात् 'सवः प्रत्युषादयोऽपि भवन्ति—
इति दण्डनाथ-वृत्तिः । जयप्रत्ययष्टिस्त्रीषव निपात्यने शुष्णवदर्थः ।
"द्रव्याय शुष्णं मर्चति (ऋ० सं० १, १, १८, ५)"—इत्यतः सत्त्वमि-
यीह शुष्णः (ऋ० सं० ३, २, १३, २)"—इति निगमौ ॥

(१४) दक्षः ॥ 'दक्ष शैथ्ये च (भू० भा०)' चकाराद् दृढो ।
'दक्ष गतिहिंसनयोः (सु० च० प०)' । 'दक्षातिरक्षाहार्यः'—इति
स्कन्दस्वामी । भ्रमन् । शत्रुविजये क्षिप्रो भवत्यनेन, हिंस्यन्ते वा
ऽनेन शत्रवः, प्रोक्षाहितो वा भवति शत्रुविजये । "मितं द्रुवे
पूतदक्षम् (ऋ० सं० १, १, ४, २)"—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी—'दक्ष
इति सकारान्तं बलनाम' । अकारान्तमपि तस्यैव मर्यान्तरे द्रष्टव्यम् ।
"जज्ञाना पूतदक्षसा (ऋ० सं० १, २, ८, ४)"—इति निगमः ॥

(१५) धौळुः । धौलयति संस्तभ्यकर्त्तॄणां । भृशशोषचरिक्करित-
निधनिमित्तस्त्रिजम्बु सः (स० १, ७)—इति स-प्रत्ययो बाहुलका-
दक्षादपि भवति । संस्तभ्यो दृढो भवति अनेन, संस्तभ्यन्ते ऽनेन
शत्रव इति वा । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१६) शीघ्रम् । 'शीघ्र गती (भू० भा०)' । ० ० ० ।
अन्तर्णीतस्थयी वा । अयन्ति आवयन्ति शत्रून्नेन राध्यात् ।

* निगम० २, ११, ३, १६ ६, १८ ।

† प० १, ६ ।

‡ निगम० ११२, २ १२, २६४ ।

“प्रच्योत्तेन मघवा सत्यराधाः (ऋ० सं० ८, १, ८, ६)”—इति निगमः ॥

(१७) सहः ॥ ‘वह मघने (भू० भा०), छन्दस्यभिधायः ।
असन् । सहत्यनेन शत्रून् । “ये सहासि सहसा सहन्ते (ऋ० सं०
५, १, ८, ४)”—इति निगमः ॥

(१८) येहः ॥ ‘व्याख्यानमुदकनामसु (११८ पृ०) । प्राप्यते
आह्वयते वानेन शत्रुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(१९) वधः ॥ ‘हन हिंसामत्योः (भू० प०) । ‘हनय वधः
(१, १, ७, ६)—इत्यप् । हन्यतेऽनेन शत्रुः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२०) वर्गः । (२१) वृजन् ॥ (२२) वृक् । ‘वृजौ वर्जने
(ऋ० प०) । वज् । ‘कृपवृजिमन्द्रिनिधान्यः वयुः (ऋ० २, ७, ६),
‘क्षिप् च (१, २, ७, ६) । वर्ज्यन्तेऽनेन प्राणैः । “जरयन्ती वृजन्
यददीयते (ऋ० म० १, ४, २, ५)”—प्रताचीनं वृजन् दीहसे गिरा
(ऋ० सं० ४, २, २१, १)”—इति च निगमो ॥ माधवलु—

‘मध्यादास्तन्तु वृजन वत्तते वनयुद्धयोः । “वृजनेन वृजिनोऽन्वेष-
णैः (ऋ० म० १, २, १६, १)”—“त्वं शृण्व” वृजने एव प्राणौ
(ऋ० सं० १, ५, ४, २)”—“जरयन्ती वृजन् (ऋ० सं० १, ४, २, ५)
तु वत्तते उपद्रवे”—इति । तदन्वेषणीयौ निगमौ ॥

(२३) मज्जना । ‘टु मज्जो शूहो (तु० प०) । औष्णादिकी
मज्जिन् (ऋ० ४, १४-) । ‘भस्मां जम् भग्नि (ऋ० ४, ५, २), तुल्यम् ।

• ५० १. १२। ३- ११८ प० ४ ।

+ ५० १. १२। ५- ११८ प० ५ ।

१ प० २० । ३- ५० ६. २१। निवृ० ४, - ८ ।

द्वितीयैकवचनम् । मज्जयति शत्रून् । “नाभा पृथिव्याभुवनेष्व
मज्जना (ऋ० सं० २,२,१२,४)” — “स इन्द्रहानि समिधानि
मज्जना (ऋ० सं० १,४,१८,५)” — “वि रोदसी मज्जना बाधते
शत्रून् । (ऋ० सं० १,४,१०,५)” — इति निगमाः । निगमेषु द्विती-
यैकवचनान्तस्य प्रायशोदशनात् गदन्तः पठितः ।

(२४) पौष्ट्यानि ७ । ‘पुंसि अभिवर्धने (प०) सुरादिः ।
‘मत्स्यरादयश्च (उ० ४,१०,८)’ — इति यत्-प्रत्ययान्तेषु निपातितेषु
द्रष्टव्यः । “पौष्ट्यानि नियुतः सद्युरिन्द्रम् (ऋ० सं० ४,७,८,१)”
— “यस्मिन् विद्यानि पौष्ट्या (ऋ० सं० १,१,१०,४)” — “मह-
त्तदप्य पौष्ट्यम् (ऋ० सं० १,५,१०,५)” — इति निगमः ॥

(२५) धर्षसि । ‘धृज् धारणे (भू० उ०) । “सामसिधर्षसि-
पर्षसि (उ० ४,१०,४)” — इत्यसि-प्रत्ययान्तसामसोऽपि निपा-
त्यते गुणः । धियतेऽनेन राज्यादि । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२६) द्रविणम् १ । द्रु गतौ (भू० प०) । द्रुदक्षिभ्यामिनिम्
(उ० २,५२) । ‘सगो ददातु द्रविणम् (?)’ — इति निगमः ॥

(२७) स्यन्द्रास । ‘स्यदि किञ्चिदसने (भू० आ०) । ‘अग्न-
रन्ध्रसिलिन्ध्रे प्रपुङ्कतीव्रशीघ्रगोरेन्द्राभद्रस्यन्द्रकुलीरादयः’ — इति रन्-
प्रत्ययान्तो निपात्यत । तस्मात् जखेरसुक् (७,१,५०) । स्यन्दतेनेन
शत्रून् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) शम्बरम् * । ध्याख्यातमुदकनामसु (१३२४०) । संत्रि-
यतेऽनेन शब्दः, संवृणीति वा तत्त्वतः पापदम् । शम्बरमुपद्र-
वाणा मुत्कृष्टं च युवादी, शम्बेनेन्द्रेणादीयते वा । बलाधिदेवता-
हीन्द्रः । 'या च का च बलकतिरिन्द्रकर्मैव तत् (निरु० ७, १०)'—
इति भाष्यम् निगमोऽन्वेषणीयः ॥

इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि ॥ ८ ॥

मधम्^(१) । रेक्णः^(२) । रिक्थम्^(३) । विदः^(४) । वरिवः^(५) ।
श्रवाचम्^(६) । रत्नम्^(७) । रयिः^(८) । खत्रम्^(९) । भगः^(१०) ।
मौल्यम्^(११) । गयः^(१२) । दुम्नम्^(१३) । इन्द्रियम्^(१४) ।
वसु^(१५) । रायः^(१६) । राधः^(१७) । भोजनम्^(१८) । तना^(१९) ।
नृत्नम्^(२०) । वन्धुः^(२१) । मेधा^(२२) । यशः^(२३) । ब्रह्म^(२४) ।
द्रविणम्^(२५) । श्रवः^(२६) । वृत्रम्^(२७) । वृतम्^(२८) । इत्यष्टा-
विंशतिरेव धननामानि † ॥ १० ॥

* पु० १, १० । पु० १३२ य० १६ ।

(११) "मौल्यम्" क ।

(१२) "गयः" । श्रवणम् । दुम्नम्—इति, "तना" । वन्धुः—इति च य. C. D. F, व ।

(१३) इतोऽनन्तर "श्रवः"—इत्यधिक ग, क ।

(१८) "भोजनम्"—इति य. iid । "विणम्"—इति च टोकाकृता दृष्टमव विवृण्, पर न तत्प्राप्तम् ।

† "इत्यष्टाविंशतिर्बलनामानि" य० । "इति चमत्" य० ।

(१) मघम् ॐ । मंहतिर्दानकर्मा (प० ३, २०, १०) । ‘घञर्थे क-विधानम् (३, १, ५८ वा०)’—इत्यत्र परिगणितस्य प्राधिकत्वात् क-प्रत्यये षष्ठोदरादित्वात् लोपो ङकारस्य घकारश्च । दीयते-ऽर्थिभ्यः । “तेभिरिन्द्रं षोदय दातवे मघम् (ऋ० सं० ७, २, ३१, ५)” —“यदिङ् हचिषा मघोनी (ऋ० सं० २, ६, ६, ६)” —इति निगमौ ॥

(२) रिकृ षः † । ‘रिचिर् विरेचने (ह० उ०)’ । ‘रिचे धने चिड (उ० ४, १८४)’—इत्यसुन्, लुङाग्नौ गुणस्य, चित्त्वात् ‘चजो. कुचिष्यतोः (७, १, ५२)’—इति कुत्वम् । ‘रिक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयतः (निरु० ३, २)’—इति भाष्यम् । रिच्यते भवतिष्ठते प्रयतः स्त्रियमाचक्ष्य धनं धनिना सह न स्त्रियत इत्यर्थः । ‘रिक्णोधनं रिचेः प्रेरणार्थत्’—इति भाष्यम् । प्रेर्यते-ऽनेन हस्तेन भृशादिः कर्मसु । आर्हं यद्रेक्णः परमं धनोपि तत् (ऋ० सं० १, २, १४, ४) “परिपद्यं हारणस्य रिक्णः (ऋ० सं० ५, २, ६, २)” —इति च निगमौ ॥

(३) रिक्कघम् ‡ । रिचेः (ह० उ०) ‘पातृतुदिवचिरिचिसिचिभ्य-स्यक् (उ० २, ६)’—इति यक् । पूर्ववदर्थः । “न जामये तान्वोरिक्क्यभारैक् (ऋ० सं० ३, २, ५, २)” —इति निगमः ॥

(४) वेदः । ‘विदृष्ट सामे (भदा० प०)’ । असुन् । विदन्त्येतत्,

लभ्यते वाऽनेन धर्मादिः । “होतारं विश्ववेदसम् (ऋ० सं० १,१,२२,१)” —इति निगमः ॥

(५) वरिवः । ‘तज् वरिषे (खा० व०)’, अस्माद् यङ्लुगन्मात् असुनि बाहुलकादिलोपः । अशं त्रियते, वरिवसो हेतुत्वद्वा वरिवः ‘वित्तं धन्वु र्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमो । एतानि मान्य-स्थानानि गरीशेयश्चदुत्तरम् (२,१२६)” —इति मनुः । “युधा देवेभ्यो वरिवयकथं (ऋ० सं० १,४,२५,५)” —“संहोराजन् पूरये कः (ऋ० सं० १,५,५,२)” —इति निगमौ ॥

(६) आशम् * । आशगन्ध उपपदे ‘अत आतत्यगमने (भू० प०)” —इत्यस्मात् ‘आदित्यचिदधि’ —इति कल्पव्ययः ; पृषोदरादित्वेन आशगन्धस्य व्युत्पत्त्यते ; यथादेश-सर्वर्णदीर्घा । आश अतति आश गच्छति, चक्षुषं हि धनम् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) रत्नम् † । ‘रसु क्रीडायाम् (भू० पा०)’, ‘रमेष्ट च (ऋ० १,१२)” —इति न-प्रत्ययस्तकारशान्तादेशः । रमणीयं हि तत् । ‘रमणेऽस्मिन्’ —इति चौरस्वामी । ‘वित्ते रमस्व बहु मन्यमानः’ —इति श्रुतिः । “धा रत्नं महि स्यूरं वृहन्तम् (ऋ० सं० ४,६,८,५)” —“होतारं रत्नधातमम् (ऋ० सं० १,१,१,१)” —इति निगमौ ॥

(८) रयिः ‡ । व्याख्यातमुदकनामसु (१२८८०) । गम्यते प्राप्यते पुण्येन गच्छत्यनेन दृष्टिं भोगसाधनत्वाद्, यतो वाऽदत्ते,

दोयते ऽर्घिभ्य इति वा । ‘अग्निना रयिमश्नवत् (ऋ० सं० १, १, १, २-)’—इति निगमः ॥

(८) चचम् ॐ । व्याख्यातमुदक्कनामसु (१२० पृ०) । पूर्वजन्म-
सुकृतवशेन तद्वति स्थिरं भवति, ऋक्षते उपभोगसाधनत्वात्,
हिनस्ति दारिद्र्यम् । गतावपि शब्दवदथेः । अतात् पापात्
त्रायते । चक्षशब्दात् त्रायतेष पृषोदरादित्वात् चक्षम् । धनैरेव
पाप नरा निस्सारन्तीत्युच्यते । “न हि ते चक्षं न सद्यो न मन्युम्
(ऋ० सं० १, २, १, १)”— “सुक्षत्रासी रिषादसः (ऋ० सं०
१, १, १६, ५)”—इति च निगमौ ॥

(१०) भग. १ । ‘भज सेवायाम् (भू० उ०)’ । ‘पुंसि सङ्ग्रायां
षः प्रायेण (१, २, ११८)’, ‘चर्जोः कुषिच्यतीः (७, १, ५२)’ । भज्यते
सेव्यते भोगार्थिभिः । यद्वा सेव्यतेऽनेन हेतुना तद्वान् । भगवद्भ्यः
पुंसि श्रोधनवचन । “शिष्यास्तोऽभ्यो मातिधमगी नः (ऋ० सं०
२, ६, ६, ६)”—‘यदित—स्योभग (?)’—इति निगमो ॥

(११) मीऋडुम् ॐ । ‘मिह सेवने (भू० प०)’ । ॐ * ॐ ।
ठन्-चर्च-टुल-ठलोप दीर्घाः, ऋहकार भावश्च । सिच्यतेऽर्घ्यं-
भ्यो दातृभिः । ‘सङ्क्षमोऽहुष्टमशिशानमा ? इत्यत्र भट्टभास्कर-
मिश्रभाष्येऽपि ‘मोऽहु इति धननाम—इति दृश्यते । ततो
निष्कृत्य उकारात्तनिगमदर्शनाभावात् अकारान्तनिगमदर्शनात्

उकारान्ताकारान्तद्वयोरपि स्त्रीकारोऽस्माकम् । 'रुद्रस्य ये
मोक्षद्वयः सन्ति पुत्राः (ऋ० सं० ५, १, ७, ३)" — "तां चा रुद्रस्य
मोक्षद्वयः (ऋ० सं० ५, ४, २८, ५)" इत्यादौ निर्वाहककृत्वात्
"मोक्षद्वयम्" — इति पठितव्यमिति केचिदाहुः । अन्ये तु "मोक्षः"
इति सकारान्तमपि ० ० ० । तेषां मोक्षद्वयसमिति निर्वाहः ।
अभयेषामपि "सहस्रं मोक्षं (ऋ० सं० १, ७, २४, ५)" — इत्य-
कारान्तस्य पाठोऽपेक्षणीयः । बहुव्यस्तु निर्णयः ॥

(१२) गय ० । व्याख्यातमपत्यनामसु (१८१२०) । इहापि
तदर्थः । गोयते स्तूयते होद्वभिः । "अपचदाशुपेययम् (ऋ० सं०
१, ५, २१, २) — इति निगमः ॥

(१३) द्युन्नम् † । 'द्युन्नसुन्ननिन्न' — इत्यादिना 'द्युत दीप्तौ
(भू० पा०)' — इत्यस्मात् न-प्रत्ययो सकारान्तादेशो निपात्यते ।
तेन तद्वान् । दीप्यते द्युन्नम् । 'द्यु अभिगमने (पदा०
प०)' — इति चौरस्वामी । अत्र धातोर्मंगागमो निपात्यते ।
'द्युन्नं सहस्रसप्तमम् (ऋ० सं० १, १, १८, ३)" — "द्युन्ना वाजि-
भिरागतम् (?)" — इति च निगमो ॥

(१४) इन्द्रियम् । 'इन्द्रियमिन्द्रमिहःमिन्द्रमिन्द्रमिन्द्र-
मिन्द्रमिन्द्रदत्तमिति वा (५, ३, ८३)" — इति घ-प्रत्ययात्तमस्तोदात्तं
निपात्यते । इन्द्रः — 'इदि परमेश्वर्यं (भू० प०)', परमेश्वर्ययुक्तं
उच्यते । इन्द्रस्य निद्रमः धनेन हि ऐश्वर्ययुक्तं इति व्यज्यते । अत्र

षडो, समर्थात् ; लिङ्गाच्च घञ् । यदा ; इन्द्रेण दृष्टम् इन्द्रि-
यम् । यदा ; इन्द्र आत्मा तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणा दृष्टम् ।
इन्द्रजुष्टं वा ; आत्मना सेविनम्, तद्दृष्टिं भोगोत्पत्तेः । इन्द्र-
दत्तं वा , इन्द्रेण पूर्वकर्मणा वा अस्युपहनम् । दृष्ट-जुष्ट-
दत्तार्थेषु तृतीया समर्थात् । ‘दक्षिणं पादमयनेनिजेऽस्मिन्, इन्द्रि-
यं दधामि (ऐ० ब्रा० ८, ५, ४)’—इति निगमः ॥

(१५) वसुः ॥ रात्रिनामसु “वसू” — इत्यस्य व्याख्यातम् ।
वसो आच्छादयति तिरोभावयति दारिद्र्यम् । ॥ ॥ ॥ । “अहं
मुहं वसुनं पूर्णं” इति (ऋ० सं० ८, १, ५, १)’—इति निगमः ॥

(१६) रायः ॥ ‘रा दाने (अदा० प०)’ । ‘रातिर्दः (उ०
२, १२)’ । जम् । दीयनेऽर्थिभ्यः, तदेव प्राप्यते वा पूर्वकृतेन
पूर्णेन । ‘अनामृणः कुविद दस्य रायं (ऋ० सं० १, ३,
१, १)’—इति निगमः ॥

(१७) राधः ॥ राध साध संसिद्धौ (सा० प०)’ ।
असुम् । ‘राधुवन्ति साधुवन्ति धर्मादोन् पुत्रवार्थान्’—इति
साम्प्रदायिकम् । राध्यतेऽनेन धर्मादिरिति वा । राधिर्हि सार्थोऽपि ।
विनम्रि दारिद्र्यम् । ‘राध इन्द्र वरिष्यम् (ऋ० सं० १, १,
१७, ५)’—‘राधस्तत्रो विदामा (ऋ० सं० ४, २, १०, १)’
—इति निगमो ॥

(१८ भोजनम् † । 'भुज पाननाभ्यवहारयोः (रु० प०)', खुट्ट
'कृत्यखुट्टो बहुलम् (३, २, ११३)' इति । यदा ; अभिमताये
भवति भुज्यते तद्विहिः, भुज्यन्तेऽनेन विषयाः इति वा, पात्यतेऽनेन
वा । "शत्रूयतामा भरा भोजनानि (ऋ० सं० ३, ८, १८, ५)"
— "मा नः प्रिया भोजनानि प्र मीयीः (ऋ० सं० १, ७,
१८, २)" — इति निगमौ ॥

(१८) तना । 'तनु विस्तारे (त० प०)' । पचाद्यव्
(३, १, १३४) । तनोति विस्तारयति त्रिवर्गसाधनं हि धनम् ।
तृतीयैकचनस्य 'सुपां सुसुक् (७, १, ३८)' — इत्याकारः ।
विज्ञयन्ते तना गिरा (ऋ० सं० ६, ३, २५, १)" — "या वो
मन्तु तनाय कम् (ऋ० सं० १, ३, १८, २)" — इति निगमौ ॥

(२०) नृम्बम् † । व्याख्यातं वस्तनामसु (२२१ पृ०) ।
नमति प्रहोकरात्पदिभ्यः तद् वसु । 'हस्ते दधानो नृम्बा
विश्वः नि (ऋ० सं० १, ५, ११, २)" — इति निगमः ॥

(२१) वन्धुः ‡ । 'वन्ध वधने (क्या० प०)' । "गृह्णन्ति-
विश्वसि वसिहनिहिवन्धिमतिभ्यश्च" — इति उ-प्रत्ययः वन्धा-
त्यनेन भृत्यादीन् । यदा ; वन्धुरिव वन्धुः । "अवन्धुना सुय-
वसोपजन्मुपः (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)" — इति निगमः ॥

(२२) मेधा ॥ ‘मिष्ट मिष्ट सङ्गमे च (भू० उ०)’ चकारात् हिंसामेधयोश्च । ‘मिधिः सङ्गार्थः’—इति माधवः । घञ् । सङ्गच्छतेऽनेन सर्वं तद्वता, हिंस्वते वा तद्वान् चौरादिभिः ‘क्षन्ति चैवार्थकारणात्’—इति महाभारतम् । यद्वा ; मती धीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्यमिति धनवता बुद्धौ धार्यते । तत्र मति-शब्द उपपदे धातोः ‘घञर्थे क-विधानम् (१, ६, ५८ वा०)’—इति काः, एषोदरादित्वात् (६, १, १०८) मतिशब्दस्य मे-भावः । मेधाकारं विद्वत्प्रसाधनम् (कट० सं० ८, ४, २१, ३)—इति निगमः ॥

(२३) यशः १ । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१८ पृ०) । “उत त्या मे ययसाचेतनायै (कट० सं० २, १, १, ४)”—इति निगमः ॥

(२४) ब्रह्म ३ । व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१८ पृ०) । पर्वन्तेऽनेन धर्मादयः, बृंहणं वा भोगानाम् । “यस्मात् ब्रह्म पृतनासु सद्या (कट० सं० २, २, २२, ७)”—इति निगमः ॥

(२५) द्रविणम् ५ । व्याख्यातं बलनामसु (२२० पृ०) । रयिवदर्थः । “त आ यजन्तं द्रविणं समक्षे (?)”—इति निगमः ॥

(२६) अथः ॥ व्याख्यातमन्त्रनामसु (२१२ पृ०) । “अथे

० निघ० ३, १८ ।

१ पु० १, १२ । ४० १२१ प० ८ ।

२ पु० ७ । ४० २१८ प० ७ ।

५ पु० ८ । ४० १२० प० १४ । ॥ पु० ७ । ४० २१२ प० १५ ।

पृथुयवो हृष्टन (ऋ० सं० १, १, १८, २) — “हृष्टं वा असुरो-
वर्हणाकृतः (ऋ० सं० १, ४, १७, ५)” — इति निगमो ॥

(२७) हवम् * । व्याख्य तं मेघनामसु (७७ पृ०) । आच्छा-
दयति दारिद्र्यम्, आच्छाद्यते वा राजतः करादिभ्यः । गत्यर्थे
रयिवदर्थः । हवीं नृणां वदर्थः । ‘हवं पुंस्कुम्भाय रन्धीः (ऋ० सं०
२, ४, १६, २)’ — इति निगमः । अत्र स्कान्दस्वामिना ‘हवं
धननाम’ — इति व्याख्यातत्वात् केषुचित् कोशेषु दृश्यमानमपि
“वित्तम्” — इति न पठनीयम् ॥

(२८) हतम् । ‘हङ् सञ्जतो (ऋ० प०)’ । ‘दुतनिभ्यां
दीर्घं वा (उ० ३, ८७)’ — इति सञ्जतरस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्
क्त-प्रत्ययः । सञ्जयते सर्वेः । “हतघ्नयः सङ्घुरिविच्छादितः
(ऋ० सं० २, ६, २७, १)” — इति निगमः ॥

इत्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥

अन्नग^(१) । उसा^(२) । उस्त्रिया^(३) । अही^(४) । मही^(५) ।
अदितिः^(६) । इळा^(७) । जगती^(८) । शक्करी^(९) । इति
नव गोनामानि † ॥ ११ ॥

(१) अन्नगः ‡ । ‘अहस्तस्या भवतीत्यन्नगोति वा (निघ०
११, ४३)’ — इति भाष्यम् । अघ्नय दुर्भिक्षादेर्हन्त्री वा अघ-

* उ० १, १० । ऋ० ७७ प० १८ ।

(३) उस्त्रिया-इति क । (४) ‘अदितिः’ उ, क ।

† इति वयम् । ‡ प० १, ५ । निघ० ११, ४३ ।

नय्या । अथ शब्दे भवि वा उपपदे हस्तेः 'अत्रादयश्च (उ० ४, १०८)'—इति यत्-प्रत्ययास्तं निपात्यते । 'नहि मे अल्पघ्ना (ऋ० सं० ६, ७, १२, ४)"—“अत्रि वृष् मघ्नो विघ्नदानीं (ऋ० सं० २, १, २१, ५)"—इति-निगमौ ॥

(२) उस्त्रा † । व्याख्यातं रस्मिनामसु (१८ पृ०) । वसति चीरादि हविरस्याम् । 'उस्त्रिणेति । गो-नामोत्स्राविणोऽस्या भोगा उवेति च'—इति (नि० ४, १८) भाष्यम् । 'उत्स्रा-विणोऽस्या भोगास्तो ऊर्ध्वं स्ववन्ति गच्छन्ति चीरदधिनानीतक्रमेण'—इति स्कन्दस्वामी । "मयोभू वर्तो अभिवातूस्त्राः (ऋ० सं० ८, ८, २७, १)"—"उस्त्र. पितेव जारयायि यज्ञैः (ऋ० सं० ४, ५, १४, ४)" इति च निगमौ ॥

(३) उस्त्रिया † । उस्त्र-शब्दात् पृषोदरादित्वेन स्वार्ये च । 'अर्थ. पूर्ववत् । "अविद्र उस्त्रिया अनु (ऋ० सं० १, १, ११, ५)"—"समुस्त्रिशाभिर्विशस्त नर (ऋ० सं० १, ५, १, १)"—इति च निगमौ ॥

(४) अहो ‡ । अहिशब्दो व्याख्यातो भिषनामसु (७४ पृ०) 'लुदिकारात् (४, १, ४५ वा०)'—इति डोप् । गम्यतेऽनवा चीरादि हविः, गम्यते दत्तया पुण्यम् ; अंहति शृङ्गादिना मगुथ्यान्, न हस्तव्या वा । निगमोऽन्वेषणीय । "इच्छेत्स्यासो पद्मो १

* पुरस्तात् १. ४ । उ० १८ प० १४ ।

† नि० ४, १८ ।

‡ प० १, १० ।

नवारवः (ऋ० सं० ७, ३, २, ३)—इति भाष्यं द्रष्टव्यम् ।

(५) मङ्गी ३, (६) अदितिः १, (७) इळा ३ । व्याख्यातानि पृथिवीनामसु (१३-१४-१५ पृ०) । तत्र द्यनेः क्षिति, द्यति-स्यति (४, ७, ४०)—इतीत्वे दितिः ; नञ्-समासः । इत्य-दिति-शब्दस्य व्युत्पत्तिः । मङ्गते पूज्यते सर्वदेवतात्मकत्वात् उपभोगसाधनत्वाद्वा । मङ्गन्तेऽनया देवाः पशु आदीनां-हविषां तदायत्तत्वात् । “देवाश्च याभिर्यजते ददाति च (१)”—इति श्रुतिः । पुनः पुनः दुष्टमनापि न चीयते । न द्यति, अलुण्ठनीया वा । ईक्षते स्तूयते देवतात्वात् दीप्यते वा चाहतया । गम्यते तदर्थिभिरित वा । ‘मङ्गीनां पयोषि (य० वा० सं० ४, ३)’—इति, “अदित एहि सरस्वत्येहि (य० वा० सं० ३८, २)”—इति, “मिमिष्सा समिळाभिरा (ऋ० सं० १, ४, ५, ६)”—“इडे रन्ते हव्ये काम्ये (य० वा० सं० ८, ४३)”—इति च निगमाः ॥

(८) जगती ३ । अनुप्यनामसु “जगतः”—इत्यत्र व्याख्यातम् (१८१ पृ०) । शब्दः । ‘जगितश्च (४, १, ६)’—इति ङीप् । गम्यते तदर्थिभिः । जगत्या छन्दसा आहार्यत्वाद् अत्राहार्या-हरण्ययोर्भेदेन वा जगती । “जगता हि पशवो जगती हि

॥ ५० १, १ । ५० १९ प० १६१

१ ५० १, १ । ५० १४ प० १८१

३ ५० १, १ । ५० १३ प० ८१

३ ५० १, १ । ५० १८१ प० ८१

(३) भामने । 'भाम क्रोधे' भूवादिरात्मनेपदी । "देव
जुष्टोच्यते भामिनेगीः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)"—"अयभूर्भामो
अभिमःतिषाहः (ऋ० सं० ८, ३, १८, ॥)"—इति निगमौ ॥

(४) हृणोयते । 'हृणोङ् रोपे वैमनस्वे च' कङ्गादिः । "पुनः
प्रायश्चद्वह्नीयमानः (ऋ० सं० ८, ६, ७, २)"—"हृणीयमानो
अप हिमदैये (ऋ० सं० १, ८, १५, २)"—इति निगमौ ॥

(५) श्रीणति । 'श्री भये' क्त्वादिः परस्मैपदी । अर्नकार्य-
त्वात् कृष्यतिकर्मा । एवमुत्तरत्रापि । "एनः क्षण्वन्तमसुर
श्रीणन्ति (ऋ० सं० २, ७, १०, २)"—इति निगमः ॥

(६) श्लेषति । 'श्लेषु वसने' भूवादः स्वरित् । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(७) दीवति । नैरुक्तीधातुः । "इन्द्रो हवस्य दीवत (ऋ० सं०
१, ५, २८, ५)"—इति निगमः ॥

(८) वनुष्यति * । 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' (निरु० ५, २) ।
इयत् स्तब्दस्त्रामो-वनोतेः कङ्गादिप्रषेपात् यक्-प्रत्ययः, तस्य-
स्ययोगेन च वनुभाषो द्रष्टव्यः—इति । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(९) कम्पते । 'कम्प चसने' भूवादिरात्मनेपदी । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ।

* प० ४, २ । निघ० ४, २ ।

। "दीर्घप्रत्ययमिति श्री वनुष्यति (ऋ० सं० ४, ६, २, १)"

(१०) भोजते । 'भुज कौटिल्ये' तुदादिः परस्मैपदी । 'हृन्-
स्युभयथा (३, ४, ११०)'—इत्याहंभातुकत्वात् गुणः । ध्यत्यवे-
नात्मनेपदम् । निगमोऽभ्येवणीयः ॥ १२ ॥

इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥

हेळः^(१) । हरः^(२) । हृणिः^(३) । त्यजः^(४) । भामः^(५) ।
राहः^(६) । छरः^(७) । तयुषी^(८) । जुर्णिः^(९) । मन्त्युः^(१०) ।
व्ययिः^(११) । इत्येकादश क्रोधनामानि † ॥ १३ ॥

(१) हेळः । हेळतेः भावे चसुन् । "देवस्य हेळोऽर्धं यासि
सौठाः (ऋ० सं० १, ४, १२, ४)"—इति निगमः ॥

(२) हरः ‡ । 'हृज् हरणे (मू० उ०)' चसुन् । हरति
कृत्याकृत्यविवेकं, ह्रियति चाऽनेन पुरुषः स्वयम् ; दुर्जयोऽन्तरः
शत्रुः क्रोधः । निगमोऽभ्येवणीयः § ॥

(३) हृणिः ॥ । ज्वलन्नामसु व्याख्यातम् (१६०५० ११००) ।
घरत्यनेन स्नेहः, दीप्यतेऽनेन वा ; क्रुद्धोऽग्निरिव ज्वलति हि

० ऋ० उ० १, ४, १८, १ इत्यर्थः ।

(१) "हृदि" सर्वत्र कामिरित्युक्ते ।

(२) एहं—इति खः ।

(३) "हर" C D F, खः ।

† "इति क्रोधस्य" खः ।

‡ प्र० १, १० । प्र० १६० प्र० १० ।

§ ऋ० सं० ८, ४, ८, १—ख० सं० ८, ८, १६, २—इति ज्वली विचारः ।

॥ प्र० १, ८ । प्र० ११ प्र० ० ।

प्रसिद्धः । “आष्टौषे संसंचायद्वै (ऋ० सं० ४, ८, २१, १)” — इति निगमः । “मा दृष्टानस्य (ऋ० सं० १, २, १६, २)” — इत्यत्र भाष्ये ‘द्वष्टिरिति क्रोधनामसु पाठात् हरति क्रोधाद्योऽपि गम्यते’ — इति स्कन्दस्वामी, तत् कथमिति विचिन्त्यम् ॥

(४) त्यजः । ‘त्यज हानौ (मू० प०)’ । असुन् । त्यज्यते सत्पुरुषैः, त्यज्यन्तेऽनेन प्राणाः इति वा, त्यज्यते वा स्वधर्मः । “क्रुद्धः पापं किं कुर्यात् क्रुद्धो हन्यात् शुरुनपि । क्रुद्धः परपया वाचा नरः साधूनपि क्षिपेत्” — इति हि महाभारतम् । “महर्षिंदक्षि त्यजसो वरुता (ऋ० सं० २, ४, ८, १)” — “किं देवेषु त्यज एनय कथं (ऋ० सं० ८, १, १४, ७)” — इति निगमौ ॥

(५) भामः । भामतेर्भावे घञ् । यद्वा ‘भा दीप्तौ (अदा० प०)’ । ‘अर्त्तिलुसुदुष्टद्विचुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् (उ० १, १३७)’ — इति मन् । दीप्यते तेन तद्दान् । “देवर्ष्योऽथते भामिने गीः (ऋ० सं० १, ५, २५, १)” — “स्वयभूर्भामो’ अभिमातिपाहः (ऋ० सं० ८, १, १७, ४)” — इति निगमौ ॥

(६) एहः । ‘हन हिंसागल्बोः (अदा० प०)’ असुन् । ‘नञि चन एह च (उ० ४, २१८)’ इति मञ्जुष्यपदे विधीयमान एहादेशो बाहुलकात् भञ्-विनापि भयति । “अनेहसंस्ते हरिरो अभिष्टौ (ऋ० सं० ८, १, ३०, २)” — इति निगमः ॥

(७) हरः । ‘हृ कौटिल्ये (मू० प०)’ अत्तिकर्मा च । असुन् । हरति कुटिनो भयत्यनेन अत्ति वा । * * *

(८) तपुषी * । * * * ॥

(९) जूषिः † । 'जूषिर्जीवतेर्वा द्रवतेर्वा जीर्यतेर्वा ‡'—इति भाष्यम् (निब० ६, ४) । * * * । गच्छत्यनेन दुःखं, लोकगर्हं वा, दिनस्ति घरात् वा । निगमऽन्वेषणीयः § ॥

(१०) मन्युः ॥ । 'मन ज्ञाने (तना० आ०)' । 'यजिमनि-
शुम्बिदसिजनिभ्यो युच् (उ० २, १८)'—इति युच् । बाहुलकादनर-
दिशाभावः । ज्ञायते व्याप्यत्वेन । यद्वा ; मन्यतेर्दीप्तिकर्मणो युच् ।
दीप्यतेऽनेन तद्वान् । "न हि ते चतुर्न सद्यो ने मन्युम् (ऋ० सं०
१, २, १४, १)"—"आ ह्यज्ञानस्य मन्यव" (ऋ० सं० १, २,
१६, २)"—इति निगमौ ॥

(११) व्यधिः । 'व्यध भयचलनयोः (भू० आ०)' । 'इन्
सर्वधातुभ्यः (उ० ४, ११४)'—इति इन् । विमेल्यस्मात् सज्जनः,
चलति घनिन स्वधर्मात् । "प्रतत्रिभिरेवमैरेव्यधिभिः (ऋ० सं०
५, ५, १६, ७)"—"अवे मार्किष्टे व्यधिरा दधर्वीत् (ऋ० सं०
१, ४, २३, १)"—इति च निगमौ ॥

इत्येकादश ब्रीधनामानि ॥ १३ ॥

* निब० ६, २ "तपुषि" ।

† प० १५ ; ४, ६ । निब० ६, ४ ।

‡ मन्त्रिकशुक्ले तु 'जीर्यते वा'—इत्येतस्य स्थाने 'द्रवतेर्वा'—इति दृश्यते ।

§ "विश्वः जूषिर्ने दधति (ऋ० सं० २, १, १७, १)"—इत्यसौ निगम इति

स्वीकृत एव भाष्येन ।

॥ प० ३, ४ । निब० १०, १८ ।

वर्त्तते^(१) । अयते^(२) । लोटते^(३) । लीठते^(४) । स्यन्द-
 ते^(५) । कर्त्तति^(६) । सर्पति^(७) । स्मर्त्तति^(८) । सर्वति^(९) ।
 स्तंसति^(१०) । अयति^(११) । द्योतति^(१२) । ध्वंसति^(१३) ।
 वेनति^(१४) । मार्षति^(१५) । भुरग्यति^(१६) । शर्वति^(१७) । का-
 लयति^(१८) । देलयति^(१९) । कण्टति^(२०) । पिद्यति^(२१) ।
 विद्यति^(२२) । मिद्यति^(२३) । प्रवते^(२४) । भ्रवते^(२५) । च्यव-
 ते^(२६) । कवते^(२७) । गवते^(२८) । नवते^(२९) । द्योदति^(३०) ।
 नक्षति^(३१) । सक्षति^(३२) । व्यक्षति^(३३) । सक्षति^(३४) ।
 ऋक्षति^(३५) । तुरीयति^(३६) । चतति^(३७) । अतति^(३८) ।
 गति^(३९) । द्रयक्षति^(४०) । सञ्चति^(४१) । त्सरति^(४२) । रंह-

(१) "स्यन्दति" न C. D. F, ह ।

(१०) "स्तंसते"—इति पाठश्च ह ।

(११) "अयति" इह नास्ति, परस्यान् (१८) पाठभेदेन ह्यन्ये न. C. D. F.

(१८) "अयते" न. C. D. F, ह ।

(१२) इतोऽनन्तरमेव "इवचति (४०)" न. C. D. F ।

(१३) "मिद्यति" न C. D. F, ह ।

(१४) इतोऽनन्तरम् "अयति"—इत्यधिकम् न. C. D. F, ह ।

(२०) "चतति (३७)" स्थाने "त्सरति (४२)" न. C. D. F ।

(२८) "गति (११३)" स्थाने "पतति (११३)" न. C. D. F ।

(४०) "इवचति" इति नम पुरस्यान् (१२), इहलब्ध स्थाने "चतति (१०)" न. D ।

(४२) गतमिद पुरस्यान् (१०) न C^१F ।

ति^(४३) । यतन्ते^(४४) । भ्रमन्ति^(४५) । घर्जन्ति^(४६) । रजन्ति^(४७) ।
 लजन्ति^(४८) । क्षियन्ति^(४९) । धमन्ति^(५०) । मिनाति^(५१) ।
 ऋणवन्ति^(५२) । ऋणोति^(५३) । स्वरन्ति^(५४) । सिसर्ति^(५५) ।
 विषिष्टि^(५६) । योषिष्टि^(५७) । रिणाति^(५८) । रीयन्ते^(५९) ।
 रेजन्ति^(६०) । दृध्यन्ति^(६१) । दम्भोति^(६२) । युध्यन्ति^(६३) ।
 धन्वन्ति^(६४) । अरुघन्ति^(६५) । आर्यन्ति^(६६) । सौर्यन्ते^(६७) ।

(४३) नास्तिवैतन् न. C. D. F ।

(४४) इतोऽनन्तरमिह "यतन्ति (४०)" न. C. D. F ।

(४५) नतमिदं पुरस्तात् (४६) न. C. D. F ।

(४६) "मिनाति"—इत्यपि टीकादिग्रन्थतन् । एतस्मैव स्थाने "क्षिणीति"
 —इति न. C. D. F. ५ । (४७) "रिणाति" F, ५ ।

(४८), (४९) इह न क एव इमे न. C. D. F ।

(४९) "क्षिष्टि" ५ न. C. D. F । "योषिष्टि" ५, ५ ।

(५०) "योषिष्टि" ५, ५ ।

(५१) "लघाति" D, F, ५ । इतोऽनन्तरमिह "लघाति" न. C. D. F "लघाति"
 C, ५ इति "लघाति" (५२)—इत्यपि न. C. D. F ।

(५२) "मेदति" न. C. D. F ।

(५३) "दृध्यन्ति" न. F, ५ । इतोऽनन्तरं "नृध्यन्ति"—इत्यपि विधाय ।

(५४) "दम्भोति" न. C. D. F, ५ ।

(५५) "युध्यन्ते" न. C. D. F, ५ ।

(५६) "अरुघन्ति" ५ न. टीकादिग्रन्थतन् । "अरुघन्ति" न. C. D. F, ५ ।

(५७) "अरुघन्ति" न. D. F । "अरुघन्ति" C, ५ ।

(५८) "सौर्यन्ते" नास्तिरिति ग्रन्थतन् ।

त॑ति^(१८)। दी॑यति^(१९)। ई॑यति^(२०)। फ॑यति^(२१)। ह॑न-
ति^(२२)। अ॑र्दति^(२३)। म॑र्दति^(२४)। स॑सृते^(२५)। न॑सते^(२६)।
ह॑र्यति^(२७)। द॑र्यति^(२८)। ई॑त्ते^(२९)। ई॑हते^(३०)। व्य॑यति^(३१)।
श्र॑वाचति^(३२)। ग॑न्ति^(३३)। आ॑ग॒नी॒ग॑न्ति^(३४)। ज॑ह॒न्ति^(३५)।
जि॒ह्व॑ति^(३६)। ज॑स॒ति^(३७)। ग॑म॒ति^(३८)। ध॑ति^(३९)। ध्रा॑ति^(४०)।
ध्र॑यति^(४१)। व॑हते^(४२)। रथ॑र्यति^(४३)। जी॑हते^(४४)। छ॒त्रः-

(१८) "दीयते" न C. D. F, ह । (२१) "वयति" C. D. F, ह ।

(२२) "हसति" न C. D. F । (२३) "सिचति" न. C. D. F ।

(२४) "वचति" न C. D. F । (२५) "वाचति" न C. D. F ।

(२६) "हसति" न. C. D. F । "हसति"—इति ह ।

(२७) "हयति" न. C. D. F ।

(२८) गतमिदं पुराणम् (१८) न. C. D. F ।

(२९) एतदपि आख्येय न. C. D. F । "ईहति"—इति ह ।

(३०) "गनीगनि" न. C. D. F । "आगनीगनि"—इत्यपि पुराणादपि (११९)

न. C. D. F । (३१) "जगति"—इति ह ।

(३२) "जगति" न C. D. F । "जिह्वति"—इति ह ।

(३३) "जगति" न. C. D. F ।

(३४) इतोऽन्यत्र "मिमति (११)" न. C. D. F ।

(३५) "ध्रयति" न. C. D. F । "वयति"—इति ह । इतोऽन्यत्र "वयति"

न C. D. F ।

(३६) "वयति" न C. D. F, ह । इतोऽन्यत्र "ईहते" न. C. D. F ।

(३७) "जहति" न C, ह । इतोऽन्यत्र "वदति" । "एति (१२०)" ।

"दूयति" । "वयति (१०९)" । वयति (१०९) ।

क॑न्ति^(९५)। चुम्प॑न्ति^(९६)। प्सा॑न्ति^(९७)। वा॑न्ति^(९८)। या॑न्ति^(९९)।
 दूष॑न्ति^(१००)। द्रा॑न्ति^(१०१)। दूळ॑न्ति^(१०२)। एज॑न्ति^(१०३)।
 जम॑न्ति^(१०४)। जव॑न्ति^(१०५)। वच्च॑न्ति^(१०६)। अनि॑न्ति^(१०७)।
 पव॑न्ति^(१०८)। हन्ति॑^(१०९)। सेध॑न्ति^(११०)। अग॑न्^(१११)। अज॑-
 गन्^(११२)। जिग॑न्ति^(११३)। पत॑न्ति^(११४)। दून्व॑न्ति^(११५)।
 द्रम॑न्ति^(११६)। द्रव॑न्ति^(११७)। वेति॑^(११८)। हन्ता॑त्^(११९)।
 एति॑^(१२०)। जगा॑यात्^(१२१)। अययुः^(१२२)। इति द्वाविंश-
 शतं गतिकर्माणिः * ॥ १४ ॥

(९५) "व कन्ति" न D, F; "वचन्ति" C, ख ।

(९६) "चिम्पति" ख च, छ ।

(१००) "जायति" न C D F, ख ।

(१०१) "पतयति" न C. D. F, ख ।

(१०२), (१०३), (१०४) (१०५) (१०६), (१०७),—इमानि न सन्ति
 न, C. D. F ;

(१०८) "पुवति" D, छ ।

(१११) इतोऽनन्तरम्—"आयमीनानि (८४)" । "याति (१९)" न C. D F ।

(११४) गतमिदं पुरस्तात् पाठमिदं (१९) न C D F ।

(११५) "वचति" न C D F ।

(११६) "दूवति" C D. F । इतोऽनन्तरम्—"दूयति (१०२)" न C D F ।

(११९) "जयन्तात्"—इति सर्वत्रैव, पर टीकायामप्राधान्येन खोजितम् ।

(१२०) गतमिदं पुरस्तात् (९७) न C. D. F ।

(१२१) "अययुः" ख छ च । "अययु" न. C. D F, ख ।

* "इति गतिकर्माणि" न ।

अत्र वर्त्तते इत्यादीनां गत्यर्थानां गतिकर्मकत्वं स्वन्धस्वामिना
प्रतिपादितम् । अनेकार्थत्वाद्वा गतिकर्मत्वम् । एष्वप्रदर्शितनिग-
मानां निगमा अन्वेषणीयाः । अनुक्तविकरणानां भूवादित्वं ज्ञेयम्,
अनुक्तौ परस्मैपदित्वञ्च ॥

(१) वर्त्तते * । 'वृत्तु वर्त्तने (भू०)' आत्मनेपदी ॥

(२) अयते † । (३) लोटते । (४) लोठते ॥

(५) स्यन्दते । 'स्यन्दु प्रस्रवणे (भू०)' । आत्मनेपदी ।

"स्यन्देस्तां कुल्या विविंताः पुरस्तात् (ऋ० सं० ४, ४, २८, १)"—

इति निगमः ॥

(६) कसति । 'कस गतौ (अदा० प०)' ।

(७) सर्पति‡ । 'सृष्ट गतौ (भू० प०)' । "नमो अलु सर्वेभ्यः

(१)"—"अहिर्न जूर्णमर्ति सर्पति त्वम् (ऋ० सं०

७, १, २०, ४)"—इति निगमो ॥

(८) स्यमति ।

(९) स्रवति । 'स्रु गतौ (भू० प०)' । "अवस्रवेद्दृष्टमो

यत्तरम् (ऋ० सं० १, १, १७, १)"—इति निगमः ॥

(१०) स्रंसते 'स्रंसु अवस्रंसने (भू०)' आत्मनेपदी । "जातेन

जातमति स प्र मर्मते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)"—इति निगमः ।

'स्रमनिरन्तर्णीतप्यर्थः'—इति हरदत्तः ॥

* निघ० ८, ८ ; १०, २१ ।

† निघ० ४, १६, ७, २१ ; ८, २ ; ८, १३ ; ८, २२ ; ११, १८ ; १२,

१, १९, २० ।

‡ निघ० ६, १० ।

(११) - अयति ॥ 'अव रत्नमत्वादी (भू० प०)' "प्राप्य
वाणीः पुरुषतं धर्मन्तोः (ऋ० सं० ३, २, २, ५)" — "तं घेद्मिर्हधा-
वेति (ऋ० सं० ६, ५, २६, ४)" — इति निगमौ ॥

(१२) द्योतति † । 'द्युतिर् चरणे (भू० प०)' । "द्योतन्ति
ते वसो स्तोकाः (ऋ० सं० ३, १, २१, ५)" — इति निगमः ॥

(१३) ध्वेयति ‡ ।

(१४) वेनति § । नैरुक्ताधातुः । "आ प्र द्रव हरिवो मा
वि वेनः (ऋ० सं० ४, १, २८, २)" — "नासत्या मा वि वेनतम्
(ऋ० सं० ४, ४, १६, २)" — इति निगमौ ॥

(१५) मार्षि ॥ । 'मृज शुद्धौ' अदादिः । "मृगो न भीमः
(ऋ० सं० २, २, २४, २)" — "उरावन्मरिचि मर्जयन्त (ऋ० सं०
५, ४, ६, २)" — इति निगमौ ॥

(१६) भुरण्यति ¶ । 'भुरण धारणयोपणयोः' कण्ठादिः ।
"भुरण्यन्तं जनां अतु (ऋ० सं० १, ४, ८, १)" — "शुचिर्वा स्तोमो
भुरणावजीमः (ऋ० सं० ७, ७, २२, १)" — इति च निगमौ ॥

० पु० प० । पु० २१८ प० ६ ।

† निघ० ५, ११ ।

‡ निघ० ३, १ ।

§ पु० ६ । प० २०० प० ८ ।

॥ निघ० १, २०, १२, ४१ ।

¶ निघ० १२, २२ ।

(१७) श्वतिः । 'श्व गती' । 'श्व गती'—इति स्कन्द-
स्वामी । "मा भैम श्वसस्यते (ऋ० सं० १, १, २१, २)"—इति
निगमः ॥

(१८) कालयति † । 'काल चेपे' पुरादिर्दन्तः । व्यत्ययेन
स्यानिवहावाहुतिः । "तं काले कालभामते यते (१ ‡)"—
इति निगमः । 'कालः कालयतेर्गतिकर्मणः (निरु० २, २५)'—
इति यास्कः ॥

(१९) पेलयति § । 'पेल केल गेल गती (भू० प०)' ।
"धयांसि पक्का मन्थेन पिपोसिकाः प्रशद (१ ||)"—
इति निगमः । 'पिपोसिका पेलतेर्गतिकर्मणः (निरु० ७, ११)'—
इति यास्कः ॥

(२०) कण्टति ¶ । 'कटि गती (भू० प०)' । "यातुधानेभ्य
कण्टकीकारीम् (य० वा० सं० ३०, ८)"—इति निगमः । 'कण्टकः
कन्तपोषा कन्ततेर्या कण्टतेर्या स्याद् गतिकर्मणः इति निरुक्तम्
(८, १२) । 'कण्टति पश्यति परान्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

० प० १, ५ । निरु० १, २ ; २, ८ ; ३, १३ ।

† निरु० २, २५ ।

‡ अयं सं० १८, ३५—३८. सूत्रस्य दृष्टव्यम् । अ० म० ७, ८, ८.

अथ च ।

§ निरु० ७, ११ ।

|| अ० म० ७, ८, २१, १. निघण्टुः । अयं सं० ७, ३६, ७ दृष्टव्यः ।

¶ निरु० ८, १२ ।

(२१) पिस्यति । ‘पिस्व पेस्व गतौ (भू० प०)’ । व्यत्ययेन
प्लन् ॥

(२२) विस्यति * । (२३) मिस्यति । “विस प्रेरणे,
‘मसौ परिमाथे’ दिवादिः । मिस्यतीतीकारश्चान्दसः । “इयं
शुभेभिर्विसखा इवाकृजत् (ऋ० सं० ४, ८, ३०, २)” —इति
निगमः । अत्र ‘विस्यतिर्गतिकर्मसु पठ्यते—इति स्कन्दस्वामी ।
ऋग्भाष्ये—विस्यति मिस्यति इमौ नैकतधातु ॥

(२४) प्रवते † । (२५) प्रवते । (२६) च्यवते ।
‘चुड् चुड् मुड् लुड् क्लुड् लुड् गतौ (भू० चा०)’ । “अभि
प्रवन्त समनेव योषाः (ऋ० सं० ३, ८, ११, ३)” —“तिस्रः पृथिवी-
रुपरि प्रवा दिवः (ऋ० सं० १, ३, ५, २)” —इति निगमौ ॥

(२७) कवते ‡ । ‘कुड् गतिशोषणयोः (भू० चा०)’ ।
‘नीचीनवारं वरुणः कवन्मम् (ऋ० सं० ४, ४, ३०, ३)” —इति
निगमः । ‘कवतेर्गतिकर्मणः कवन्मसुदकम्’ —इति स्कन्दस्वामी ॥

(२८) मवते ।

(२९) मवते । ‘म लुतो’ अदादिः (प०) । ‘बहुलं छन्दसि
(२, ४, ७३)’ —इति शपो लुगमावः, आत्मनेपदन्तु व्यत्ययेन । ‘प्र
चेनव उद्गुतो’ मवन्त (ऋ० सं० ५, ४, ८, १)” —इति निगमः ॥

* निघ० २, २४ ।

† निघ० ७, १० ।

‡ निघ० ३, २६ ।

(३०) चोदति । ‘चुदिर् समोषणे’ रुधादिः, स्वरितेत् । व्यत्ययेन शप् । “चोदन्त आपो’ रिणते वनानि (ऋ० सं० ४, १, २३, ६)” —इति निगमः ॥

(३१) नचति * । ‘नच गती (भू० प०)’ । “शफ्च्युतो-
रुण्नीचत व्याम् (ऋ० सं० १, १, ३, ४)” —इति निगमः ॥

(३२) सचति † । ‘पच समवाये’ स्वरितेत् (भू०) । ‘सिप् बहुलं लेटि (१, १, २४)’, ‘लेटोऽडाटो (१, ४, ८४)’ । नैरुक्ताधातुर्वा । “सच्चादेव प्र च्छ्युरः (ऋ० सं० १, ३, २४, १)” —इति निगमः । ‘सचतेः सचते वा गतिकर्मणो रूपम्’ —इति स्कन्दस्वामी ॥

(३३) व्यचति ‡ । व्यचैर्गतिकर्मणो रूपम् —इति स्कन्द-
स्वामी ॥

(३४) सचति । सच समवाये (भू० उ०) । “चच्छिषपचाः
सचन्ताम् (ऋ० सं० १, २, ६, १)” —“अग्निं विश्वा अभि पृथः
सचन्ते (ऋ० सं० १, ५, १६, २)” —इति निगमी । सचत्युच्छतीति
गतिकर्मसु पाठात् —इति स्कन्दस्वामी ॥

* प० १८ । निघ० ३, २० ; १०, २१ ।

† प० अथैव २४, २, २८ । निघ० १, २१ ; ४, ८ ; ७, २१ ; ८, २८ ;
९, २१ ; १२, ४८ ।

‡ प० ४, ३ । निघ० ८, ११ ।

(३५) ऋच्छति । 'ऋ गतिप्रापणयोः (भू० प०)' । 'पाप्माधा (७, ३, ७८)'—इत्यादिसूत्रेण ऋच्छादेशः । वाचा स्तेनं शरवँ ऋच्छन्तु (ऋ० सं० ८, ४, ७, ५)"—इति निगमः ॥

(३६) तुरीयति । नैरुक्तधातुः ॥

(३७) चतति ॥ 'चते याचने' स्वरितेत् । "दूदादूरमची-चतम् (?)" —इति निगमः । 'चततिर्गन्त्यर्थे च'—इति भट्टभास्करमिश्रः ॥

(३८) अतति । 'अत सातत्यगमने' । "अयसु ते समंतसि (ऋ० सं० १, २, २८, ४)" —इति निगमः ॥

(३९) गति ॥ 'गाङ् गतौ (अदा० आ०)' । व्यत्ययेन परस्मैपदी । "निर्यत्—पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात् (ऋ० सं० ५, २, ४, ४)" —इति निगमः ॥

(४०) इयचति ॥ 'यज पूजायाम्' तुदादिराजनेपदी । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'हृन्दस्युभयया (३, ४, ११७)'—इति हि भार्गवाध्यातुकत्वात् णि-लोपः । यजेः सनि वा रूपम्, अभ्यासस्य सम्प्रसारणं व्यत्ययेन । "कृविर्मियचसि प्रयज्यो (ऋ० सं० ४, ८, ५, ४)" —इति निगमः । 'गतिकर्मा'—इति हरदत्तः ॥

* निघ० ६, २० ।

† निघ० ९, १८ ६, २९ १०, २६ २०, १०, १६ ।

‡ निघ० २, १४ ।

(४१) सयति ॥ सचतेरेव छान्दसः शमारुपजनः ।
 “असंयन्ती भूरिधारे पर्यस्वती (ऋ० सं० ५, १, १४, २)”—
 “ऋजीपिण इपयं सयतः श्रिये (ऋ० सं० १, ५, ८, २)”—
 इति निगमौ ॥

(४२) क्षरति ॥ ‘क्षर छद्मगतौ (भू० प०)’ । “अभि
 क्षरन्ति धेनुभिः (ऋ० सं० ५, ७, १८, १)”—“अर्धक्षरत्सृश्रु-
 यिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, १५, ५)”—इति निगमौ ॥

(४३) रंहति ॥ ‘रहि मती (भू० प०)’ । “सहस्रसाः
 शतसा अस्य रंहिः (ऋ० सं० ८, ८, ३६, ३)”—“पुरोहरिभ्यां
 इपभोरयो हिपः (ऋ० सं० १, ४, १०, ३)”—इति निगमौ ।
 ‘रथो रंहतेर्गतिकर्मणः (निरु० ८, ११)’—इति भाष्यम् ॥

(४४) यतते ॥ ‘यती प्रयत्ने’ आत्मनेपदम् (भू०) । “हंसा
 ईव श्रेणिशो यतन्ते (ऋ० सं० २, ३, १२, ५)”—“मिधं न यात-
 यज्जनम् (ऋ० सं० ६, ७, ११, २)”—इति निगमौ ॥

(४५) भ्रमति । ‘भ्रमु चलने (भू० प०)’ । “भ्रमिरस्पृशि-
 क्क्ष्म च्यानाम् (?)”—इति निगमः ॥

(४६) भ्रजति ॥ ‘भ्रज भ्रजि गती (भू० प०)’ । “भाजिरेकस्य

* प० ४, १ । निरु० ५, १ ।

† निरु० ५, १ ।

‡ निरु० ८, ११ ।

§ प० १८ । निरु० १०, २२ ।

॥ निरु० १२, २० ।

ददृशे न रूपम् (ऋ० सं० २, ३, २२, ४)”—“अहिर्धुनिपातं इव
भ्रजीमान् (ऋ० सं० १, ५, २७, १)”—इति निगमौ ॥

(४७) रजति ‡ । (४८) लजति † । (४९) क्षियति ‡ ॥

(५०) धमति § । ‘अभिः सौत्रः’—इति स्कन्दस्वामी ।
यद्वा ; ‘आ र्षद्भान्निसंयोगयोः (भू० प०)’ । पाप्माभास्या (७,
३, ७८)—इत्यादिना धमादेशः । “प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धर्मन्तीः
(ऋ० सं० १, २, २, ५)”—“नि.वीमद्भगो धर्मयो निःपधस्यात्
(ऋ० सं० ४, १, ३०, ४)”—इति निगमौ ॥

(५१) मिनाति ॥ । ‘मीञ् हिंसायाम्’ । ‘मीनातेर्निगमे
(७, १, ८१)’—इति छलः । “मिनोति”—इति पाठान्तरम् ।
तत्र ‘डु मिञ् क्षेपणे’ स्वादिः । “सप्तचक्रं रय मविश्वमिन्वम्
(ऋ० सं० २, ८, ६, १)”—इति निगमः । ‘मीनातेरेतद्रूपम्, सर्वे-
णापि लोके नावगन्तुमशक्यम्’—इति हरदत्तः ॥

(५२) ऋण्वति । ‘ऋवि रवि गतौ (भू० प०)’ । ‘इदितो
तुम् धातोः (७, १, ५८)’, ‘रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)’—
‘इति बहुलवचनात् सम्प्रसारणम् । “ध्यानुषम् वार्यां देव ऋण्वति

* प० १, १४

† निघ० ६, ८ ।

‡ निघ० २, ६, ५, १, ८ १०, १०, ११, १०, १४ ।

§ प० १८, २, १४ । निघ० ६, २ ।

॥ प० १८ । निघ० ७ २८ ।

(ऋ० सं० १, ४, २३, ३)”—इति निगमः । ‘ऋण्वतिर्गतिकर्मा,
अन्तर्णीतल्यर्थः । विविधं गमयति’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(५३) ऋणोति । ‘ऋण गती’ तनादिः स्वरितेत् । “सञ्ज्ञा-
पूर्वको विधिरनित्यः (प० श्रे० ८३)”—इति सघूपधगुणाभावः
“अभि ऋण्येन रजसा व्यामृणोति (ऋ० सं० १, ३, ७, ४)”—
“ऋणो रपो अनवद्यार्षाः (ऋ० सं० २, ४, १६, २)”—इति
निगमौ । उभयोरपि ‘ऋणोतिर्गतिकर्मा’—इति स्कन्दस्वामि-
भाष्यम् ॥

(५४) स्वरति ः । ‘स्वृ ग्रन्थोपतापयोः’ । “उरी इन्द्रप्रत-
दस्य अभिस्वर (ऋ० सं० ६, १, १२, २)”—इति निगमः ॥ अत्र
‘गतिकर्मा’—इत्युक्तं स्कन्दस्वामी । “अनिमेषं विदयाभि स्वरन्ति
(ऋ० सं० २, ३, १८, १)”—इत्यादौ ‘गतिकर्मस्वपठितोऽपि
गत्यर्थः’—इत्युक्तम् ॥

(५५) सिसर्त्ति † । ‘ऋ स गती’ जुहोत्यादिः । ‘सर्त्ति-
पिपत्त्याय (७, ४, ७७)’, ‘बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)’—इति
अभ्यासस्यत्वम् । “प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न (ऋ० सं० ५, ५,
४, ५)”—इति निगमः ॥

(५६) सिषिटि ‡ । ‘विप्ल व्याप्तौ’ जुहोत्यादिः (उ०) ।
‘सेटि सिञ्चहुलं सेटि (३, १, ३४)’ । “अग्ने संवेपिपोरयिम्

* प० ५, १४ । निघ० ३, १९ ।

† निघ० १, १८, १०, १ ।

‡ निघ० १०, ३६ ।

(ऋ० सं० ६, ५, २६, १)”—इति निगमः । ‘समन्तात् प्रापय’—
इति भट्टभास्करमित्रः ॥

(५७) योषिष्टि । ‘युष हिंसायाम् (भू० प०)’ । लेटि
सिपि व्यत्ययेन शुभः ॥

(५८) निष्ठाति ॥ । ‘री गतिरेषणयोः’ ऋगादिः स्वादिश्च ।
“ऋचायमांषो निरिष्ठाति भवन् (ऋ० सं० १, ४, २६, ३)”—
“लोपांमुद्रा ह्यर्पणं नीरिष्ठाति (ऋ० सं० २, ४, २२, ४)”—
इति निगमौ ॥

(५९) रीयते । ‘रीङ् व्यवक्षे’ दिवादिः । “एदु” निम्नं न
रीयते (ऋ० सं० १, २, २८, २)”—इति निगमः । ‘रीयते रजतीति
गतिकर्मसु पाठात् गत्यर्थः’—इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

(६०) रजति ॥ । नैरुक्तधातुः । “हव्यो नय इपवान् मम
रजति (ऋ० सं० २, १, १७, १)”—‘चलति गच्छतीत्यर्थः’—
इति स्कन्दस्वामी ॥

(६१) दधति ॥ । ‘दध पालने’ स्वादिः । व्यत्ययेन ध्यन् ।
“पयादेवा यो अचक्ष्यं धाता (ऋ० सं० २, ८, ४, ५)”—इति च
निगमः ॥

(६२) दम्नोति § । ‘दम्नु दम्ने’ स्वादिः ॥

० निघ० १, ३ ।

† निघ० १०, ४२६ ।

‡ निघ० १, ०, २ ।

§ प० १८ । निघ० ३, १२ ।

(६३) युध्यति । ‘युध सम्ग्रहारे’ दिवादिरात्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदो ॥

(६४) धन्वति । ‘रिवि रवि धवि गत्यर्थाः (भू० प०)’ । “परि सोम म धन्वा स्वस्तये (ऋ० सं० ७, २, २१, ५)” — “न यस्य आघाष्टयिषी न धन्व (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)” — इति च निगमौ ॥

(६५) अरुपति ० । निरुक्तधातुः । “वि धूममग्ने अरुपं मियेध्य (ऋ० सं० १, ३, ८, ४)” — “स्वधारः श्यावी मरुपोमशुपन् (ऋ० सं० १, ५, १५, १)” — “प्रतीचोरग्नेररुपीरजानन् (ऋ० सं० १, ५, १८, १०)” — इत्यादियु स्कन्दस्त्रामिभाष्यम् — ‘अरुपतिर्गतिकर्मा’ — इति दृष्टम् । “युष्मन्ति ब्रध्नमरुपं चरन्तम् (ऋ० सं० १, १, ११, २२)” — इत्यादी द्विवयोः प्रदेशयोः ‘अरुपतिर्गतिकर्मा’ — इत्यपि । उभयथा दृष्टमपि, बहुषु प्रदेशेषु दर्शनात् अरुपतीति पाठोयुक्तः ॥

(६६) आर्यति । “मामार्यन्ति कृतेन कर्त्वेन च (ऋ० सं० ८, १, ५, ३)” — “तमिच्चोद्वैरार्यन्ति (ऋ० सं० ६, १, २१, ६)” — इति च निगमौ ॥

(६७) सीयते । ‘पिम् बन्धने’ स्त्रादिः क्रादिषु । व्यत्ययेन श्यन् । “डोयते” — इति पाठान्तरम् । तदा ‘डोड् विहायमां गतो’ दिशदिः । निगमदर्शनाविर्णयः ॥

(६८) तक्रति । 'तक हसने (भू० प०)' । "यः शूरसाता परितक्ने धने" (ऋ० सं० १, २, ३३, १)"—"अन्योन्यान्मत्सर्ग प्रतक्ते (?)" इति निगमौ ॥

(६९) दीयति ('दीड् चये' दिवादिः । व्यत्ययेन परस्मै-पदम् । "श्वेनो न दीतन्नन्वेति पार्थः (ऋ० सं० १, ५, ५, ५)"—इति निगमः ॥

(७०) ईयति ॥ 'ईय गतिहिंसादानेषु' आत्मनेपदी, व्यत्ययेन परस्मैपदम् । "उतानोगा ईयते ह्यर्थावावतः (ऋ० सं० ४, ४, २७, २)"—इति निगमः । बहुषु 'ईयतीति गतिकर्मसु पाठात्'—इति स्कन्दस्वामी ॥

(७१) कषति † । 'कष गती' । "ययामङ्गांस्व न्वापनी-कषत् (ऋ० सं० ३, ७, १४, ४)"—इति निगमः ॥

(७२) हनति ‡ । 'हन हिंसागत्योः' अदादिः । 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७१)'—इति शपोलुग् न भवति । "सं यहनन्त मन्युभिर्जर्नासः (ऋ० सं० ५, ४, २६, २)"—इति निगमः ॥

(७३) अर्दति § । 'अर्द गती याचने च' ॥

(७४) मर्दति ॥ 'मृद मर्दने' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

* "ईयते" निघ० ४, २, ८, ८, १०, ११ ।

+ निघ० २, १८ ।

‡ निघ० २, १०, ६, २, ७, २२; ८, १० ।

§ "अर्दयति" प० १८ ।

॥ प० १८ । "मृद" निघ० ९, १ ।

(७५) संसृते * । 'ऋ सृ गती' जुहोत्यादिः परस्मैपदी ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् । सृषोदरादित्वात् (६, ३, १०८) अभ्यासस्य
रुगागमः । "प्र संसृति दीर्घमायुः प्रयत्ने (ऋ० सं० ३, १, १, १)"
— "जातेन जात मति स प्र संसृते (ऋ० सं० २, ७, ४, १)" —
इति निगमौ ॥

(७६) नसते † । 'नस कौटिल्ये' आत्मनेपदी । "अक्षोभ्यां
ते नासिकाभ्याम् (ऋ० सं० ८, ८, २१, १)" — इति निगमः ॥

(७७) हर्यति ‡ । 'हर्य गतिकात्योः' ॥

(७८) इयर्त्ति § । 'ऋ सृ गती' जुहोत्यादिः । 'अर्त्ति-
पिपर्त्त्योश्च (७, ४, ७७)' । "ऊटोरियर्त्त्योर्जसा (ऋ० सं० १, १,
१४, १)" — इति निगमः ॥

(७९) ईरति । 'ईर गती कम्पने च' अदादिरात्मनेपदी ।
"मत्तरासः प्रसुपः साकमीरति (ऋ० सं० ७, २, २२, १)" — इति
निगमः ॥

(८०) ईहति । 'ईहि गती' (भू०) आत्मनेपदी । "य ईह-
यन्ति पर्वतान् (ऋ० सं० १, १, ३७, २)" — इति निगमः । अत्र
'ईहतिर्गतिकर्मा' — इति स्कन्दस्वामि-भाष्यम् ॥

* अत्रेव पु० ॥३॥ ।

† "नसत्य" प० ४, १ । "नसस" ७, १७ निघ० ।

‡ निघ० ७, १०; ७, १७; ११, १४ ।

§ निघ० ८, ४ ।

(८१) ष्यति । (८२) खावति । एतो नैरुक्तधात् ॥

(८३) गन्ति ॥ 'गम्ल गतो (भू० प०)' । ध्यत्येन
शपोलुक् । "अङ्गिरोभि रागंहि यच्चियेभिः (ऋ० सं० ७, ६, १४, ५)"
—इति निगमः ॥

(८४) आगमोगन्ति† । 'गम्ल गतो (भू० प०)' । दाधर्त्ति-
दर्धर्त्ति (७, ४, ६५) इत्यादिना षाङ्पूर्वस्य गमेर्लटि अभ्यासस्य
शुत्वाभावो नोगागमस्य निपात्यते । यङ्लुगन्ताद्वा लटि निपात-
नाद्रूपसिद्धिः । "वक्ष्यन्ती वेदा गंनीगन्ति कर्णम् (ऋ० सं० ५, १,
१८, ३)" —इति निगमः ॥

(८५) जङ्गन्ति ‡ । गमेर्यङ्लुकि 'जुगतोऽनुनासिकान्तस्य
(७, ४, ८५)' —इति लुकि च रूपम् । "प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्
(ऋ० सं० १, ४, २४, ४)" —इत्यच 'जङ्गन्तेर्गतिकर्मणपतद्रूपम्' —
इति क्तन्द्स्वामि-भाष्यम् ।

(८६) जित्वन्ति§ । 'इवि जिवि धिवि ग्रीणनार्याः (भू० प०)' ॥

* "गमधौ" निघ० २, ० । "जषाद्यः" निघ० १२, ४१ ।

† "आगम्यान्" निघ० ४, ५० । "आगम्य" निघ० ५, २ ।

‡ "आगत" निघ० १२, ४० । "आ गतम" निघ० ११, १५ ।

§ "आगम्य" निघ० १२, ४२ । "आगमोवन्ति" निघ० ८, १८ ।

"समम्यात" निघ० १२, २४ । "समम्यात" निघ० ४, १२ ।

† द्रष्टव्यम् पुरादिष्टेय (८३) ।

‡ पु० द्रष्टव्यमिष्टेय (८३) ।

§ पु० ४, २ । निघ० ६, २२ । "गजिगोवि" निघ० ११, २० ।

(८०) जसति । 'जसु मोचणे' दिवादिः (प०) । व्यत्ययेन गप् ॥

(८८) गमति ॥ 'गम्ल गतौ (भू० प०)' । लेट् । 'लेटो-
ऽडाटो (३, ४, ८४)' । बाहुलकात् 'सिञ्जहुलं लेटि (३, १, ३४)'
—इति सिप् न भवति । यदा ; 'मर्वे विषयश्छन्दसि विकस्यन्ते'
—इति छत्वाभावः । "त आ गमन्तु तद्दृष्टुं श्रुवन्तु (ऋ० सं०
४, ८, ५, १)" —इति निगमः ॥

(८८) घ्रति । (८०) घ्राति । (८१) घ्रयति । त्रयो-
ऽपि नैरुक्ताः ॥

(८२) वहते । 'वह प्रापणे' (भू० उ०) स्वरितेत् । 'वैज्ञा-
नं मातरिष्वा परावर्तः (ऋ० सं० ४, ५, १०, ४)" —इत्यत्र
'परापूर्वस्य वहतेर्गतिकर्मणः परावच्छन्दः' —इति स्कन्दस्वामी ॥

(८३) रघर्यति ॥ नैरुक्तधातुः । 'रंघतेर्वा रघी रंघणं गम-
नम् इच्छतीति क्यचि रघीयतीति प्राप्ते रेफउपजन ईडाभायय
घ्रमोदरादित्वात् (६, १, १०८)' —इति स्कन्दस्वामी । "एष देवी
रंघर्यति (ऋ० सं० ६, ७, २०, ५)" —इति निगमः । माधव-
भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(८४) जीहते । 'विह जीह वाह प्रपञ्चे' आत्मनेपदो । "ये

* उ० द्रष्टव्यमिदम् (८३) ।

† "क्यि" निघ० ८, १८ । "वा वलत्" निघ० ८, ४९; ३१ ।

"वल्" निघ० १९, ८; ११ । "वल्" निघ० १, ४, ६; ८, १ ।

‡ प० ४, १ । निघ० ६, २८ ।

तोहपुदेवत्रा जेहमाणा (ऋ० सं० ७, ६, १८, ४)"—इति निगमः ।

‘थो हाड् गतायित्वस्य रूपम्’—इति स्तुन्दस्वामी ॥

(८५) ष्वःकति । (८६) क्षुम्पतिः । (८७) ष्वाति ।

(८८) याति १ । (८९) याति ३ ॥

(१००) इपति ३ । ‘इप गती’ दिवातिः (प०) । व्यत्ययेन
शः । “तत्राक्षभ्यमिपवः शर्म” यंसन् (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—
इति निगमः ॥ ‘इपुरिपतेर्गतिर्मण’ (८, १८)—इति निरुक्तम् ॥

(१०१) द्राति ॥ । ‘द्रा कुक्षितायां गती’ अदादिः (प०) ।
घेक्षु यवामतयो’ दक्ष दहः (ऋ० सं० १, ५, २, १)"—इति
निगमः ॥

(१०२) द्रूळति । नैरुक्तधातुः ॥

(१०३) एजति ॥ । ‘एजु कम्पने (भू० प०)’ । “यूयेन
हृषिरेजति (ऋ० सं० १, १, १८, २)"—"यथो समुद्र एजति
(ऋ० सं० ४, ४, २०, २)"—इति निगमौ ॥

(१०४) जमति ७७ । ‘जमु अदने (भू० प०)’ । “न जामये

* प० ४, २ । निब० ३, १६ ।

† निब० २, २४, १, ३, ११, २१ ।

‡ प० ३, १८ । निब० २, १, ३, १८ ।

§ निब० ८, १८, “इपित” ८, ८ ।

॥ निब० २, १ ।

॥ निब० २, १६ ।

७७ निब० २, ६ । “जमन्” पु० १, १० ।

तांस्त्रोरिवय मौरैक् (ऋ० सं० ३, २, ५, २)"—इति निगमः ।

‘जामिर्जमतेर्गतिकर्मणः’—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१०५) जवति ‡ । ‘जु गतौ’—इति चौरस्वामी । “न पातव
इन्द्र जुजुर्त्तु नः (?)”—“विषाद शत्रुद्वी पयसा जवेते
(ऋ० सं० ३, २, १२, १)”—इति निगमौ ॥

(१०६) वक्षति । ‘वक्षु गतौ (भू० प०)’ । “नमो वक्षते
परिवक्षते (य० या० सं० १६, २१)”—इति निगमः ॥

(१०७) अनिति † । ‘अस प्राणने, अन च (अदा० प०)’ ।
“अत्र मातर्यात्वनिति (?)”—इति निगमः । ‘अनितिर्गति-
कर्मा’—इति माधवः ॥

(१०८) पवते ‡ । ‘पूङ् पवने’ । “नेन्द्राहुते पवते धाम
किञ्चन (ऋ० सं० ७, २, २२, १)”—“सुखं संशय पविमिन्द्र
तिग्मम् (?)”—इति निगमौ ॥

(१०९) हन्ति § । ‘हन हिंसागत्योः’ अदादिः (प०) । “नि
येन सृष्टिहृत्यया (ऋ० सं० १, १, १५, २)”—“आस्य वक्ष मधि-
सानो जघान (ऋ० सं० १, २, ३७, २)”—इति निगमौ ॥

• “जवेते” निघ० ८, ३८ ।

† निघ० ११, ४७ ।

‡ “पवस्व” १, २० ।

§ “जघनम्” निघ० २, १७; ७, २३; “हसोः” ६, २; “आजहनि”,
“उपजिघ्रसे” ८, २० ।

(११०) सेधति । 'पिधु गत्वाम् (भू० प०)' । "सेधतं द्वेप्रो भवतं सत्त्वा भुवा (ऋ० सं० १, ३, ५, ५)"—इति निगमः ॥

(१११) अगन् १ । 'गमृल्ल गतौ (भू० प०)' । लुङि तिपि चूः 'मन्त्रे घस (२, ४, ८०)'—इति लुकि, 'इतय (३, ४, ८०)'—'संयोगान्तलोपः (८, २, २३)', 'मोनीधातोः (८, २, ६४)'—इति मकारस्य नकारः । यदामागन् प्रथमजा ऋतस्य (ऋ० सं० २, ३, २१, २)"—इति निगमः ॥

(११२) अजगन् १ । गसेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७०)'—इति शयः झृ । पूर्ववचत्वम् (८, २, ६४) । "यस्मात्तृजगन्नपः (ऋ० सं० ३, १, ५, २)"—इति निगमः ॥

(११३) जिगाति ङ । 'गा लुतौ (अदा० प०)' । छन्दसि लुहोत्यादिः । 'अर्त्तिपिपत्स्योश्च (७, ४, ७७)' 'बहुलं छन्दसि (७, ४, ७८)'—इति आभ्यासस्येत्वम् । "धेना जिगाति दाशपे' (ऋ० सं० १, १, ३, ३)"—इति निगमः । 'जगतीति पाठान्तरम्'—इति स्यान्द्स्त्राभिभाष्यम् ॥

(११४) पतति § । 'पतृल्ल गतौ (भू० प०)' । "गोभिः सप्तदा पतति प्रसृता (ऋ० सं० ५, १, २१, १)"—इति निगमः ॥

(११५) इन्वति ॥ । 'इवि गतौ (भू० प०)' । "देवीदारो वृहतीर्विष्मन्त्वा (य० वा० सं० २८, ३०)"—इति निगमः ॥

*, † इद्वेव पुराणान् (८२) ।

‡ इद्वेव पुराणान् (२८) ।

§ "आपमव" निब० ११, १४ ।

॥ प० १८ ।

(११६) द्रमति । ‘द्रम ह्यस्य मीमृ गतौ (भू० प०)’ । “प्र चन्द्रमास्तिरते दीर्घमायुः (ऋ० सं० ८, ३, २३, ४)” —इति निगमः । ‘चन्द्रमायायं द्रमति’ —इति भाष्यम् (निरु० ११, ५) । ‘द्रमति- गतिकर्मा’ —इति स्कन्दस्वामी ॥

(११७) द्रवति ॥ ‘टु द्रु गतौ (भू० प०)’ । “यत्रा नरः सं च यि च द्रवन्ति (ऋ० सं० ५, १, २१, १)” —इति निगमः ॥

(११८) वेति ॥ ‘वी गतिप्रजननकाव्यगनखादनेषु’ अदा- दिः । “अपामीयां बाधन्ते वेति सूर्यम्” —“पदं न वेत्तोर्दती (ऋ० सं० १, ४, ४, १)” —इति निगमौ ॥

(११९) हस्तात् । हस्तेर्लोठि तातडि रूपम् । “ह्यस्तात्” —इति केचित् पठन्ति । तत्र ‘ह्य गतौ (भू० प०)’ —इत्यस्य तातडि तकार उपजनः ॥

(१२०) एति ॥ ‘इ गतौ’ अदादिः (प०) । “पिचाकंग- चन्द्रमा नक्तमेति (ऋ० सं० १, २, १४, ५)” —इति निगमः ।

(१२१) जगायात् § । ‘गा सुतौ’ जुहोत्यादिः (प०) । लिङि ‘छन्दस्युभयया (३, ४, ११०)’ —इत्यादिधातुकत्वेन ‘इ ह्यघोः (६, ४, ११३)’ —इतीत्वं न भवति । “स्वागितः पुनरस्ति” जगा- यात् (ऋ० सं० ७, ७, २०, १)” —इति निगमः ॥

• निघ० ४, १५ ; १८ ।

† पु० २, ६ ।

‡ पु० १४ ।

§ इदं पुनरुक्तम् (१८) ।

(१२२) अययुः । द्वितोऽयुच् (३, ३, ८८) — इति बाहुलका-
दयतेरयुच् भवति ॥

इति द्वाविंशत्यतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥

नु^(१) । म^(२) । द्रवत्^(३) । ओषम्^(४) । जीराः^(५) ।
जूर्णीः^(६) । शूर्ताः^(७) । शूषनासः^(८) । शीभम्^(९) । तृषु^(१०) ।
तूयम्^(११) । तूषिः^(१२) । अजिरम्^(१३) । मुरण्युः^(१४) । शु^(१५) ।
आशु^(१६) । प्राशुः^(१७) । तूतुजिः^(१८) । तूतुजानः^(१९) ।
तुज्यमानासः^(२०) । अच्चाः^(२१) । साचिवित्^(२२) । द्युगत्^(२३) ।
ताजत्^(२४) । तरणिः^(२५) । वातरंहा^(२६) । इति षड्विंश-
तिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥

(१) 'जिरा' ख ।

(२) 'शूषनास' ख । 'शूषना' ग C. D. E. । 'शूषनाम्' च ।

(१०) 'विषु' C । (११) 'तोषम्' ग C. D. F. ।

(१२) 'तूषि' ख ग । (१३) 'अजिरम्' ख ।

(१४) 'शु' ग । (१५) 'वाशु' ख ग च C. D. F. ।

(१६) 'शाचवित्' ग C. F. । 'शाचवित्' D ।

(१८) 'तूतुजित्' ग C. D. F. ।

(१९) 'तूतुजानास' ॥ C. D. F. ।

(२१) 'अच्चा' ख ।

(२२) 'साचोवित्' ख च । 'साचोवित्' ग ।

(२३) 'द्युगत्' ग ud ।

• 'इति विषय' ॥ ।

‘क्षिप्रनामान्युत्तराणि षड्विंशतिः (निरु० ३, ८)’—इत्यत्र भाष्ये ‘गुणस्य चैतामीति क्षिप्रस्य तदतो वा नामधेयानि । तथा च वक्ष्यति ‘भुरण्युः’ ‘शकुनिः’—इति स्कन्दस्वामी । गुणस्य चिरकाल-विशिष्टा स्वल्पकालविशिष्टा वा क्रिया । तत्कर्त्तरि कर्त्तुरल्पकाल-विशिष्टत्वञ्च तथाविधक्रियाकर्तृत्वाल्पक्रियाद्वारकम् । तत्र ‘मद्यु’ ‘क्षणहि’ इत्यादिषु क्रियाविशेषेण वा क्रियारूपस्तद्वान् । निष्कट-गुणनामधेयोदाहरणानि पुनरन्वेषणीयानि । केचित्तु यद्यपि गुण-शब्दो व्यवच्छेदकमात्रवचनतया ह्यत्र कर्त्तृविशेषणभूतक्रिया-लक्षणा व्यवच्छेदकविशेषे वर्त्तते निष्कटश्च गुणमात्रवाचिनि गम्यादौ लभ्या ; तथापि सत्वशब्दस्य द्रव्यवचनत्वे स्वारस्यात् क्रियायाया-द्रव्यत्वात् क्रियाया इव द्रव्यस्यापि नामधेयानि—इत्याहुः । इदानीं क्रियाविशेषणानि गुणनामधेयोदाहरणानि ‘जीराः’ ‘सजि-रम्’ इत्यादीनि ॥

(१) तु ० । निपातोयम् । “इन्द्रस्य तु धीर्याणि प्रवीचम् (ऋ० सं० १, २, ३६, १)”—इति निगमः ॥

(२) मद्यु । ‘टु मस्जो शुद्धौ (तु० प०)’ । ‘मस्जोपोयुक्’ इति भोजमूषेण युक्-प्रत्ययः । संयोगादिनोपः । अन्तर्गतित्यर्थश्च मस्जो । क्रियाया ; पापतो वा मज्जयति चिरकालमिति । “मद्यु क्षण हि गोजितौ नः (? *)”—इति निगमः ॥

* प० ३, १३ निरु० १, ३ ; ११, ३० । “तु कम्” ३, १२ ।

“मद्यु” — “मद्यु” प० ३, १ ; निरु० ३, १० ; १०, १ ।

(३) द्रवत् * । 'द्व गतौ (भू० प०)' । 'संयत्-त्वम्पदं वेदित्
(उ० २, ७८)'—इति बाहुलकात् अति-प्रत्ययान्तो निपात्यते ।
द्रवयनेन । ॐ * * । "द्रवत्पाणी शुभम्पती (ऋ० सं० १, १, ५, १)"
—इति निगमौ ॥

(४) ओषम् । निपातोऽयम् । "ओषमित् पृथिवीमहम्
(ऋ० सं० ८, ६, २७, ४)"—"ओषः पातं न शोचिषा (ऋ० सं०
२, ४, १८, ३)"—इति निगमौ । 'अन्तोदासी निपातः स्यादा-
ख्यनि चाद्युदात्तता'—इति हि माधवः ॥

(५) जोराः । जगतिर्गतिकर्मा । 'जोरी च (उ० २, २५)'—
इति ईक् प्रत्यय ईकारधान्तादेशः । जस् । "जोरा अजिरशोचिषः
(ऋ० सं० ७, २, ११, ५)"—"जोरं द्रुतममर्त्यम् (ऋ० सं० १, ३,
१, १०, ११)"—इति निगमौ ॥

(६) जूणिः † । व्याख्यातं क्रोधनामसु (२३५ छ०) ।
निगमोऽन्वेष्टणीयः ॥

(७) शूर्त्ताः । 'तातत्रातसुत'—इत्यादि भोजसूत्रे आदि-
शब्देन शृणुत्यस्मात् क्त-प्रत्ययान्तो निपात्यते । शृणाति फल-
लाभम् । "त्वया शूर्त्ता वहमाना अर्पयम् (ऋ० सं० २, ४,

* "वा वो मयु तर्जावकम् (ऋ० सं० १, ३, १८, १)"—इत्यपि निगमो
अस्तिगमर्हति ।

† पु० १३ (११०) ।

‡ पु० १२ ।

१७ १)"—इति निगमः । 'शूर्णाः क्षिप्रास्वरमाणाः—इति
भट्टभास्करगित्याः ॥

(८) शूचनामः । सु ग्रथे उपपदे ङन्तेः 'युच् बहुलम् (उ०
२, ७४)"—इति युचि बाहुलकात् कुत्वं निष्पद्य निपात्यते
दोर्घय । शीघ्रमागच्छत्यनेन क्रियाफलम् । तस्मात् जसोऽसुक् ।
“मिथोरिव प्राध्वने शूचनामः (य० वा० सं० १७, ८५)"—इति
निगमः । 'शूचनासः क्षिप्रगमनाः—इत्युवटः ॥

(८) शीभम् । 'शीभ कत्यने (भू० धा०)' । घञ् । शीभ्यते-
ऽनेन तद्वात् । “प्रयात शीभनाशुभिः (ऋ० सं० १, ३, १४, ४)"
—“आ वृक्षणाः पृणध्वं यात शीभम् (ऋ० सं० ३, २, १४, २)—
इति निगमौ ॥

(१०) लघु ॥ 'जि त्वरा सश्वने (भू० धा०)' । 'मस्जोपो-
युक्'—इति बाहुलकात् युक्-प्रत्ययो धातोस्तृभावय । तरत्यनेन
फललाभमद्य, त्वरतेऽनेन फलमागन्तुम् । “लघ्वयिद्यन्नतसेपु'तिष्ठति
(ऋ० सं० १, ४, २, २)"—“लघ्वीमनुप्रसितिं हृणानः (ऋ० सं०
३, ४, २३, १)"—इति निगमौ ॥

(११) तूयम् ॥ व्याख्यातमुदकनामसु (१२८ पृ०) ।
वर्धतेऽनेन तदन्तः श्लाघ्याः । “आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गन्धि
(ऋ० सं० ५, ७, ३०, ३)"—इति निगमः ॥

(१२) तूर्णः * । 'जि त्वरा सन्धमे' । 'वह्निग्निशुशुहुग्लाहा-
त्वरिभ्यो नित् (उ० ४, ५१)'—इति नि प्रत्ययः । त्वरतेऽनेन
फलमागन्तुम् । "अपो यत्तूर्णश्चरन्ति प्रजानन् (ऋ० सं० ८, ४,
११, १)" —सुतमा गन्तु तूर्णयः (ऋ० सं० १, १, ६, २)" —
इति निगमौ ॥

(१३) अजिरम् † । 'अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)' ।
'अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिरा (उ० १, ५३)'—
इति किरच्-प्रत्ययो जि-भावय निपात्यते । क्षिपति फलोत्पत्ति-
भावम् । "त्वा मौळते अजिर दूर्त्याय (ऋ० सं० ५, २, १४, २)" —
इति निगमः ॥

(१४) भुरण्युः ‡ । भुरण्यतिर्गतिकर्म । 'मृगज्वादयय
(उ० १, ३६)'—इति क्यु प्रत्ययः । "येना पावक चर्चसा (ऋ० सं०
१, ४, ८, १)" —इत्यत्र स्कन्दस्वामिना 'भुदण्यतिः शीघ्रकरणार्थे'
—इति प्रतिपादितम् । तत्र 'भुरण्य' शब्दस्य शीघ्रविशिष्टगमनादि-
क्रियाकर्त्तरि सत्त्वन्धेव इति । 'श्रीर्षाद्गुपंस्याद्दिव' भुरण्युः
(ऋ० सं० १, ५, १२, १)" —इति निगमः । 'भुरण्यतेर्गतिकर्मण
इदं, क्षिप्रनाम वा'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(१५) शुः § । निपातः । "श्चान् यस्तो बोधयितारं

* निघ० ०, २० ।

† पु० १, १२ ।

‡ निघ० १२, २२ ।

§ निघ० ६, १ ।

मब्रवीत् (ऋ० सं० २, ३, ६, ३)—इति निगमः । ‘शु आशुगामी’
—इति निरुक्तम् (६, १) ॥

(१६) आशुः ॥ ‘अशु व्याप्तौ’ । ‘कृवापाजिमिस्रदिसाध्य-
शुभ्य उष् (उ० १, १) । व्याप्नोत्यनेन नरवैलक्ष्येन व्याप्तव्यम् ।
‘आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी’—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । आशु
इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । तेन आशु इति
निपातः, आशुरिति सत्ववाची च उभयमपि पठितं भवति । तथा
च स्कन्दस्वामी “समाशुमाशवे भर (ऋ० सं० १, १, ८, २)”—
इत्यत्र ऋग्भाष्ये ‘आशुमिति क्षिप्रनामैतत्’—इति । ‘आशु इति
शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः’—इति भाष्ये (निरु० ६, १)
निर्विषययोपन्यास इति चेत् ? न ; निपातत्वादिति चोक्तत्वात् ।
“त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुचणिः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)”—इति
निगमः ॥

(१७) प्राशुः ॥ ‘मत्ववाच्याशुशब्दयत्’—इति भाष्ये प्रक-
र्षार्थोऽतिरिक्तः । ‘हृस्मो हृस्तेः प्राशुर्हनने (निरु० १, ७)’—इति
भाष्ये ‘प्राशु. क्षिप्रः’—इति स्कन्दस्वामी । “सुप्राच्याः प्राशुपाळे प
धीरः (ऋ० सं० ३, ६, १४, १)”—इति निगमः ॥

(१८) नूतुजिः । ‘तुज तुजि हिंसायाम् (भू० प०)’ । ‘किं
किनोः प्रकरणे’—इत्यर्थे ‘हृन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्’—इति

किन् प्रत्ययः । लिङ्-वद्भावात् द्विवचनम् । “तुजःदीनां दीर्घो-
ऽभ्यासस्य (६, १, ७)” — इति दीर्घः । तृष्वदर्थः । आयुःक्षाना
सुखिना तूतुजिं रयम् (ऋ० सं० ७, ८, ७, १)” — इति निगमः ॥

(१८) तूतुजान् ३ । तीजतेलिङि कानजादेशः । “इन्द्रा
योहि तूतुजानः (ऋ० सं० १, १, ५, ६)” — इति निगमः । ‘क्षिप्राये
स्वर आदित् अन्तोदात्तः तुगर्थस्तूतुजानो महे मतः’ — इति माधवः ॥

(२०) तुज्यमानासः तीजतेरेव कर्मणि लाट् शानच् । तुज्य-
मानास आविषुः (ऋ० सं० १, १, २१, ५)” — इति निगमः ॥

(२१) अज्याः । अजतेः ‘स्फायितश्चिवाञि (उ० २, १२)’ —
इत्यादिना रक् । ‘बाहुलकादार्द्धधातुके विकल्प इयः’ — इति
वैकल्पिकत्वात् घौभावाभावः । अजिरवदर्थः । “द्यौर्न भूमिं
गिरयो नाज्यान् (ऋ० सं० ८, १, २२, ३)” — इति निगमः ।
‘अज्यान् सत्वरान् शीघ्रान्’ — इति भट्टभास्करमित्यः ॥

(२२) साचीनित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । त्रयो
निपाताः । साचीविदित्यस्य निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “अतस्त्वा
गौर्भिर्द्युगदिन्द्रकेगिभिः (ऋ० सं० ६, ६, २६, ४)” — इति निगमः ।
अत्र माधवमु — ‘द्युगत् दीप्तिं द्युलोकं गच्छ हरिभिः’ — इति चैत-
न्नाथे उक्तवान् । ‘तूतुजान् तरणि. द्युगत्’ — इति क्षिप्रनामसु

N. B — The forms nos 33 and 34 of this fasciculus have
kindly been revised by my brother Prof. Shrivatsa Samaratna,
Manager, The Satya Press, while I was absent from Calcutta.

मन्त्रवीत् (ऋ० सं० २, ३, ६, ३)"—इति निगमः । 'शु आशुगामी'
—इति निरुक्तम् (६, १) ॥

(१६) आशुः ३ । 'अशु व्याप्तौ' । 'कृवापाजिमिस्त्रदिसाध्य-
शूभ्य उण् (उ० १, १) । व्याघ्रोत्यनेन नरवैलक्षणेन व्याप्तव्यम् ।
'आशु इदं क्षिप्रनाम क्षिप्रगामी'—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । आशु
इति च शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । तेन आशु इति
निपातः, आशुरिति सत्ववाची च उभयमपि पठितं भवति । तथा
च स्कन्दस्वामी "समाशुमाशवे भर (ऋ० सं० १, १, ८, २)"—
इत्यत्र ऋग्भाष्ये 'आशुमिति क्षिप्रनामैतत्'—इति । 'आशु इति
शु इति च क्षिप्रनामनौ भवतः'—इति भाष्ये (निरु० ६, १)
निर्विवक्षयोपन्यास इति चेत् ? न ; निपातत्वादिति चोक्तत्वात् ।
"त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुर्चाणः (ऋ० सं० २, ५, १७, १)"—इति
निगमः ॥

(१७) प्राशुः १ । 'सत्ववाच्याशुशब्दवत्'—इति भाष्ये प्रक-
र्षार्थोऽतिरिक्तः । 'हस्तो हन्तेः प्राशुर्हन्ते (निरु० १, ७)'—इति
भाष्ये 'प्राशु. क्षिप्रः'—इति स्कन्दस्वामी । "सुप्राच्याः प्राशुपाळोप
वीरः (ऋ० सं० ३, ६, १४, १)"—इति निगमः ॥

(१८) तूतुजिः । 'तुज तुजि हिंसायाम् (भू० प०)' । 'किं
किनोः प्रकरणे'—इत्यर्थे 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्'—इति

किन् प्रत्यय । लिङ्वद्वावात् द्विवचनम् । “तुजःदीनां दीर्घो-
ऽभ्यासस्य (६, १, ७)” — इति दीर्घः । तूर्णवदर्थः । आयु'चाता
मृश्विना तूतु'जिं रथम् (ऋ० सं० ७, ८, ७, १)” — इति निगमः ॥

(१८) तूतुजान् ॥ तोजतेलिटि कानजादेशः । “इन्द्रा
याहि तूतु'जानः (ऋ० सं० १, १, ५, ६)” — इति निगमः । ‘क्षिप्रार्थे
स्वर आदित अन्तोदात्तः तुगर्थस्तूतुजानो महे मत’ — इति माधव ॥

(२०) तुज्यमानासः तोजतेरेष कर्मणि लाटि शानच् । तुज्य-
मानास आविपुः (ऋ० सं० १, १, २१, ५)” — इति निगमः ॥

(२१) अज्याः । अजतेः ‘स्फायितश्चिवश्चि (उ० २, १२)’ —
इत्यादिना रक् । बाहुलकादादौधातुके विकल्प इत्य । — इति
वैकल्पिकत्वात् बोधाभावात् । अजिरवदर्थः । “द्यौर्न भूमिं
गिरयो नाज्जान् (ऋ० सं० ८, १, २२, ३)” — इति निगमः ।
‘अज्यान् सत्वरान् शोघ्रान्’ — इति भट्टभास्करमित्यः ॥

(२२) साचीनित् । (२३) द्युगत् । (२४) ताजत् । त्रयो
निपाताः । साचीविदित्वस्य निगमोऽन्वेषणीयः ॥ “अतस्त्वा
गोभिर्द्युगदिन्द्रकेशिभिः (ऋ० सं० ६, ६, ३६, ४)” — इति निगमः ।
अत्र माधवस्तु — ‘द्युगत् दीप्तिं द्युलोकां गच्छ हरिभिः’ — इति चैत-
न्नाप्ये उक्तवान् । ‘तूतुजान् तरणिः द्युगत्’ — इति क्षिप्रनामसु

N. B — The forms nos 33 and 34 of this fasciculus have
kindly been revised by my brother Prof Shivaratn Samaratna,
Manager, The Satya Press while I was absent from Calcutta.

द्युगच्छद् स्तेनाप्यपाठि ॥ “ताजत्—माच्छति (१)”-
“ताजत् प्रमीयते (१)”—इति निगमो ॥

(२५) तरणिः । तरतेः ‘अस्तिमुष्टधम्यस्यवितृभ्योऽनिः
(उ० २, ८५)’—इत्यनि-प्रत्ययः । लघुषदर्थः । “विष्टो गमी” तरणि-
त्वेन वाच्यतः (अ० सं० १, ७, १०, १)—“तरणिर्विष्टदंशतः
(अ० सं० १, ४, ७, ४)”—इति निगमो ॥

(२६) घातहंसा । ‘वा गतिगम्यनयोः (अ० प०)’ । ‘इति-
षट्पिपासामिदमित्तुपूर्वविध्यस्तम् (उ० १, ८४)’—इति तत् । ‘रमु
घाहायाम् (भु० आ०)’ ; ‘इमेच [विने] (उ० ४, २०८)’—इत्युक्तम्
इमागमय । घातवत् रंजो यस्य सः । “घातहंसो दिव्यामो
अस्याः (अ० सं० २, ४, २५, २)”—इति निगमः ॥

इति षट्षिगतिः पितृनामानि ॥ १५ ॥

तन्त्रि^(१) । आमात्^(२) । अम्यरम्^(३) । नृवंश^(४) ।
अनमीके^(५) । आके^(६) । उपाके^(७) । अत्राके^(८) । अना-
मानाम्^(९) । अवमे^(१०) । उपमे^(११) । इत्येकादशानि च
नामानि • ॥ १६ ॥

(१) “तन्त्रि” अ. १. ४. ४ ।

(२) “आमात्” अ. ८. १. ४ ।

(३) “अम्यरम्” अ. ४. ४ ।

(४) “नृवंश” अ. ४. ४ ।

• “इत्येकादशानि च” ४. ४ ।

(१) तद्धित् ० । 'तड आघाते' चुरादि' । 'ताडिणिस्तुक् च (उ० १, ८५)'—इतीति प्रत्ययः । "दूरे चित् सन्तद्धित्तिमाति रोषवे (ऋ० स० १, ६, ११, २)"—"या नो' ददे तद्धितो य चरातय (ऋ० स० २, ६, ३०, ४)"—इति निगमौ ॥

(२) आसात् । 'आस उपवेयने (पदा० आ०)' । 'पुचि सञ्ज्ञाया घ' प्रायेण (३, ३, ११८) । अन्तिके आसते । "आ न् इन्द्रो' दूरादाने आसात् (ऋ० स० ३, ६, ३, १)"—"स नो' दूरावासासा (ऋ० स० १, २, २२, ३)"—इति निगमौ । "आसादित्यन्तिकनाम —इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । 'आसादासे'—इति माधवः ॥

(३) अस्वरम् † 'ऊदरादयश्च'—इत्यरन् प्रत्ययो सुगागमय निपात्यते । प्राप्यते घ्राससम् । "यर्चासत्या परावति यहा स्यो अध्यस्वरे (ऋ० स० ५, ८, २०, ४)"—इति निगमः । स्कन्दस्वामि-
व्यतिरिक्तभाष्यकारस्यते । स्कन्दस्वामी तु 'अस्वरिचमाद —इति ॥

(४) तुर्वशे ‡ । व्याख्यात ऋतुष्यगामसु (१८८ पृ०) ॥ तूष् व्याप्यते अन्तिनम् । "यर्चासत्या परावति यहा स्यो अधि तुर्वशे' (ऋ० स० १, ४, २, २)"—इति निगमः ॥

(५) अस्तमीके । अस्त-शब्दे उपपदे माति. 'अस्तीकादयश्च (उ० स० ४, २५)"—इति वीकप्रत्ययो धातोर्नोपय निपात्यते ।

० नि० १, १० "तद्धित" १ ११ १

† उ० १, २ । उ० २६ प० १६ ।

‡ उ० २, १ । उ० १८८ प० ० ।

अस्तिं प्राप्यते अस्तिन्, अन्तिकस्थं हि नाशयते । “सर्वस्व नः पराक
आ सचस्वास्तमौक आ (ऋ० सं० २, १, १७, ४)”—इति निगमः ॥

(६) आके ४ । (७) उपाके १ । (८) अर्वाके । आङ्-
दुपार्धच्छेदेषूपपदेयु क्रामतेः ‘यत्नाकादयय (उ० ४, १४)’—इति
आक्रमत्ययो धातोर्लोपय निपात्यते । अर्वाक् गन्ता । आक्रम्यते
उपक्रम्यते गन्तुभिः । क्रामते च ह्यासन्नम् । “आके नियासो अहभि
देविद्युतः (ऋ० सं० १, ७, २१, ६)”—“सिन्धोरुर्मा उपाक (ऋ०
सं० १, २, २१, १)”—“यत्नास्त्या पराके अर्वाके अस्तिं भेषजम्
(ऋ० सं० ५, ८, ३२५)”—इति च निगमः ॥

(९) अन्तमानाम् । अन्तिकशब्दात्तमपि ‘तमोदय’—इति
तादितोपः । अन्तिकतमकन्तिमम् । “पथांते अन्तमानाम् (ऋ०
सं० १, १, ७, १)”—“शिखा वस्त्रो अन्तमस्य (ऋ० सं० १, २,
२२, ५)”—इति निगमौ । आद्युदात्तमन्तिकम्, अन्तोदात्तान्त
तृतीयाबहुवचनम् ; “अतो वयमन्तमेभिर्न्युजानाः (ऋ० सं०
२, २, २४, ५)”—इति ग्राधवः ॥

(१०) अवमे । ‘अन रक्षणादिषु (भू० प०)’ । ‘अवेय वा
इति स प्रत्ययः । गम्यते ह्यासन्नम् । “अस्मै बहूनामवमाय सत्ये’
(ऋ० सं० २, ७, २४, २)”—“मध्यमस्थामयमस्थामुत स्यः (ऋ० सं०
१, ७, २७, ५)”—इति निगमौ ॥

(११) उपमे । उपपूर्वात् मिनातेः ‘अन्येष्वपि दृश्यते (१, २,

१०१) — इति डः । उपच्छिद्यते छान्तिकम् । “उपमे रोचने दिवः
(ऋ० सं० ६, ६, १, ४)” — “अस्माद्दुत्यमुपमं स्वर्पाम् (ऋ० सं०
१, ४, २७, ३)” — इति निगमौ ॥

इत्येकादशान्तिकनामानि ॥ १६ ॥

रणः^(१) । विवाक्^(२) । विखादः^(३) । नदसुः^(४) । भरे^(५) ।
आक्रन्दे^(६) । आहवे^(७) । आजौ^(८) । पृतनाज्यम्^(९) ।
अभीके^(१०) । समीके^(११) । ममसत्यम्^(१२) । नेमधिता^(१३) ।
मङ्गाः^(१४) । समितिः^(१५) । समनम्^(१६) । मौळहे^(१७) ।
पृतनाः^(१८) । स्पृधः^(१९) । मृधः^(२०) । पृतसु^(२१) । समत्सु^(२२) ।
समर्ये^(२३) । समरणे^(२४) । समोहे^(२५) । समिधे^(२६) ।
सङ्गे^(२७) । सङ्गे^(२८) । संयुगे^(२९) । सङ्गथे^(३०) । सङ्गमे^(३१) ।

(१) “नेमधिति” ग C D F, क ।

(२) “मौळहे” छ ।

(३) “पृतसु” ग C D F । “पृतसु” क ।

(४) अस्मैतत् “सयुगे (२९)” — इत्यन्यनारम् ग. C D F ।

(५) “समरणे” छ ।

(६) “समोहे” क-E. अन्यथोरन्वयः ।

(७) अस्मैतत् “सम” — इत्यन्यनारम् “समीधे” — इति। ग. C D F, क ।

(८) कान्तिरिक्त-सर्वत्रैव “मङ्गा” — इति ।

(९) ग C D F. अस्मैतत् “सयत्” — इत्यस्य पुरस्तान् ।

(१०) नास्मैतत् ग. C D F ।

वृचतूर्व्ये^(१२) । पृचे^(१३) । आणौ^(१४) । शूरंसातौ^(१५) ।
 वाजंसातौ^(१६) । समनीके^(१७) । खले^(१८) । खजे^(१९) ।
 पौंखे^(२०) । महाधने^(२१) । वाजे^(२२) । अज्मं^(२३) । सद्मं^(२४) ।
 सयत्^(२५) । संवतः^(२६) । इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्राम-
 नामानि * ॥ १७ ॥

(१) रणः ण । 'अण रण कण शब्दार्थाः (भू० प०)' । 'वशि-
 रण्यो रूपसङ्ख्यानम् (३, २, ५८ वा०)'—इत्यप् । 'रणन्ति दुन्दु-
 भयोऽत्र योधा वा परस्परं शब्दायन्ते । यद्वा ; रमतेः 'रास्त्रासास्त्रा-
 स्थूणावीणाः (उ० १, १३)'—इत्यादिना न-प्रत्ययो मकारलोप्य
 निपात्यते । रमणीयो हि सङ्ग्रामो विचित्रकर्माधिष्ठानत्वात् ।
 "मरुत्वा इन्द्र हृषभोरणांय (ऋ० सं० ३, २, ११, १)" —इति
 निगमः ॥

(२) विवाक् । विविधा विरुद्धा वाचो यत्र योधानाम् ।
 "हर्वन्त उ त्वा हव्यं विवांसि (ऋ० सं० ५, २, १४, २)" —इति
 निगमः ॥

(१२) इतोऽनन्तरम् "प्रधने"—अपिक्तम् ग. C. D. F. ह ।

(१३) "अप्यन्" ग. C. F. ह ।

(१४) "सप्यन्" ग. C. F. । "सप्यन्" D ।

(१५) "सयत्" ग. C. F. ।

(१६) "सयत्तम्" ग. ह ।

* "इति सङ्ग्रामस्य" ग ।

† निघ० ३, ८, ८, २०; १०, ४० ।

(३) विखादः । 'खद खैर्ये हिंसायाश्च (भू० प०)' । विशिष्टं खैर्यमत्र शूराणां हिंसनं वा । "तं विखादे सस्मि मद्य श्रुतं नरम् । (ऋ० सं० ७, ८, १४, ४)" — इति निगमः ॥

(४) नदनुः । 'णद अव्यक्ते शब्दे (भू० प०)' । 'अनुद् नदेय (उ० २, ४८)' — इति चाणुद्-प्रत्ययः । "यदा कृणोषि नदनुं समूहसि (ऋ० सं० ६, २, १, ४)" — इति निगमः ॥

(५) भरे ॥ 'हु भृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ०)' । 'नन्दि-
ग्रहिपक्षादिभ्यः (१, १, १३४)' तत्र गणपाठाः — 'पच-वच-वप-वद-
सप-तज-भराः' — इति । विभर्त्ति पोषयति सुभटानां घैर्यं ययो
वा । यद्वा ; 'पुंसि सञ्ज्ञायां घः (३, २, ११८)' । विस्त्रत्यनेन जय
सङ्घर्षो योधाः । उभयत्रापि पृथोदरादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वम्
यद्वा ; 'भृ भर्त्सने क्रादिः स्वादिश्च । भर्त्सयन्ते हि तत्र शत्रवः ।
हरते वा भः । क्रियन्ते हि तत्र योधना मायूँय धनानि च ।
'द्वग्रहो भर्त्सन्दसि (१, १, ८४ वा०)' । "अस्मिन् भरे नृत्तमं
वाजसातौ (ऋ० सं० १, २, ४, ७)" — "अनु' क्रोशन्ति क्षितयो
भरेषु (ऋ० सं० १, ७, ११, ५)" — इति निगमौ ॥

(६) आक्रन्दे । 'कदि कदि कृदि आह्वाने रोदने च (भू०
आ०)' । क्रन्दन्त्याह्वयन्तेऽन्योन्यमत्र, रुदन्ति वानेन वन्धुविनाश-
हेतुत्वात् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(७) आह्वये । 'ह्वेञ् स्पर्शायाम् (भू० उ०)' । 'आहि युधे

(३, ३, ७३)—इत्यप् । “बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)”—इति सम्प्रसारणञ्च । आह्वयन्तेऽत्र परस्परं स्पर्द्धया योधाः । “न कथं संहत आह्वयेषु” (ऋ० सं० ४, ७, ३०, १)”—इति निगमः ॥

(८) आजौ ० । ‘अज गतिक्षेपणयोः (भू० प०)’ । ‘अन्यति-भ्याश्च (उ० ४, १२७)’ इति इष्-प्रत्ययः । बाहुलकाद् वी भाषा-भावः । अजन्ति गच्छन्त्यत्र विजयश्रियं योदारः, कातराः पराभवं वा । एव मर्षो गत्यर्थेषु द्रष्टव्यः । क्षिप्यन्ते शस्त्राणि क्षिपन्त्या-क्षिपन्ति वान्योन्यं वीर्यतारतम्यात् । * * * । “तेन याजं सनिप-दक्षिन्नाजौ (ऋ० सं० ८, १, ७, ४)” —इति निगमः ॥

(९) घृतनाज्यम् १ । घृतना-शब्दोपपदादञ्जतेष अग्रादि-त्वात् (उ० ४, १०८) यत्-प्रत्ययः । घृतनानां सेनानामजनं यत्र । “गवां सुद्वंसः घृतनाज्येषु (ऋ० सं० ८, ५, २१, ३)—इति निगमः ॥

(१०) अभीके ३ । अभिपूर्वादेतिः ‘अलीकादयश्च (उ० ४, २५)’ —इतीक-प्रत्ययो धातोर्लोपश्च निपात्यते । यद्वा ; न विद्यते भीर्येषां ते अभीकाः । अभीकैः क्रियमाणत्वात् अभीकमित्युच्यते । “पाहि वल्विवो दुरितादभीके” (ऋ० सं० १, ८, २६, ४)” —इति निगमः ॥

(११) समीके । सं पूर्वोऽत्र एतिः । अभीकवत् । निगमो-ऽन्वेपणोयः ॥

(१२) ममसत्यम् । मम सत्यं जयः इति योद्धृणां वाक्यविषय-
त्वान्ममसत्यमित्वाचेक्षते । पृषोदरादिः । “त्वां जना ममसत्ये-
ष्विन्द्र (ऋ० सं० ७, ८, २२, ४)” — इति निगमः ॥

(१३) नेमधिताः । ‘सुधितवसुधितनेमधितधिवधिवीय च
(७, ४, ४५)’ — इति नेमपूर्वाद्भातेः त प्रत्यये इत्वमिडागमो वा
निपात्यते । नेमशब्दो दानपर्यायः । समस्येकवचनस्याकारादेशः
(७, १, २८) । “इन्द्रसरो नेमधिता हवन्ते (ऋ० सं० ५, ३, ११,
१)” — “विद्वन्सो नेमधिता चिकित्वान् (ऋ० सं० १, ५, १७, ४)”
— “नेमधिता न पोत्या (ऋ० सं० ८, ४, २८, १३)” — इति
निगमाः ॥

(१४) सद्भाः । सवतेर्गेतिकर्मणः * * * बाहुलका-
दङ्गप्रत्ययद्वितीयश्च । सद्भा ; संपूर्वात् किरतेः क्तन्तर्वा ‘अभ्येभ्य-
इभ्यते (१, ३, १०१)’ — इति डः । सद्भोर्त्यन्तेऽप्योदाहः, सम्यक्
क्त्यन्ते द्विद्यन्ते आमुधैर्वा । “रपुधिः सद्भाः दृतेनाव सर्वाः
(ऋ० सं० ५, १, १८, ५)” — इति निगमः ॥

(१५) सेमितिः । सम्यर्वादिभेः क्तिन् । ‘राजाणः समित्ताविद
(ऋ० सं० ८, ५, ८, १)” — इति निगमः ॥

(१६) समनम् । ‘सम एव अवैक्ये (भू० प०)’ । समन्ति
विक्रवाभवन्त्यस्मिन् शूराः । * * * । “ज्या इय समने पारयन्ती

* “नेम” प० १, २१ । निघ० २ २० ।

+ निघ० ८, १४ ।

१ निघ० ८, १४, १८, ४०, ० १० ।

(ऋ० सं० ५, १, १८, ३)"—इति, "वि या सृजति समनं (ऋ० सं० १, ४, ४, १)"—इति निगलौ ॥

(१७) मीळहेः । "मीळहन्"—इति धननालस्य व्याज्जातघसु (२३१ पृ०) । मीळहार्यत्वात् सद्धान्तोऽपि मीळहन् । यद्वा ; मीळहमस्मिन्नस्तीति 'धुनाकारिणादरेणाप (३, ४, १२८ दा० २)"—इति मतवर्तीयस्य गुरु । "प्रधने"—इत्यपठितमपि सद्दामगान । प्रलीर्णान्यस्मिन्निति पाजरपक्षेण धुनाजपिपटयपिदेयात् । "स्वर्मीळहे भर्तुं चात्ता श्रम्ये (ऋ० सं० १, ५, ५, १)"—इति निगतः । स्वर्मीळहे । स्वरित्युदसनात् । उदसार्धे उदसि धाजी पत्य-
स्मिदपि उदसि—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् । "उ धातिर्निर्धाम-
जातिसोळहे (ऋ० सं० १, ७, १०, १)"—इति प ॥

(१८) इतगाः ण । 'इड् व्यायामे (तु० पा०)' । 'उगुसां कित्'—इति तगन् प्रत्ययः । व्याप्रिदग्लेऽय योदाहः । "रपाय निघ्नन् इतगासु धनून् (१)"—इति निगताः ॥

(१९) सृधः । 'सृधे सृधे (तु० पा०)' । 'सिन्धविप्रश्चि-
(१, २, १७८ पा०)'—इत्यस्य 'माङ् प्रत्ययगिर्देशादिपठिनि (१, २, १७८ भा०)'—इत्युक्तेः सिप् । इषोदरादित्यात् रिप्स्य इज्जारी-
श्लोपघ । अस्ति सृधः । स्वर्धत्वेऽत्र परस्परं योदाहः । "सृधेः सृधुधि
सृधेः (ऋ० सं० १, १, १५, ३)"—इति निगनः । 'सृध इति
सद्दामनाय, 'तत्करोति (३, १, २५ दा० २)"—इति णिजन्तात्
किप् ; सद्दामकारिण इत्यर्थः—इति स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२०) मृषः * । ‘अमर्षेन्ता खिलपेयाय देवा (ऋ० सं० ३, १, २५, ४)’—‘दिहो न तंतमृषन् (ऋ० सं० ३, १४, १)’—इत्यादौ ‘मृषिर्हिंसायः’—इति स्कन्दस्त्राणि-भाष्यम् । तत्र पूर्ववत् क्षिप् यस् । “एतं एतः खिलपेया चर्षकः (ऋ० सं० २, ६, २१, ४)” —“दिहो एतु मृषो एषि (ऋ० सं० ८, ८, १०, ॥)”—इति निगमौ ॥

(२१) धु । धृत्वाशब्दस्य सहायकानामथ पठितोऽपि ‘गा- विहो-एता-कापूतां ए-ए-छदो वाप्या. (६, १, ६३ वा०)’ —इति एतादेरे दिशतस्वाद् घुःपाठ । “यस्ये धुस्तु मर्ष्यम् (ऋ० सं० १, २, २४, २)”—इति निगमः ॥

(२२) दमस्तु † । दम्पूर्वाक्षीः दिग्-उ-ए-उ-मि योद्ध्याना-युधि । दम्पूर्वाक्षी एवे एतप्ताहा क्षिपि एमी जसोपः । संप्रत्यन्ति तत्र एतप्ताः । “उमास्तु त्वा एतादेरे (ऋ० सं० ५, ८, १६, ३)” —“कपेना तीक्षाः एतदो जयेम (ऋ० सं० ५, १, १८, २)” —इति निगमौ ॥

(२३) एतवे ‡ । मर्ष्यशब्दोऽनुचनानामथ व्याख्यातः (१८८५०) मर्ष्यः सत्यधर्तिभिः सह वर्तते ; सहशब्दस्य स-भावः । “मास्ते तादृगपेगूह. समये (ऋ० सं० ७, ७, १८, ४)” —“तदं स्वभाव एय- मासंमये (ऋ० सं० १, ५, ७, १)”—इति निगमौ ॥

* निघ० ७, २ ।

† निघ० ८, १०, २० ।

‡ निघ० २, १५ ४ १ ।

(२४) समरणे ः । सम्पूर्वात् 'ऋ ऌ गौ (भू० प०)'—
इत्यच्चात् स्युट् । "मां हताः समरणे हवन्ते (ऋ० सं० ३, ७,
१७, ५)"—इति निगमः ॥

(२५) समोहे । 'उच्चिद् बुच्चिर् चर्दने (भू० प०)' । नञ्-पूर्वा-
दुहे चञ् । सम्प्रगुह्यन्ते षर्दन्तेऽह मिथो योहारः । 'अभिगव
घोहम् (ऋ० सं० १, ४, २७, १)'—इत्यादौ वहेरिदं रूपमिति
स्त्वन्दासी । स च सम्पूर्वाहहेर्चञि पृषोदरादित्वात् सम्प्रसारणे
नञ्पूषधगुपः । असुह्यन्तेऽप रघादिना सुभटाः, सुभटैर्वा कवचानि ।
"समोहे वा य चाघात (ऋ० सं० १, १, १६, १)"—इति निगमः ।
'यतोदात्त' सहामनाम, मध्योदात्त' णसुसन्तम्—इति माधवः ।
"इयंति रेणुं मघवां समोहेम् (ऋ० सं० ३, ५, २१, १)"—इति
णसुसन्तम् ॥

(२६) समिधेः । सम्पूर्वादेतिः 'समीधः (उ० २, १०)'—इति
यक् । "यद्वन्धपः समिधे वभूर्य (ऋ० सं० ५, ६, २५, ६)"—
"स इन्महानि समिधानि मग्गना (ऋ० सं० १, ४, १८, ५)"—
इति निगमौ ॥

(२७) सङ्गे । सम्पूर्वात् चच्चिडः 'अन्येष्वपि दृग्गते (३, २,
१०१)'—इति डः, 'बहुलं सञ्ज्ञाच्छन्दसोः (२, ४, ५४ वा०)'—
इति स्याञादेशः ; पृषोदरादित्वाद्यकारलोपः । सम्पूर्वश्चच्चिर्वर्ज-
नार्यः । सञ्ज्ञयते कातरैः । यद्वा ; सम्पूर्वात् अश्रोतेः 'डिञ्'—

इति खं-प्रत्ययः, टि लोपेन घातुलोपः । समश्रुवनेऽस्मिन्नन्योन्यं
योद्धारः । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(२८) सङ्गे । सम्पूर्वाद् गमेऽङ् 'अन्वेष्यपि दृश्यते (३, २,
१०१)'—इति डः, पूर्ववद् वा । "सङ्गे समस्तु" ह्रस्वहा (ऋ० सं०
८, ७, २१, १)"—इति निगमः ॥

(२९) संयुगे । 'युजिर् योमे (६० उ०)', घञ् । उक्त्यादिषु
यग्यश्च पाठात् निपातनादगुणत्वम् ; 'विशेषेऽसौ निपातनमि-
ष्यते, कात्विशेषे रथाद्युपकार्षे च'—इति वृत्तिः । सङ्गता रथ-
युगा यस्मिन् । निगमोऽन्वेषणीयः ॥

(३०) सङ्गथे । सम्पूर्वात् 'गूय यूय प्रोथ वृथादयः'—इति
थ-प्रत्ययान्तो निपात्यते । "आ ये वामस्य सङ्गथे (ऋ० सं०
२, ८, ६, ५)"—इति निगमः ॥

(३१) सङ्गमे । सम्पूर्वाद् गमेः 'ग्रहवृद्धनिधिगमय (३, ३, ५८)'
—इत्यप् । "जैत्रं यत्ने" अनुमदास सङ्गमे (ऋ० सं० १, ७, १४, १)"
—इति निगमः ॥

(३२) ह्रस्वतूयेऽङ् । ह्रस्वशब्दो मेघनाम, अत्राचुरः शत्रुवधनः ।
मेघनामसु व्याख्यातः (७७ पृ०) । 'हुरि गतित्वरहिंसयोः (दि०
पा०)', अघ्रादिवाद् (उ० ४, १०८) । ह्रस्वसूर्यतेऽनेनास्मिन्

• कैमुदीपाठश्चेवम्—'तिथ्यङ्गुल्युपयोगे (उ० २, ११)'—इति ।

† निघ० १०, २८ ।

‡ पृ० १, १० । पृ० ७७ पृ० १८ ।

वा । “इन्द्रोऽवधीत हवतूर्ये (?)”—यूगमिन्द्रमवधीतं
हवतूर्ये (?)”—इति निगमौ ॥

(३३) पृथे । ‘पृथी उन्मद्ये (४० प०)’ । ‘सुष्ठुचिक्तृतृपिभ्यः
कित् (७० १, ६२)’—इति उद्गुल्कात् स-प्रत्ययो भवति । सम्पृच-
न्तेऽस्मिन् ररखरं योज्यात् । निघ णेऽप्येवपीयः ॥

(३४) पाथौ ॥ ‘अप रप धाव मभ्यार्याः (भू० प०)’ ।
‘अविमिविपतिप्रहितस्मृतिगित्य षष्’ । रणवदयः । “त्वं यथा
हजने’ पृथ पाथौ (४७ सं० १, ५, ४, १)”—इति निगमः ।
‘आणी इति उद्गुल्कात्—इति उद्गुल्काजि-भाष्यम् ॥

(३५) मूरसातो ॥ ‘य मती (जैतः)’—एत्यच्चात् ‘असिचि-
मोना दीर्घश्च (७० २, २४)’—इति एन्-प्रत्ययः । ‘यण दाने
(त० ७०)’ । ‘कतिगूतिगूतिगतिगतिगतिदीर्घश्च (१, १, ८०)’—
इति उन्मतेः ‘उन्मत्ताऽन्मात् (६, ४, ४२)’—एत्याजि कते खरो
निपात्यते । स्यते र्वा ‘पतिस्सति (७, ५, ४०)’—इतीत्वाभावश्च ।
मूराणां सातिः वितनादानं दर्शनं वा देन । “यः मूरसाता परि-
तक्तेर (४७ सं० १, २, ३३, १)”—इति निगमः ॥

॥ इमी तु वदन्तुः स्यान्नेपायकाभिर्न सन्धेते, परं सन्धेदास्य बहवो निगमाः स्यादे-
केहितायाम् । सधदि—“हवतूर्ये” १, २६, २ । ६, ११, १ ; १५, ६ ; १७, १ ;
६१, ५ । ८, २७, १६, २० ; ७७, ८ ; १२ । १०, ६६, ८ ; १०४, ८ । “हवतूर्ये”
१, १०६, २ । ६, २४, १ । ८, १०, १ ।

† अ० सं० १, ५, ४, १, इत्यर्थः ।

‡ नि० ६, १२ ।

§ “यत्” निघ० ४, १२ ।

(३६) वाजसनातौः । दाजोऽप दीयते येन । “वृधे च नो भवतं वाजसनातौ (ऋ० सं० १, ३, ५, ६)” — इति निगमः ॥

(३७) उल्लेखः । 'यन् प्राचने (यदा० प०)' । 'अणिद्विभ्यां
किञ्च (७० ४, १७)'—इति प्रत्ययः । 'अतिथनीकम् । यदा ;
नञ्-पूर्वाभ्यते । 'पिपीलिकान्दय (७० ४, २५)'—इति निपा-
त्यते । न जोदते न पाप्यते अणीकन् सेलापिधेदः । रुद्रताम्यमो-
कानि दक्षिन् । "जोष शधून्लमनीकेषु जिता (शृ० सं० ८, ६,
४, ५)"—इति निगन्तः ॥

(१८) उद्योत । 'खज मन्थे (भू० प०)' । 'पुंलि सङ्ख्यायां घः (३, १, ११८)' । व्यत्ययेन अकारस्य खकार । मन्थ्यते योहार-
क्षत्र । 'ह्यस्य पञ्चरुने (नू० प०)'—इत्यस्माद्वा घः । व्यत्ययेन
सकारलोपः । ह्यलङ्घिते तत्र कातराः । "खडे न पूर्पान् प्रति
इन्मि भूरि (ऋ० सं० ८, १, १६, २)"—इति निगमः ॥

(१६) एते । 'सुखं मन्ये (भू० प०)' । पूर्ववत् साध्योऽर्थः ।
 "कर्मण् सप्तञ्छ्रुतमूतिः खड्गद्वय (ऋ० सं० १, ७, १५, १)" —
 इति लिङ्गाः ॥

(४०) गौखे । वलनामद्यु व्याख्यातम् (२२७ पृ०) । अभि-
षर्दतेऽनेन ॥ १ ॥ निगमांस्त्वेषीयः ॥

(४१) गङ्गाधने । 'मह प्रजायाम् (भू० प०)' । 'वर्त्तमाने
पदपठनमहज्जगच्छत्येष (उ० २, ७८)'—इति निपातनम् । ध्वनिः

प्रीणनार्थः (भू० प०) । इदित्वानिम् । पृषाच्चप । वृकाश्चापः,
इकारस्याकारश्च प्रयोदरादित्वात् । धिनोतीति धनम् प्रीणयतीति
सहामो यद्वारा । महद्वासी धनञ्च महाधनम् । महद्भनमर्थोऽने-
नेति वा । “इन्द्रं वयं महाधने (ऋ० सं० १, १, १२, ५)”—
“नास्यं वृक्षां न तंरुता महाधने (ऋ० सं० १, १, २१, ३)”—
इति निगमौ ॥

(४२) वाजिः । वाज-शब्दो व्याख्यातो बलनामसं (२२२४०) ।
“इन्द्र वाजिषु नो अत्र (ऋ० सं० १, १, १३, ४)”—“तं त्वा वाजिषु
वाजिनम् (ऋ० सं० १, १, ८, ३)”—इति निगमौ ॥

(४३) अज्जम् । अज्ज-गतिर्वेषणयोः (भू० प०) । मनिन् ।
“अग्निर्नादीदेक्षित इक्षी अज्जम्वा (ऋ० सं० १, ७, १६, २)”—
इति निगमः । ‘यज्ञगृहे युद्धे वा’—इति माधवः ॥

(४४) सप्त ऋ । सदेर्मनिन् । अवसाद्यन्तेऽत्र प्राणिनः निगमो-
न्वेष्टणीयः ॥

(४५) संयत् सम्पूर्वात् यमेर्यतेर्वा औणादिकः क्षिप् । यमेरु-
नासिकसोप-तुगागमः । संयतन्ते संयच्छन्ति ह्यादीन् । “इळावः
संयतं करत् (ऋ० सं० ५, ७, २, २)” । “संयत् सहामः—इति
हरदत्तः । “आसंयतं मिन्द्रणः स्वस्तिम् (ऋ० सं० ४, ६, १४, ५)”—
इत्यत्र ‘संयतं युद्धम्’—इति माधवः ॥

* ५० ७, ८ । ४० १२९ पं० ० ।

† ५० २, ४ । निव० ४, १९ ।

‡ ५० १, १९ । ४० १९०-पं० १९ ।

(४६) संवतः सम्पूर्णाद् वनेः सम्प्रदादित्वात् क्षिप्, अनुनासिक-
र्त्तोपे तुगागमः । संवननोयो हि शूरैः सङ्ग्रामः । “परस्या अधि-
संवतः (ऋ० सं० ६, ५, २६, ५)” — “स संवतो नवंजातसु तुर्यात्
(ऋ० सं० ४, १, ७, ३)” — इति निगमौ ॥

इति षट्चत्वारिंशत् सङ्ग्रामनामानि ॥ १७ ॥

इन्वति^(१) । नचति^(२) । आक्षाण^(३) । आनेट्^(४) ।
आष्ट^(५) । आपानः^(६) । अशत्^(७) । नशत्^(८) । आनशि^(९) ।
अश्रुतः^(१०) । इति दश व्याप्तिकर्माणि ॥ १८ ॥

(१) इन्वति^१ । अथ वधकर्मसु दिव्यकर्मसु च अनेकार्थत्वादि
भक्तिकर्मादावुक्तमनुसंधेयम् । ‘इवि व्याप्तौ (भू० प०)’ । “सधोनां
योगमिन्वति (ऋ० सं० १, १, ३५, २)” — इति निगमः ॥

(२) नचति^२ । ‘नचं चक्ष गतौ (भू० प०)’ । “नचहामंत-
तुरिं पर्वतेडाम् (ऋ० सं० ४, ६, १३, २)” — “वृहस्यं चिह्वतो
व्यामिनंचत् § (ऋ० सं० १, ४, १०, ४)” — इति निगमौ । ‘इन्वति
नचतीति व्याप्तिकर्मसु पठितस्य इकार आगमशब्दान्दसः’ — इति
स्कन्दस्वामिभाष्यम् ॥

(२) “नचते” न C D F, क ।

(३) “आठ” न “आष्ट” C F, क । “आठ” D, क ।

(१०) “अश्रुते” — इति क । “इति व्याप्तिकर्माणि” न ।

१ पु० २, १४ । पु० २६३ प० १८ ।

३ पु० २, १४ । पु० १३२ प० ४ ।

४ अथवइकारसु इमचत् — इत्येकपदमाह ।

(३) आक्षाणः॥ अग्नोतेर्लटि शानच् । ‘सिञ्चहुलं लेटि (३, १, ३४)’—इति बाहुल्यकात् सिप्, उपधादीर्घश्च, व्रथादिपत्वे ‘पठोः कः सि (८, २, ४१)’, ‘आदेशप्रत्यययोः (८, २, ५८)’, एत्वम् ‘आक्षाणे शूँर वच्चिवः (ऋ० सं० ७, ७, ८, १)’—इति निगमः ।

‘भाष्यं द्रष्टव्यम् ॥

(४) आनट् । ‘एष अदर्शने (दि० प०)’ । लुङि च्चुः ‘मन्त्रे घसह्वरणश्च (२, ४, ८०)’—इति लुक् । संयोगान्तलोपि (८, २, २३), व्रथादिपत्वे (८, २, ३६), जश्त्वम् । ‘छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)’—इति आङागमः । “किमिच्छन्ती” सुरमा प्रेद-
मानट् (ऋ० सं० ८, ६, ५, १)—“घर्मस्त्रेदेभिर्द्रविणं” व्यानट् (ऋ० सं० ८, २, १६, १)—इति निगमौ ॥ यद्वा ; अग्नोतेर्निटि एग्ले व्यत्ययेन एगोलुक्, व्रथादिना पत्वम्, ‘भृसां जगोऽस्ते (८, २, ३८)’, ‘वावसाने (६, ४, ५६)’ । “उपांशुना समममृतत्व-
मानट् (ऋ० सं० ३, ८, १०, १)”—इति निगमाः ॥

(५) आष्ट । अग्नोतेर्लुङि आत्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । “आष्ट मविदायगाधम् (?)”—इति निगमः ॥

(६) आपानः॥ ‘आप्ल व्याप्तो (स्वा० प०)’ । शानच् । अन्तते ‘वर्धकर्मण्य’ ‘तद्रूपम्’—इति स्कन्दस्वामी । “आपानामो” विवर्त्यतः (ऋ० सं० ६, ७, २४, ५)—इति निगमः । भाष्यं द्रष्टव्यम् (निरु० ३, १०) ॥

(७) अशत् । अश्रते व्यत्ययेन लङि चुरेः पूर्ववत् लृक् ।
'बहुलं हृन्दस्यमाद्योगेऽपि (६, ४, ७५)'—इत्यङ्भावः । निगमो-
ऽन्वेषणीयः ॥

(८) नशत् । नशयतेर्लिटि 'लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)', 'इतथ
लोपः परस्मैपदेषु (३, ४, ८७)' । "स धीतये ते नशत् (?)",
—"न किः श्रवांसि ते नशत् (ऋ० सं० ६, ५, २, ३)" — इति निगमौ ॥

(९) आनशे । अश्रतेर्लिटि रूपम् । "न किः स्वर्ष आनशे
(ऋ० सं० १, ६, ६, १)" — इति निगमः ॥

(१०) अश्रुते । "अतस्तनूनतदामो अश्रुते (ऋ० सं० ७, ३,
८, १)" — "अश्रुहि तर्पया काममेयाम् (ऋ० सं० १, ४, १८, ४)"
— इति निगमौ ॥

इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥

द्भ्रीतिः^(१)। अघतिः^(२)। ध्वरतिः^(३)। धूर्वतिः^(४)। गुण-
क्तिः^(५)। वृथतिः^(६)। कृग्वतिः^(७)। कृन्ततिः^(८)। श्वसितिः^(९)।
नभंतिः^(१०)। अर्हयतिः^(११)। स्तृणातिः^(१२)। शेष्टयमिः^(१३)।

(१) इतोऽनभरम् "अघति"—इत्यभिधम् न, ऋ ।

(२) "अघति" C, D F । "अघति"—इति ऋ ।

(३) "अघति" न । "अघति" ud ।

(४) "अघति" न. ud, ऋ ।

(१०) "अघति" न. ud, ऋ ।

(११) "अर्हति" न. ud. इतोऽनभरम् "अर्हति" इत्यभिधम् । "अर्हति" ऋ ।

(१२) नभंति न. ud ।

(१३) "अघति" न. ud, ऋ ।

यातयति^(१४)। स्फुरति^(१५)। स्फुलति^(१६)। नि वपन्तु^(१७)।
 अवं तिरति^(१८)। वियातः^(१९)। आ तिरत्^(२०)। तक्लित्^(२१)।
 आखण्डल^(२)। द्रुणाति^(२२)। रम्णाति^(२३)। शृणाति^(२४)।
 शम्नाति^(२५)। तृणेळिह^(२६)। ताळिह^(२७)। नि तोशते^(२८)।
 नि वहयति^(२९)। मिनाति^(३०)। मिनोति^(३१)। धमति^(३२)।
 इति त्रयस्त्रिंशत् वधकर्माणाः ॥ १६ ॥

व्याप्तिकर्मसु शाकपूणेतिरिक्ता भव “विश्वाकः”—“उरुव्यघाः”—
 “विघ्ने”—इति स्कन्दस्वामी ॥

(१) दम्भोति† । ‘दम्भु दम्भे’ स्त्रादिः (प०) । “न त्वा केता
 पा दम्भुवन्ति भूषयः (ऋ० सं० १, ४, २०, २)” —इति निगमः ॥

(२) अयति‡ । अय कथ कथ हिंसायाम् (भू० प०) । अयंद्
 एव सुत सनोति वाजम् (४, ८, २०, १) —“नव पुरो नवतिं च
 अयिष्टम् (ऋ० सं० ५, ६, २३, ५)” —इति निगमौ ॥

(१४) “यायति” ॥ ud । “यायति” C, क ।

(१५), (१६) इमे न स एव न. C. D. F, ।

(१६) इमोऽनवरमिष्टैव “मिनाति (३१)” —इति ग. C. D. F, ।

(१८) “नितोशयति” न C. D. F, क । “नितोवते” न, क ।

(२०) “वहयति” F, क ।

(३२) “लवति” —इत्यधिकम् ग. C. D. F, क ।

• “इति वधकर्माणां.” न ।

† नि० २, १२ ।

‡ नि० १, २१ ; ११, ४० ।

(३) ध्वरति । (४) धूर्वति ‡ । 'तुर्व धुर्वं दुर्वं शुर्वं हिंसार्याः (भू० प०)' । 'उपधायाश्च (८, २, ७८)'—इति दीर्घः । "धूर्मि धूर्वं धूर्वन्तं धूर्वं (य० वां० सं० १, ८)"—इति निगमः ॥

(५) वृणक्ति । वृजौ वर्जने' रुधादिः । "नि चक्रेण रथ्या दुष्पदा वृणक् (ऋ० सं० १, ४, १६, ४)"—इति निगमः ॥

(६) वृथति । 'व्रथ केदने' तुदादिः । 'ग्रहिण्या (६, १, १६)'—इत्यादिना सम्प्रसारणम् । 'वृथा मध्यं प्रत्ययं' गृणीहि (ऋ० सं० १, २, ४, २)"—"वि वृथ वजेण वृत्रमिन्द्रः (ऋ० सं० १, ४, २८, ५)"—इति निगमौ ॥

(७) कण्वति ‡ । 'कवि हिंसाकरणयोः (भू० प०)' । 'व्यत्ययेन 'धिविक्कण्वोरश्च (१, १, ८०)'—इत्येतन्न भवति ॥

(८) कन्तति § । 'कन्ती केदने (प०)' तुदादिः । 'शेमुषादोनाम् (७, १, ५६)' । "वि दस्यूर्योनावक्तो वृथापाठ् (ऋ० सं० १, ५, ४, ४)"—इति निगमः ॥

(१०) नभते ॥ । 'गभ तुभ हिंसायाम्' (भू०) आत्मनेपदी । "नभन्ता मत्युके संने (ऋ० सं० ६, १, २२, १)"—इति निगमः ॥

(११) चर्दयति । 'चर्द हिंसायाम्' (भू० प०) आष्टपोयः । "वृषं विपर्वमर्दयत् (ऋ० सं० २, ५, ६, १)"—इति निगमः ॥

(१२) स्तृणाति । 'स्तृन् आच्छादने' कगादिः रुधादिषु । "कदु वृत्रघ्नो अस्तृतम् (ऋ० सं० ६, ४, ४८, ३)"—इति निगमः ॥

(१३) स्नेहयति । 'स्निह स्नेहने' चुरादिः । "यः स्नीहिंतीषु
पूर्यः (ऋ० सं० १, ५, २१, २)" — इति निगमः । स्नेहयतिर्वध-
कर्मा — इति स्कन्दस्वामी ॥

(१४) यातयति ‡ । 'यति निकारोपस्कारयोः' चुरादिः ।
अयातयन्त चितयो जवग्वाः (ऋ० सं० १, ३, २, १) — इति
निगमः ॥

(१५) स्फुरति † । (१६) स्फुलति । 'स्फुर स्फुरणे', स्फुल
सस्फलने' तुदादिः, कुटादिः । "पदा क्षुम्भमिव स्फुरत् (ऋ० सं०
१, ६, ६, ३)" — "आर्क्षी' इमे विस्फुरन्ती' अमित्रान् (ऋ० सं०
५, १, १८, ४)" — इति निगमः । स्फुरतीति बधकर्मसु पाठात्
— इति स्कन्दस्वामी ॥

(१७) नि वपन्तु । 'टु वप बीजसन्ताने (भू० उ०)' — इत्यस्मात्
सीट् । "अभ्यन्ते' अस्मन्निर्वपन्तु सेनाः (ऋ० सं० २, ७, १८, १)"
— इति निगमः ॥

(१८) अव तिरति ‡ । तरतेर्लट् 'बहुलं कन्दसि (७, ४, ७८)"
— इतीत्वम् "अवातिरज्योतिर्पाग्निश्चमोसि (ऋ० सं० ४, ५,
११, १)" — "यदिन्द्र शारंदी रवातिरः (ऋ० सं० २, १, २०, ४)"
— इति निगमौ ॥

* निघ० १०, २१ ।

† निघ० ३, १०, ८, ४० ।

‡ निघ० १, २१ ; ४, ०, १०, १३ ; ४०, १८, ६ ; १८, ३० ; १६ ;

१२, १८ ।

(१८) वियातः * । 'तत्र 'वियात इत्येतद् वियातयन इति वियातयेति वा (निरु० ३, १०)—इति भाष्ये स्कन्दस्वामी तस्य समाधिर्मयं व्याचष्टे—'वि पूर्वस्य यातयतेर्वा ये प्रत्यये वियातय इति भवति धारयः पारयः इतिवत् । तस्य सम्बोधनम् वियातयेति । वियातयितरिति वा पाठान्तरम्—इति । धारय-पारयेति दृष्टान्त-प्रदर्शनेन 'व्यत्ययोबहुलम् (३, १, ८५)'—इति अस्मादपि 'अमुप-सर्गास्तिम्बिन्द (३, १, १३८)'—इति सूत्रेण य-प्रत्यय इति दर्शयति ॥

(२०) आ तिरत् † । आङ् पूर्वात्तरते लङ् पूर्ववत् इत्वम् । "इन्द्रः पूभिरातिरत् दासमर्कै (?)" —इति निगमः ॥

(२१) तलित्‍तु‍ः । अन्तिकनामसु व्याख्यातम् (२७५ पृ०) ॥

(२२) आखण्डलः § । 'खड खडि कडि भेदे (प०)' पुरादिः । अस्मादाङ्पूर्वात् 'मङ्गेरन्च् (उ० ५, ७२)'—इति बाहुलकादल्च् । "आखण्डल प्र ह्ययसे (ऋ० सं० ६, १, २४, २)" —इति निगमः ॥

(२३) दूणाति । 'दू हिंसायाम्' क्रादिः । "दृष्यो मनु प्रसितिं दूणान् (ऋ० सं० ३, ४, २३, १)" —इति निगमः ॥

(२४) रम्णाति ॥ । 'रसु क्रियायाम्' भूवातिरात्मनेपदी ; व्यत्ययेन आ, परस्मैपदम् ॥

† इदेव पुराणम् (१८) ।

* निरु० ३, १० ।

†, ३- १८, १, पृ० २०३ पृ० १ ।

§ निरु० ३, १० ।

॥ निरु० २, १८, २३, १०, ८, २२ ।

(२५) शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' क्रादिः घ्रादिश्च । "शृणाति धोळु रुजति स्थिराणि (ऋ० सं० ८, ४, १५, १)" — इति निगमः ॥

(२६) शम्नाति * । 'शम उपशमे' दिवादिः । व्यत्ययेन श्वा । "शिशिरं जीवनायकम् (निरु० १, १०)" — इति निगमः । 'शिशिरं शृणातेः शम्नातेर्वा' — इति निरुक्तम् (१, १०) । 'शम्नाति हिंसार्यस्य' — इति स्कन्दस्वामी ॥

(२७) लट्ठिह । 'लट्ठ हिंसायाम्' रुधादिः । लटि ति ॥ * * * एकारभावः । निगमोऽन्वेषणोयः ॥

(२८) ताळिह । 'तड आघाते' चुरादिः । लण्-मध्यमः । पृषोदरादित्वात् रूपसिद्धिः । "वि गवून्ताळिह वि मृधोगुदल (ऋ० सं० ८, ८, १८, २)" — इति निगमः ॥

(२९) नितोशते । तोशते नैरुक्तो धातुः । "मृन्दी मदीय तोशते (ऋ० सं० ७, ५, १३, ४)" — "इन्दुरिन्द्राय तोशते नितो-शते (ऋ० सं० ७, ५, २१, ११)" — "सुनासोरा हयिषा तोश-मानाः (?) " — इति निगमाः ॥

(३०) निवर्हयति । 'वर्हि हिंसायाम्' चुरादिः, निपूर्वः । "वर्हयति नि सहस्राणि वर्हयः (ऋ० सं० १, ४, १६, १)" — इति निगमः ॥

(३१) मिनाति, (३२) मिनोति, (३३) धमति । गतिकर्म व्याख्याताः (२५५ पृ०) । "न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा

* "शममान" प० ७, १४, ४, ३ । निरु० ६, ८ ।

! ७० १४ । ३० २३५ ८० ४ ।

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृढधासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपरामवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा या

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवत्सुखामिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोपं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण यच्चसा खर्वबहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमिच्छेयमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुह्यासं क इवात्मयान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं मजन्ते

न सुखोपायमपायवन्त्यज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरियाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मद्मेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोपं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमामिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाग्नयेदमिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविचिक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे धनान्तेषु कुचेत्सद्वृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिवेण संपृक्तमिवान्नामाल्मयान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेध तस्मिन्
महासस्ये सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परिहृजतीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुह्यासं क इवात्मयान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनां भजन्ते

न सुखोपायमपायवलयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा या

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमग्रमग्रन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इनाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदुःखनिलय निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिविक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिशेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसद्वृत ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण सपृक्तमिमान्मात्मजान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
दासत्वे सत्कारप्रयोगनिशेषेण प्रदेयमास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसनाथ गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजतीति ।
धाखादा प्रविवेके, न कामेभ्योऽर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेहं-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहयासं क इवात्मयान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विययोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोपं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखप्रिलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदुःखनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिविक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिपेण सपृक्तमिगान्नमालमान् ॥ २२ ॥

इत्यनगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादा प्रनिवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावद्वद्दयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुह्यासं क इवात्मयान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्रणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मतेन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिविक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसद्वृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवान्माल्मयान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्

तत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा. परित्यजन्तीति ।

लब्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्गृह्यासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनां भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयद्वाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृषतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मतेन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीवदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु मुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवान्मालम्बवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्गृहयासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवलयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विययोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निःश्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविचिक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिघेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवान्मालम्बवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः ॥ तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं "गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहामिमुखं कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्गृह्यासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखामिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मद्मेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रमवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमामिराममुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवान्माल्मवान् ॥ २२ ॥

10

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्

महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधः गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।

लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामनुपनेयम् ॥

15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परोपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृष्ट्यासं क इवात्मवान् मजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपरामवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवलयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति वृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा या

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवत्सुखामिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविनिक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिशेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
महासत्ये सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं "गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा" परित्यजतीति ।

लब्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविनेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परोपामनिवुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्वृहयासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वृणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मलेन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीवदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविचिक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विप्रेण संपृक्तमिवाज्जमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेय तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमिहैवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकयायामप्युपनैयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दूहयासं क इवात्मयान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृषतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या भदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीवदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमिधानमात्मवान् ॥ २२ ॥

10

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
नदासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेभ्योऽवर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृष्ट्वासं क इवात्मवान् मजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयन्नाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति वृष्टि-

र्विभवेस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा या

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मतेन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रमनन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

फ इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिविक्तसुखे यने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे धनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिवेण सपृक्तमिदं न मात्मनान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगनिशेपेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसन्नाध^१गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजतीति ।
लब्धास्वादा प्रविष्टे, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविष्टेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्गृहयासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनां भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृष्टेरेपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्णकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मतेन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशामभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलय

बहुतीव्रदुःखनिलयं निःशयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिविक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे यनान्तेषु कुचेलसदृशः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण सपृक्तमिवात्ममात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वबहुमानमेव तस्मिन्
ह्रासस्ये सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसन्नाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामां परित्यजन्तीति ।
व्याख्यादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

६

मय गेहामिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

गृहयास क इवात्मवान् भजेत ।

१०

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यश पराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन मजन्ते

१५

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

२०

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

२५

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे धनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमिवात्ममात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
गहासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधः गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
गन्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकयायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मनिरोधदूषितत्वा-

द्गृहवास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभनः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोप व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रमवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजगोपलय

प्रशमामिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुख विलय

बहुतीव्रदु खनिलय निरुयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रपिप्रिक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसद्वृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिपेण सपृक्तमिरानमाल्मगान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्
हासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध 'गार्हस्थ्यमिह्येनमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
गृधास्त्रादा प्रविवेके, न कामेध्यावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहयास क इवात्मवान् मजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यश पराभवं स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिना भजन्ते

न सुखोपायमपायवलयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभनैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमाप्रकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे यने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे यनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमित्राजमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृव्यस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वैर्बहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्व सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं "गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वार्यन्त इति प्रविवेकगुणकषायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवानन्दतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धदयस्त साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह

8

मय गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च परान्मन्त्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा

दृष्ट्वास्त क इवात्मनान् भजेत ।

10

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

15

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिद मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

बधबन्धव्यसनैकान्क्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति

20

विभ्रमैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथ कदा या

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा

ह्मणकण्डूयनवसुखाभिमान ॥ १८ ॥

25

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि—

प्राय समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुत्रेनापि बन्धेन दर्पम् ।

दु खेन रोप व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्याप्रशमानकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुर्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविधिकसुखे वने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे धनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विधेण संपृक्तमिवान्मालम्बान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृव्यस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वेद्बुभुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहामिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्गृहवासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखामिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीत्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रयित्तिसुखे बने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिषेण सपृक्तमिगान्नमात्मनान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगनिशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध^२गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादा, प्रविवेके, न कामेष्वानर्तन्त इति प्रविवेकगुणकषायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावन्दद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

८

मय गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मनिरोधदूषितत्वा-

दृष्ट्वास क इवात्मजान् भजेत ।

१०

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मनिरोधिन भजन्ते

१६

न सुखोपायमपायनवयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति

२०

विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि गोहा

घ्नकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

२५

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुत्रेणापि बन्धेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरित्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

निषेण संपृक्तमिवान्नात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमनुमेव तस्मिन्
।सत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
धाखादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवापदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखापवद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

६

मय गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा

द्रुह्यास क इवात्मनान् भजेत ।

१०

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिना भजन्ते

१६

न सुखोपायमपायनञ्जया ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

२०

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत वध कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्ड्वयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

२५

वाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि वनेन दर्पम् ।

दु खेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमाप्रकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजगोपलय

प्रशमाभिराममुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदुःखनिलय निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिविक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे धनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिषेण सपृक्तमिमान्मात्मजान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वद्बुमानमेव तस्मिन्
। ह्यासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
अन्धास्त्रादा प्रविनेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविनेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहामिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृष्ट्यास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृषतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखप्रिलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदुःखनिलय निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिविक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिवेण सपृक्तमिगान्नमालमान् ॥ २२ ॥

इत्यनगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वह्वमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध 'गार्हस्थ्यमित्येवमालकामा परित्यजन्तीति ।
लब्धास्वादा प्रनिवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्यत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

६

मथ गेहामिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराजयक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मनिरोधदूषितवा-

दृष्ट्यास क इवात्मनान् भजेत ।

१०

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

१४

न सुखोपायमपायमन्यद्वा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति

२०

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

२५

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुत्रेणापि बन्धेन दर्पम् ।

दु खेन रोप व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदुःखनिलयं निरुपम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिष्ठसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे धनान्तेषु कुचेलसद्वृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण सपृक्तमिवात्ममात्मयान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्
हासत्ये सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसन्नाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
अथास्वादा. प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति अविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परोपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्गृह्यास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयन्नाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृषतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्णकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीवदुःखनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे धनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमिवान्मात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृव्यस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
हासस्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधैर्गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
आखादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेपामनिवुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखान्वद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

5

मय गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहयास क इवात्मनान् भजेत ।

10

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मनिरोधिन भजन्ते

15

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

20

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

25

वाहुल्येन च खलु त्रयीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि वलेन दर्पम् ।

दु खेन रोष व्यसनेन देन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निरुपमम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविबिक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिथानमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा खर्वहुमानमेव तस्मिन्
हासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
अन्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्गृह्यास क इवात्मवान् मजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनां भजन्ते

न सुखोपायमपायवलयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिशेषि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रे तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमियान्नात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृव्यस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
ग्राह्यत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
गन्धाखादाः प्रविवेके, न कामेष्वार्वर्तन्त इति प्रविवेकगुणकवायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहवास क इवात्मयान् मजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनां भजन्ते

न सुखोपायमपायवलयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवेस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा या

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमायकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु मुखं न कामये

त्रियेण संपृक्तमिवान्नमालवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयप्राह्वेकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
गहासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
ब्रम्हास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेपामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखाववद्वद्वदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहवास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मनिरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैरुलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा या

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे धनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवात्ममात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वबहुमानमेव तस्मिन्
हासस्ये सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
बधास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुह्यासं क इवात्मयान् मजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं मजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविषिक्तसुखे यने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंहृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमित्रान्नमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृव्यस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
हासस्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
व्याखादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृष्ट्वासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्णकण्डूयनवत्सुखामिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोपं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखप्रिलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदु खनित्य निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविचिन्तसुखे वने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे यनान्तेषु कुचेल्सवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रियेण सपृक्तमिमान्मात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
ह्यासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध^१गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजन्तीति ।
अथास्त्रादा प्रविवेके, न कामेष्वानर्तन्त इति प्रविवेकगुणकयायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवापदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेपामनिवुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखानवद्वद्दयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

६

मय गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहवास क इवात्मयान् भजेत ।

१०

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मनिरोधिन भजन्ते

१५

न सुखोपायमपायप्रत्ययज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

२०

र्विभनैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा या

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा

हणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

२५

वाङ्मत्येन च खलु त्रीणि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि वनेन दर्पम् ।

दु खेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीवद्रुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिवेण संपृक्तमिवान्मालवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामां परित्यजतीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुह्यासं क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनां भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्त्यज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभ्वैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा या

पत्किरूपप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मयेन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोपं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजंगोपलयं

प्रशमामिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविचिक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिवेण संपृक्तमिवाज्ञमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
हासस्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधः गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
अधाखादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवाप्ततो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धदयस्तसाधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह

४

मय गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराजमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा

दृहयास क इवाममान् भजेत ।

१०

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिना भजन्ते

१५

न सुखोपायमपायनन्यथा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

बधवधव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति

२०

विभवेस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

२५

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि—

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुत्सेनापि वनेन दर्पम् ।

दुःखेन रोषं व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाक्ष ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रमवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजगोपलयं

प्रशामभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलय

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रप्रिक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे धनान्तेषु कुचेलसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण सपृक्तमिवान्मात्मयान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
ह्रासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसम्बन्धं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा परित्यजतीति ।
अथास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुख. कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृष्ट्यास क इवात्मयान् मजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभनः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन मज्जन्ते

न सुखोपायमपायवलयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति वृप्ति-

र्विभनैस्तोयनिधेरिवाग्न्युर्वर्षः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोप व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजोगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे धनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवाज्ञमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमनुमानमेव तस्मिन्
शासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।

न्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृष्ट्यास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यश पराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्नकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मतेन च खलु ब्रूयामि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाग्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे धने ।

प्रसीदति यया चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे धनान्तेषु कुचेलसद्वृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रियेण संपृक्तमिवाज्ञमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः ॥ तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेयं शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा. परित्यज-तीति ।
लब्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेध्वानर्तन्त इति प्रविवेकगुणरूपायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

5

10

15

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृहयास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा या

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गकण्डूयनवत्सुखामिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मतेन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रमवन्तमनुयामि—

मदमानमोहमुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदु खनिलय निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रनिविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे घनान्तेषु कुचेलसवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रियेण सपृक्तमिगजमाभयान् ॥ २२ ॥

इत्यनगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगनिशेयेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसमाधेर्गार्हस्थ्यमिच्छेत्तमात्मकामा परित्यजतीति ।
लब्धास्त्रादा प्रविवेके, न कामेष्वावर्तत इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेहं-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृष्ट्यास क इवात्मयान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन मज्जन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणयं न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ङ्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

बाहुल्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्शम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमावकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमामिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविप्रिक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसद्वृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवात्ममात्मनः ॥ २२ ॥

इत्युपगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमनुमानमेव तस्मिन्
महासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसन्नाथं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा. परित्यजन्तीति ।
लब्धास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकययामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोचतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मथ गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दुह्वास क इवात्मवान् मजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिना भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा या

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मलेन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुजगोपलय

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुख विलय

बहुतीव्रदुःखनिलय निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविनिकसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुत ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे धनान्तेषु कुचेल्सवृत ।

अधर्ममिश्र तु सुख न कामये

त्रिषेण सष्टकमिगान्नमामयान् ॥ २२ ॥

10

इत्यवगमितमति स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
गहासत्त्वे सत्कारप्रयोगनिशेपेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसबाध 'गार्हस्थ्यमित्येवमामकामा परित्यजतीति ।
ब्रम्हास्त्रादा प्रनिवेके, न कामेष्वानर्तत इति प्रविनेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

15

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावद्वद्दयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुख. कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुह्यास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा या

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्णकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

फ इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीत्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविप्रिक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे धनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रियेण सपृक्तमित्रानमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृव्यस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खल्वहमानमेव तस्मिन्
हासत्वे सत्कारप्रयोगनिशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेव शीलप्रशमप्रतिपक्षसंबाधं "गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा. परित्यजन्तीति ।
आखादाः प्रविवेके, न कामेष्वान्वर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखाववदद्वदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

५

मथ गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराङ्मन्त्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

दृष्ट्वास क इवात्मगान् मजेत ।

१०

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश परामव स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिना भजन्ते

१५

न सुखोपायमपायमनयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहधास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति

२०

विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुनर्यै ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्वणकण्डूयनवत्सुखाभिमान ॥ १८ ॥

२५

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दु खेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमात्काश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रमवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविचिक्तसुखे बने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे यनान्तेषु कुचेलसंहृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिषेण संपृक्तमिवाजमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा खर्वद्भुमानमेव तस्मिन्
ह्लासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं "गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
अथास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

" इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षिप्तदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धदयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमक्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहयास क इवात्मवान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यशःपराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिनं भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहयास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदुःखे

बधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

नृपतेरपि यत्र नास्ति तृप्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

द्गणकण्डूयनवत्सुखाभिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मत्येन च खलु ब्रवीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदमिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिशेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्थतो

रमे वनान्तेषु कुचैलसवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

विषेण संपृक्तमिवात्रमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
गहासत्त्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
ऋधास्त्रादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकयायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वत ॥ १३ ॥

तदय गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जन ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

६

मय गेहाभिमुख कुतोऽस्य धर्म ।

प्रशनैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमत्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुहवास क इवात्मनान् भजेत ।

१०

परिभूय सुखाशया हि धर्म

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियत च यश पराभव स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मविरोधिन भजन्ते

१५

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञा ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृहवास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधबन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृष्टेतरपि यत्र नास्ति वृष्टि-

२०

र्विभ्रैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षे ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुत कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्णकण्डूयनवत्सुखामिमान् ॥ १८ ॥

२५

वाङ्मत्येन च खलु ब्रूमी-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मानं कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्य

तस्मिन् कदा स्यात्प्रशमानकाश ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुलयामि—

मदमानमोहभुजंगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निद्रयम् ॥ २० ॥

सतुष्टजनगेहे तु प्रविचिक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतस्त्रिदिवेऽपि तथा कुले ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरर्प्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

निषेण संपृक्तमिथानमात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
हासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसंवाधं गार्हस्थ्यमिहैवमात्मकामाः परित्यजन्तीति ।
गन्धास्वादाः प्रविवेके, न कामेष्वावर्तन्त इति प्रविवेकगुणकयायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥

गृहा नानीहमानस्य न चैवावदतो मृषा ।

न चानिक्षितदण्डस्य परेषामनिकुर्वतः ॥ १३ ॥

तदयं गृहसुखावबद्धद्वयस्तत्साधनोद्यतमतिर्जनः ।

यदि धर्ममुपैति नास्ति गेह-

मय गेहाभिमुखः कुतोऽस्य धर्मः ।

प्रशमैकरसो हि धर्ममार्गो

गृहसिद्धिश्च पराक्रमत्रमेण ॥ १४ ॥

इति धर्मविरोधदूषितत्वा-

द्रुह्यास क इवात्मनान् भजेत ।

परिभूय सुखाशया हि धर्मं

नियमो नास्ति सुखोदयप्रसिद्धौ ॥ १५ ॥

नियतं च यश पराभवः स्या-

दनुतापो मनसश्च दुर्गतिश्च ।

इति धर्मनिरोधिन भजन्ते

न सुखोपायमपायवन्नयज्ञाः ॥ १६ ॥

अपि च । सुखो गृह्यास इति श्रद्धागम्यमिदं मे प्रतिभाति ।

नियतार्जनरक्षणादिदु खे

वधवन्धव्यसनैकलक्ष्यभूते ।

वृषतेरपि यत्र नास्ति वृत्ति-

र्विभवैस्तोयनिधेरिवाम्बुवर्षैः ॥ १७ ॥

सुखमत्र कुतः कथं कदा वा

परिकल्पप्रणय न चेदुपैति ।

विषयोपनिवेशनेऽपि मोहा-

ह्णकण्डूयनवत्सुखामिमानः ॥ १८ ॥

वाङ्मूलेन च खलु व्रणीमि-

प्रायः समृद्ध्या मदमेति गेहे

मान कुलेनापि बलेन दर्पम् ।

दुःखेन रोष व्यसनेन दैन्यं

तस्मिन् कदा स्याप्रशमानकाशः ॥ १९ ॥

अतश्च खल्वहमत्रभवन्तमनुनयामि—

मदमानमोहमुज्जगोपलयं

प्रशमाभिरामसुखविप्रलयम् ।

क इवाश्रयेदभिमुखं विलयं

बहुतीव्रदुःखनिलयं निलयम् ॥ २० ॥

सतुष्ट्यजनगेहे तु प्रविक्तसुखे वने ।

प्रसीदति यथा चेतज्जिदिवेऽपि तथा कुतः ॥ २१ ॥

परप्रसादार्जितवृत्तिरप्यतो

रमे वनान्तेषु कुचेलसंवृतः ।

अधर्ममिश्रं तु सुखं न कामये

त्रिपेण संपृक्तमिवात्ममात्मवान् ॥ २२ ॥

इत्यवगमितमतिः स तेन पितृवयस्यो हृदयग्राहकेण वचसा स्वबहुमानमेव तस्मिन्
हासत्वे सत्कारप्रयोगविशेषेण प्रवेदयामास ॥

तदेवं शीलप्रशमप्रतिपक्षसन्नाथं "गार्हस्थ्यमित्येवमात्मकामा. परित्यजन्तीति ।
व्याख्यादाः प्रविवेके, न कामेष्ववर्तन्त इति प्रविवेकगुणकथायामप्युपनेयम् ॥

॥ इत्यपुत्रजातकमष्टादशम् ॥